

35-РІЧЧЯ
ВИЗВОЛЕННЯ
РАДЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ
ВІД
ФАШИСТСЬКИХ
ЗАГАРБНИКІВ

УКРАЇНСЬКИЙ
ІСТОРИЧНИЙ
ЖУРНАЛ

10 КИЇВ-1979

ДО ВІДОМА АВТОРІВ

«Український історичний журнал» приймає рукописи в двох примірниках у такому обсязі: статті — до 20 сторінок, повідомлення — 16 сторінок, замітки — 10 сторінок, матеріали в розділ «Наш календар» — 5—6 сторінок, рецензії — 4—5 сторінок, хроніка та інформація — 2 сторінки машинопису.

Матеріали мають бути надруковані через два інтервали (1-й примірник обов'язково). В разі відхилення рукопису автору повертається один примірник, другий — залишається в редакції.

Рецензії приймаються разом з рецензованою книгою.

УКРАЇНСЬКИЙ ІСТОРИЧНИЙ ЖУРНАЛ

№ 10 (223)

ЖОВТЕНЬ

1979

Науковий журнал
Заснований 1957 р.
Виходить щомісяця

ОРГАН ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ АКАДЕМІЇ НАУК УКРАЇНСЬКОЇ РСР
ІНСТИТУТУ ІСТОРІЇ ПАРТІЇ ПРИ ЦК КОМПАРТІЇ УКРАЇНИ —
ФІЛІАЛУ ІНСТИТУТУ МАРКСИЗМУ-ЛЕНІНІЗМУ ПРИ ЦК КПРС

КИЇВ

«НАУКОВА ДУМКА»

З М І С Т

У ЦК Компартії України

Про 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників 5

СТАТТІ

*35-річчя визволення Радянської України
від німецько-фашистських загарбників*

Вербило О. М. Підсумки другої світової війни та її уроки в працях
Л. І. Брежнєва 7
Демент'єв В. Т. Визволення Української РСР від фашистських загарбників —
видатний подвиг Радянських Збройних Сил 17
Нем'ятий В. М. Розвиток форм партійного керівництва народною боротьбою
в тилу ворога 29

ХХV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

Панченко П. П., Євтушенко А. П. Вклад робітників радгоспів України
у здійснення аграрної політики КПРС в умовах розвинутого соціалізму 41

ПОВІДОМЛЕННЯ

Червона Армія в боях за визволення України

Жученко І. Я., Куценко К. О. (Ужгород). Східно-карпатська операція —
завершальний етап визволення українських земель від фашистських загарб-
ників 54
Плахін В. М. Про діяльність військових комісаріатів на Україні (1943—
1945 рр.) 63
Бухонський В. В. Виховання радянських воїнів на революційних і бойових
традиціях у період визволення України 69
Суменко І. С. (Сімферополь). Малоземельці у боях за визволення Криму 76

Допомога партизанів радянським військам

Багмет М. О. Рейди партизанських формувань у ході завершення визволення
України 83
Коваленко Л. А. (Одеса). Участь радянських жінок у всенародній боротьбі
в тилу ворога 90
Мальцев М. М. (Ізмаїл). Нові дані про антифашистську боротьбу трудящих
придунайських земель у 1941—1944 рр. 96

Початок відбудови народного господарства УРСР

Дорофій В. Т. Діяльність партійних організацій по забезпеченню народного
господарства УРСР інженерно-технічними кадрами (1943—1945 рр.) 101

Ліщенко М. О. (<i>Чернівці</i>). З історії відновлення місцевих Рад депутатів трудящих у західних областях УРСР (1944—1945 рр.)	107
Мельник П. І. (<i>Чернівці</i>). Допомога міській молоді у відбудові сільського господарства (1943—1945 рр.)	114

НА ДОПОМОГУ ВИКЛАДАЧУ ІСТОРІЇ

Удовиченко П. П., Кізченко А. Ф., Лисенко М. М., Прокоф'єв В. І. Примірна програма факультативного курсу «Історія зарубіжних соціалістичних країн Європи» для Х класів середньої школи (Проект)	121
---	-----

ДОКУМЕНТИ ТА МАТЕРІАЛИ

Коваль М. В., Кузьменко В. В. Визволення Радянської України від фашистських загарбників	129
---	-----

НАШ КАЛЕНДАР

Забарко Б. М. 60-річчя Комуністичного Інтернаціоналу Молоді	138
Кучер В. І., Зінченко Ю. І. 70-річчя з дня народження В. С. Кудряшова	141

ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВО

Яцко Б. О. Критика фальсифікації західнонімецькою буржуазною історіографією керівної ролі партії у партизанському русі в роки Великої Вітчизняної війни	143
---	-----

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

Остафійчук В. Ф. А. И. Слюсаренко. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе	151
Ткач Н. І. В. П. Дмитренко, Л. Ф. Морозов, В. И. Погудин. Партия и кооперация	153
Наулко В. І., Лях Р. Д. (<i>Донецьк</i>), Шморгун П. М. І. К. Рибалка. Історія Української РСР. Дорадянський період	154
Сарбей В. Г., Франко О. О. Революционная ситуация в России в середине XIX века	156

ХРОНІКА ТА ІНФОРМАЦІЯ

Шейко В. М. (<i>Харків</i>). Всесоюзна науково-теоретична конференція у Новосибірську	158
Сидоренко В. О. Тиманівський колгоспний музей О. В. Суворова	159

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ

Ю. Ю. Кондуфор (головний редактор), Ю. В. Бабко, П. Л. Варгатюк, В. К. Василенко, В. О. Замлинський (заст. головного редактора), П. М. Калениченко, А. Ф. Кізченко, М. В. Коваль (заст. головного редактора), М. Ф. Котляр, В. В. Кузьменко, М. Н. Лещенко, І. М. Мельникова, Л. П. Нагорна, А. В. Санцевич, Ф. П. Шевченко, А. М. Шлепаков, П. М. Шморгун

Відповідальний секретар редакції Г. Я. Туранська

Адреса редакції
252001, Київ-1, вул. Кірова, 4,
Телефон 29-62-34

СОДЕРЖАНИЕ

В ЦК Компартии Украины

О 35-летию освобождения Украины от немецко-фашистских захватчиков 5

СТАТЬИ

*35-летие освобождения Советской Украины
от немецко-фашистских захватчиков*

Вербило А. Н. Итоги второй мировой войны и ее уроки в произведениях Л. И. Брежнева	7
Дементьев В. Т. Освобождение Украинской ССР от фашистских захватчиков — выдающийся подвиг Советских Вооруженных Сил	17
Немятый В. Н. Развитие форм партийного руководства народной борьбой в тылу врага	29

XXV съезд КПСС и проблемы коммунистического строительства

Панченко П. П., Евтушенко А. Ф. Вклад рабочих совхозов Украины в осуществление аграрной политики КПСС в условиях развитого социализма	41
---	----

СООБЩЕНИЯ

Красная Армия в боях за освобождение Украины

Жученко И. Я., Куценко К. А. (Ужгород). Восточно-карпатская операция — завершающий этап освобождения украинских земель от фашистских захватчиков	54
Плахин В. Н. О деятельности военных комиссариатов на Украине (1943—1945 гг.)	63
Бухонский В. В. Воспитание советских воинов на революционных и боевых традициях в период освобождения Украины	69
Суменко И. С. (Симферополь). Малоземельцы в боях за освобождение Крыма	76

Помощь партизан советским войскам

Багмет М. А. Рейды партизанских формирований в ходе завершения освобождения Украины	83
Коваленко Л. А. (Одесса). Участие советских женщин во всенародной борьбе в тылу врага	90
Мальцев М. М. (Измаил). Новые данные об антифашистской борьбе трудящихся придунайских земель в 1941—1944 гг.	96

Начало восстановления народного хозяйства УССР

Дорофей В. Т. Деятельность партийных организаций по обеспечению народного хозяйства УССР инженерно-техническими кадрами (1943—1945 гг.)	101
Лищенко Н. А. (Черновцы). Из истории восстановления местных Советов депутатов трудящихся в западных областях УССР (1944—1945 гг.)	107
Мельник П. И. (Черновцы). Помощь городской молодежи в восстановлении сельского хозяйства (1943—1945 гг.)	114

В ПОМОЩЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЮ ИСТОРИИ

Удовиченко П. П., Кизченко А. Ф., Лысенко Н. Н., Прокофьев В. И. Примерная программа факультативного курса «История зарубежных социалистических стран Европы» для X классов средней школы (Проект)	121
--	-----

ДОКУМЕНТЫ И МАТЕРИАЛЫ

Коваль М. В., Кузьменко В. В. Освобождение Советской Украины от фашистских захватчиков	129
--	-----

НАШ КАЛЕНДАРЬ

Забарко Б. М. 60-летие Коммунистического Интернационала Молодежи	138
Кучер В. И., Зинченко Ю. И. 70-летие со дня рождения В. С. Кудряшова	141

ИСТОРИОГРАФИЯ И ИСТОЧНИКОВЕДЕНИЕ

Яцко Б. А. Критика фальсификации западногерманской буржуазной историографией руководящей роли партии в партизанском движении в годы Великой Отечественной войны	143
---	-----

КРИТИКА И БИБЛИОГРАФИЯ

Остафийчук В. Ф. А. И. Слюсаренко. КПСС и прогресс науки в развитом социалистическом обществе	151
Ткач Н. И. В. П. Дмитренко, Л. Ф. Морозов, В. И. Погудин. Партия и кооперация	153
Наулко В. И., Лях Р. Д. (Донецк), Шморгун П. М. І. К. Рибалка. Історія Української РСР. Дорадянський період	154
Сарбей В. Г., Франко О. О. Революционная ситуация в России в середине XIX века	156

ХРОНИКА И ИНФОРМАЦИЯ

Шейко В. Н. (Харьков). Всесоюзная научно-теоретическая конференция в Новосибирске	158
Сидоренко В. А. Тимановский колхозный музей А. В. Суворова	159

У ЦК Компартії України

ПРО 35-РІЧЧЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ ВІД НІМЕЦЬКО-ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Центральний Комітет Компартії України розглянув питання «Про святкування 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників».

8 жовтня 1979 року, відзначається в постанові ЦК Компартії України, минає тридцять п'ять років з дня визволення України від німецько-фашистських загарбників. Цю знаменну дату трудящі республіки зустрічають тісно згуртованими навколо Комуністичної партії і її ленінського Центрального Комітету, в обстановці високого політичного і трудового піднесення, викликаного патріотичним прагненням успішно втілити в життя історичні накреслення XXV з'їзду КПРС, плани комуністичного будівництва.

Перемога у Великій Вітчизняній війні була перемогою нового суспільного і державного ладу, ідеології марксизму-ленінізму, морально-політичної єдності радянського народу, непорушної братерської дружби народів СРСР.

За досягнення великої Перемоги, за щастя жити і працювати під мирним небом український народ виражає якнайглибшу вдячність славній партії комуністів, великому російському народові, всім народам-братом нашої багатонаціональної соціалістичної Батьківщини. У вдячній пам'яті трудящих республіки назавжди залишаться героїчні подвиги безстрашних воїнів Радянської Армії, партизанів і підпільників, мужніх трудівників тилу — всіх, хто своїм ратним і трудовим подвигом кував Перемогу, подавав допомогу у відродженні зруйнованого ворогом народного господарства.

Трудящі України, підкреслюється в постанові, гаряче схвалюють і одноставно підтримують мудру внутрішню і зовнішню політику Комуністичної партії і Радянської держави, цілеспрямовану, плідотворну діяльність Центрального Комітету КПРС і його Політбюро на чолі з невтомним продовжувачем справи великого Леніна Генеральним секретарем ЦК КПРС, Головою Президії Верховної Ради СРСР товаришем Л. І. Брежневим. Свій високий патріотичний та інтернаціональний обов'язок вони бачать у тому, щоб свято берегти і безустанно розвивати немеркнучі бойові і трудові традиції радянського народу, примножувати вклад у створення матеріальних і духовних цінностей радянського суспільства, в зміцнення економічної та оборонної могутності нашої Батьківщини.

ЦК Компартії України постановив відзначити 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників як подію великої політичної ваги. Всі заходи, присвячені цій даті, слід провести під знаком дальшого розвитку у трудящих республіки політичної і трудової активності, виховання їх у дусі безмежної вірності комуністичним ідеалам, високої самовідданості в боротьбі за здійснення рішень XXV з'їзду партії, за успішне виконання народногосподарських планів і соціалістичних зобов'язань 1979 року і десятої п'ятирічки в цілому.

Обкоми, міськкоми, райкоми партії, виконкоми Рад народних депутатів, міністерства і відомства, партійні, профспілкові і комсомольські організації покликані і далі широко і всебічно роз'яснювати все-світньо-історичне значення Перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною, в ідейно-виховній і пропагандистській роботі роз-

кривати джерела невичерпної сили радянського ладу, масового героїзму радянського народу в роки Великої Вітчизняної війни. Особливу увагу необхідно звернути на пропаганду миролюбної зовнішньої політики Комуністичної партії і Радянської держави, викриття реакційної суті і агресивного характеру сучасного імперіалізму.

ЦК Компартії України рекомендував обкомам, міськкомам, райкомам партії провести в обласних і районних центрах, містах, трудових колективах збори, мітинги, а 6—7 жовтня — святкові вечори, театралізовані вистави, народні гуляння, присвячені 35-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників. На підприємствах, будовах, у колгоспах, радгоспах, навчальних закладах, військових частинах, за місцем проживання слід організувати лекції, доповіді, бесіди, громадсько-політичні читання, зустрічі трудящих з учасниками боїв за визволення України, ветеранами війни і праці, воїнами Радянської Армії. В школах і професійно-технічних училищах провести уроки мужності.

Обкоми, міськкоми, райкоми партії, виконками Рад народних депутатів, колективи трудящих направлять вітальні листи військовим з'єднанням і частинам, які взяли участь у визволенні України, ветеранам Великої Вітчизняної війни.

Біля пам'ятників, обелісків і на могили радянських воїнів, партизанів та підпільників, а також воїнів соціалістичних країн, що полягли в боях з німецько-фашистськими загарбниками, буде покладено вінки і квіти, організовано почесні вахти молодих воїнів, комсомольців і піонерів.

На пропозицію ЦК ЛКСМУ вирішено провести в м. Києві 13 жовтня ц. р. урочистий мітинг-меморіал як завершальний етап VI республіканського зльоту учасників походу молоді по місцях революційної, бойової і трудової слави радянського народу, присвяченого 35-річчю визволення України від німецько-фашистських загарбників.

З метою дальшого посилення військово-патріотичного виховання молоді ЦК ДТСААФ УРСР, ЦК ЛКСМУ, Спорткомітетові УРСР, обкомам, міськкомам і райкомам партії доручено провести на честь 35-річчя визволення України республіканський місячник-огляд оборонно-масової роботи і республіканську зіркову автомотоестафету по місцях бойової слави, а в областях, містах і районах — змагання з військово-технічних видів спорту.

Мінкультури УРСР, Держкомвидаву УРСР, Держкіно УРСР, Держтелерадіо УРСР, правлінням творчих спілок і товариств спільно з політуправліннями військових округів і Чорноморського флоту запропоновано організувати у вересні-жовтні республіканську і обласні виставки творів образотворчого мистецтва, літератури і фотодокументів про Велику Вітчизняну війну, зустрічі творчої інтелігенції з воїнами, широкий показ [в тому числі по телебаченню] хронікально-документальних і художніх фільмів про Велику Вітчизняну війну. Мінкультури УРСР здійснити показ творчими колективами республіки спектаклів, концертних програм, присвячених 35-річчю визволення України.

Редакціям газет і журналів, Держтелерадіо УРСР, РАТАУ рекомендовано опублікувати статті, нариси, спогади, здійснити серії теле- і радіопередач про найважливіші події Великої Вітчизняної війни, про частини і з'єднання Радянської Армії, партизанські загони, які брали участь у боях за визволення України.

Держкомвидаву УРСР, правлінню товариства «Знання» УРСР слід забезпечити випуск книг, брошур, збірників документів, образотворчої продукції, тематика яких зв'язана з 35-річчям Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні і річницею визволення України.

Статті

35-річчя визволення Радянської України від німецько-фашистських загарбників

О. М. ВЕРБИЛО (Київ)

ПІДСУМКИ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ ТА ЇЇ УРОКИ В ПРАЦЯХ Л. І. БРЕЖНЕВА

Найголовнішою особливістю сучасної міжнародної обстановки є зростання рішучості народів покласти кінець розв'язаній імперіалістичній гонці озброєнь, зміцнити загальний мир, надати розрядці напруженості незворотний характер.

В усуненні грабіжницьких воєн з життя людства комуністи бачать свою історичну місію. «Закінчення воєн, мир між народами, припинення грабежів і насильств — саме наш ідеал...»¹, — писав В. І. Ленін.

Вся історія Комуністичної партії і Радянської держави пов'язана з напруженою боротьбою на міжнародній арені за перетворення в життя ленінської миролюбної зовнішньої політики, за згуртування сил демократії і соціалізму, за зрив імперіалістичної політики агресії і воєн.

Велике значення в практичній діяльності КПРС, Радянської держави, країн соціалістичної співдружності, всіх миролюбних сил по утвердженню і зміцненню миру і загальної безпеки має вивчення і узагальнення наслідків і уроків другої світової війни, що визріла всередині капіталістичної системи і основною рушійною силою якої було прагнення крайньої імперіалістичної реакції, її ударної сили — фашизму — знищити Радянський Союз — першу в світі соціалістичну державу, яка стала оплотом миру і свободи народів.

В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що минулі події слід розглядати «...як матеріал, як урок, як підніжку, з якої ми повинні ступити далі»². Комуністична партія Радянського Союзу, втілюючи в життя розроблену нею Програму миру, постійно використовує при цьому досвід боротьби за захист завоювань соціалізму, зокрема в роки другої світової війни і Великої Вітчизняної війни.

Провідне місце ці питання займають у працях Генерального секретаря ЦК КПРС, Голови Президії Верховної Ради СРСР Л. І. Брежнєва. Леонід Ілліч з першого дня війни до переможного салюту був на фронті. Трьома Золотими Зірками Героя Радянського Союзу, орденном Перемоги відзначила Батьківщина його ратні подвиги. «І якби спитали мене сьогодні, — писав Л. І. Брежнєв в книзі «Мала земля», — який головний висновок зробив я, пройшовши війну від першого до останнього дня, я б відповів: її більше не має бути. Війни не повинно

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 26, стор. 285.

² В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 229.

бути ніколи»³. Розв'язанню цього благородного завдання Леонід Ілліч віддає усі свої сили.

Узагальнення підсумків і уроків другої світової війни має велике значення для відвернення нової світової війни, забезпечення безпеки Радянського Союзу і всієї соціалістичної співдружності. Найважливішим підсумком другої світової війни, вирішальною подією якої була Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу проти фашистської Німеччини і мілітаристської Японії, було те, як відзначав Л. І. Брежнев, що, «пройшовши через найтяжчі випробування, радянські люди відстояли честь і незалежність Батьківщини, відстояли завоювання Жовтня, справу, яку заповідав нам Володимир Ілліч Ленін»⁴.

Влітку 1941 р. тільки Червона Армія могла протистояти фашистським агресорам. Усі противники фашистської Німеччини в Західній Європі були або повністю розгромлені (польська, французька армії), або вели бойові дії на другорядному Африканському театрі війни.

Найважливішим підсумком другої світової війни було те, що радянський народ своєю самовідданою боротьбою врятував народи Європи від гітлерівської тиранії, а народи Східної Азії — від поневолення японським мілітаризмом. «У війні проти озвірілого фашизму, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — вирішувалась доля нашої країни, майбутнє всього світу. Що чекало нашу Батьківщину, радянський народ, інші народи землі, коли б ми не приборкали чорні сили фашизму? Поневолення та фізичне винищення десятків і сотень мільйонів людей, загибель цілих держав, зруйнування цивілізації. Ніч фашистського мракобісся опустилася б на багато країн і континентів.

Але цим страхітливим замірам не судилося збутись. Знайшлися в світі сили, які розгромили фашизм. Вирішальну роль у розгромі цього найлютішого ворога людства відіграв радянський народ, його славна героїчна армія, керовані ленінською партією комуністів»⁵.

Розпочинаючи війну проти СРСР, гітлерівці розраховували на слабкість радянського суспільного і державного ладу, союзу робітничого класу і селянства, дружби народів. Реакційні кола США розраховували на те, що в ході війни Радянський Союз буде ослаблений в економічному і політичному відношенні. Ці розрахунки не виправдалися. Животворні сили соціалістичного ладу дозволили нашій країні перебороти всі труднощі воєнного часу. Радянський Союз вийшов з війни ще більш міцним і могутнім. «Історична перемога радянського народу, який розгромив фашизм, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — це насамперед переконливе свідчення могутньої життєвої сили нашого соціалістичного ладу»⁶.

Війна наочно підтвердила перевагу соціалістичної економіки перед капіталістичною. Жодна високорозвинута в технічному відношенні держава не могла зрівнятися з СРСР по повноті й раціональному використанню економічних і воєнно-економічних можливостей. Так, перебудова економіки на воєнний лад була здійснена в нашій країні за кілька місяців. Франція ж практично не встигла перебудувати свою економіку, а США і Англії на це потрібно було 1,5—2 роки. Фашистська Німеччина разом з окупованими і залежними країнами до моменту віроломного нападу на СРСР мала перевагу щодо обсягу виробництва найваж-

³ Л. І. Брежнев. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 2, К., 1973, стор. 481.

⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, К., 1976, стор. 276.

⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 115—116.

⁶ Там же, стор. 124.

лівіших видів промислового виробництва в 1,5—2 рази, а в 1942 р. — приблизно в 3—4 рази. СРСР зумів максимально мобілізувати свої можливості і випустив за війну набагато більше військової техніки, ніж Німеччина⁷.

Витримала сувору перевірку війною і політична організація соціалістичної держави, ядром якої, керівною і спрямовуючою силою була Комуністична партія Радянського Союзу. «Ії Центральний Комітет був тим штабом, звідки здійснювалося вище політичне і стратегічне керівництво військовими діями. Саме партія організувала і згуртувала десятки мільйонів людей, спрямовувала їх енергію, їх волю і дії до однієї мети — до перемоги»⁸, — відзначав товариш Л. І. Брежнєв.

Не виправдались розрахунки гітлерівців на неміцність союзу робітничого класу з селянством, дружби народів СРСР. Товариш Л. І. Брежнєв підкреслював, що якщо «говорити про головного героя Великої Вітчизняної війни, то цим безсмертним героєм є вся дружна сім'я народів, які населяють нашу країну і спаяні нерушимими узами братерства»⁹, що «коли б в окопах Сталінграда не стояли пліч-о-пліч сини Росії і України, Білорусії і Прибалтики, Кавказу і Сибіру, Казахстану і Середньої Азії — не було б сталінградської перемоги»¹⁰.

Війна показала перевагу і військової організації соціалістичної держави. У боротьбі з найсильнішою армією капіталістичного світу командний склад Радянської Армії і Флоту показав у повній мірі свою здібність до оволодіння сучасною технікою і сучасним способом ведення війни, вміння застосовувати на практиці основні положення радянської військової науки з врахуванням особливостей сучасної збройної боротьби, оволодівати стратегією, оперативним мистецтвом і тактикою.

Високий рівень радянського військового мистецтва був підтверджений перемогами Радянської Армії під Москвою, Сталінградом, Курськом, в битві за Кавказ, в обороні Ленінграда, Москви, Києва, Одеси, Севастополя, Новоросійська, в Білоруській, Ясько-Кишинівській, Вісло-Одерській, Берлінській та в багатьох інших операціях Великої Вітчизняної війни.

Характеризуючи цей підсумок другої світової війни, товариш Л. І. Брежнєв говорив, що перемога Радянського Союзу — це «...перемога славної Радянської Армії, армії, створеної революцією, вихованої партією, нерозривно зв'язаної з народом. Це перемога радянської військової науки, бойової майстерності всіх родів військ, мистецтва радянських полководців, які вийшли з народу»¹¹.

У війні перевірялись на міцність не тільки політична, економічна і воєнна організація соціалістичної держави, але і соціалістична ідеологія. Розглядаючи СРСР як штучне об'єднання націй, яке немає внутрішньої єдності, гітлерівці розраховували шляхом ідеологічних диверсій вбити клин між робітниками і селянами, а також між народами нашої країни. У ході непримиренної, безкомпромісної боротьби двох діаметрально протилежних ідеологій перемогла соціалістична ідеологія. Характеризуючи цей фактор, товариш Л. І. Брежнєв відзначав, що коли над рейхстагом замайорів червоний прапор — це був прапор не тільки нашої військової перемоги, «це був... безсмертний прапор Жовтня; це був великий прапор Леніна...»¹². Таким чином, важливим підсумком дру-

⁷ Война и армия, М., 1974, стор. 187.

⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 280.

⁹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 132.

¹⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 66.

¹¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 278.

¹² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 88.

гої світової війни було дальше зміцнення соціалістичного ладу, дружби народів СРСР, торжество соціалістичної ідеології. «Перемога над фашизмом показала, що в світі немає сил, які б могли повернути назад могутній потік революційних перетворень, початих Великою Жовтневою соціалістичною революцією»¹³, — говорив товариш Л. І. Брежнев.

Буржуазні ідеологи розповсюджують версію про «радянську експансію» в роки другої світової війни, про те, що народно-демократичні режими в ряді країн Європи і Азії нібито «нав'язані ззовні», принесені на штиках Червоної Армії.

Факти свідчать про те, що перемога народно-демократичних революцій в країнах Центральної і Південно-Східної Європи є результатом розвитку внутрішніх соціально-економічних і політичних процесів. Розгром фашизму Радянською Армією створив лише зовнішні умови для народних збройних повстань і встановлення нової, народно-демократичної влади.

Найважливішим наслідком перемоги СРСР у другій світовій війні і могутнього революційного руху в ході війни і в перші післявоєнні роки було створення світової соціалістичної системи. Це, за визначенням товариша Л. І. Брежнева, «...був велетенський перелом в історії Європи, в історії всього світу»¹⁴.

Відбувся корінний перелом у співвідношенні сил на світовій арені на користь соціалізму і демократії. Перемога над фашизмом, відзначав товариш Л. І. Брежнев, «...стала вихідним пунктом для нового могутнього революційного піднесення, яке привело до краху капіталізму в цілому ряді країн Заходу і Сходу»¹⁵, «...всюди посилюється авторитет і політичний вплив комуністичних партій»¹⁶.

У ході другої світової війни зростає класова свідомість пролетаріату, робітничий рух піднявся на новий ступінь. Комуністичні й робітничі партії у роки війни показали себе найстійкішими і найпослідовнішими борцями за свободу і незалежність народів, що привело до зростання їх рядів. Якщо 1939 р. у світі була 61 комуністична партія, яка об'єднувала близько 4 млн. чол., то на 1 вересня 1945 р. — відповідно 75 і 20 млн.¹⁷ Нині міжнародний комуністичний рух перетворився в найвпливовішу політичну силу сучасності.

Перемога Радянського Союзу у другій світовій війні привела до того, як вказував товариш Л. І. Брежнев, що уже в «...перші післявоєнні роки посилюється процес розпаду колоніальних імперій, який завершився крахом колоніалізму»¹⁸. На місці колишніх колоній з'явилися десятки незалежних національних держав. Крах колоніальної системи — це подія величезного історичного значення, велике завоювання всього людства. Ряд незалежних країн обрав шлях соціалістичної орієнтації, національно-визвольний рух перетворився в самостійну політичну силу.

Перемога радянського народу «...поклала початок глибоким змінам у світовій політиці, економіці, ідеології, в свідомості мільйонів людей»¹⁹. У ході другої світової війни розпочався другий етап загальної кризи капіталізму, який значно послабив його позиції. Поглибилися суперечності між монополіями і інтересами нації, нестійкість капіталістич-

¹³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 139.

¹⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, К., 1972, стор. 17.

¹⁵ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 139.

¹⁶ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 278.

¹⁷ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, К., 1978, стор. 660.

¹⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 278.

¹⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 139.

тичної економіки, глибоку кризу переживає буржуазна політика й ідеологія. Імперіалізм втратив історичну ініціативу. Магістральний шлях розвитку людства стала визначати світова соціалістична система, міжнародний робітничий клас та інші революційні сили. З'явилась можливість відвернення нової світової війни.

Узагальнюючим підсумком другої світової війни в галузі міжнародної політики є те, що «міжнародне життя почало розвиватися за новими законами»²⁰.

З підсумків другої світової війни випливають і її уроки. Друга світова війна була найтяжчим випробуванням для всього людства і особливо для радянського народу. Звернення до уроків другої світової війни служить інтересам миру і безпеки Радянського Союзу і всієї соціалістичної співдружності.

Комуністична партія і Радянський уряд, проводячи миролюбну політику, змушені рахуватися з постійною військовою загрозою з боку імперіалізму і керуватися в усій своїй діяльності настановою В. І. Леніна про те, що «...наші кроки до миру ми повинні супроводити напруженням всієї нашої військової готовності...»²¹.

Л. І. Брежнєв підкреслює велике значення ленінської військово-теоретичної спадщини для зміцнення обороноздатності СРСР. «Ми повинні постійно звертатися до геніальних праць нашого вождя і вчителя Леніна, — говорив Леонід Ілліч, — вивчати їх і керуватися ними»²². Спираючись на ленінську військово-теоретичну спадщину, Л. І. Брежнєв у доповіді «Велика перемога радянського народу», присвяченій 20-річчю перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні, і в інших працях сформулював найважливіші уроки з досвіду другої світової війни.

Перший урок — підвищення пильності народів щодо агресивних підступів імперіалізму²³. Л. І. Брежнєв неодноразово підкреслював, що «марксист-ленінці не мають ілюзій щодо антинародної суті імперіалізму та його агресивних спрямувань»²⁴. «...Для всіх, кому дорогі справа прогресу і свободи народів, справа миру на землі, — говорив Леонід Ілліч, — голосним закликком звучать безсмертні слова героя чехословацького народу Юліуса Фучіка: «Люди, будьте пильні»²⁵.

Історичний досвід вчить, що імперіалісти не примирилися з існуванням соціалістичної співдружності, не відмовились від своїх намагань військовим шляхом переграти битви ХХ століття. У 1949 р. Пентагоном був розроблений план під кодовою назвою «Дропшот» — план світової війни проти СРСР у 1957 р. «Сама природа соціалістичного ладу, — сказано в цьому документі, — являє небезпеку для США, а тому необхідно «викоренити більшовизм», здійснити «роздроблення Росії»²⁶. У зв'язку з цим важливе значення для виховання радянського народу і воїнів має вказівка товариша Л. І. Брежнєва про те, що «...обстановка вимагає від усіх нас високої пильності щодо нашого класового противника на світовій арені»²⁷. Виховання класової пильності до підступів імперіалізму особливо актуальне в умовах розрядки міжнародної напруженості, коли ідеологи імперіалізму намагаються довести, що розрядка відмінює закони класової боротьби.

²⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 278.

²¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 40, стор. 237.

²² Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 159.

²³ Див.; Там же, стор. 142.

²⁴ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 14.

²⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 189.

²⁶ «Правда», 10 січня 1979 р.

²⁷ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 316.

Мілітаризм має за капіталізму свої соціальні функції, на які неодноразово вказував В. І. Ленін. «Сучасний мілітаризм, — писав Володимир Ілліч, — є результат капіталізму. В обох своїх формах він — «життєвий прояв» капіталізму: як військова сила, яку застосовують капіталістичні держави під час їхніх зовнішніх сутичок..., і як зброя, що служить в руках пануючих класів для придушення всякого роду (економічних і політичних) рухів пролетаріату...»²⁸. В. І. Ленін виділяв два аспекти мілітаризму: зовнішній і внутрішній. Ці два аспекти взаємозв'язані.

Гонка озброєнь імперіалістичних держав має перш за все своєю метою забезпечити воєнну перевагу над соціалістичними державами і добитися досягнення своєї злочинної мети. Мілітаризація використовується їх правлячими колами і для придушення революційних виступів трудящих в капіталістичних країнах. Особливо наочно це видно на прикладі США. Якщо за останню чверть XIX століття американська армія близько 350 разів брала участь у придушенні народних мас всередині країни, то за чверть століття після другої світової війни — 700²⁹. Ці соціальні функції сучасного імперіалізму розкриті в працях Л. І. Брежнєва. У промові на жовтневому (1976 р.) Пленумі ЦК КПРС Леонід Ілліч відзначав, що «... на свої поразки в соціальних битвах, на втрату колоніальних володінь, на відхід від капіталізму все нових і нових країн, на успіхи світового соціалізму і зростання впливу компартій у буржуазних державах — на все це агресивні кола капіталістичного світу реагують гарячковим розгортанням воєнних готувань... Спираючись на цю «позицію сили», імперіалізм сподівається утримати вислизаючу з його рук можливість командувати іншими країнами і народами»³⁰.

У своїх працях Л. І. Брежнєв показав, що в цих умовах пильність радянського народу і його Збройних Сил протистоїть намаганням імперіалістів загальмувати прогрес суспільства, розвиток світового революційного процесу. Наша країна удосконалює свою оборону з єдиною метою: захисту завоювань Великого Жовтня, охорони мирної праці радянського народу, наших друзів і союзників. Так, у 1956 р. Радянський Союз допоміг угорському народові відстояти завоювання соціалізму, у 1968 р. соціалістичні країни підтримали народ Чехословаччини в боротьбі з контрреволюцією, у лютому 1979 р. Країна Рад виступила на захист Соціалістичної Республіки В'єтнам, на територію якої вдерлися китайські агресори. Героїчна боротьба в'єтнамського народу, тверда позиція СРСР і солідарність усього прогресивного людства примусили китайські збройні сили відступити.

Міжнародна діяльність КПРС, вказував у Звітній доповіді Центрального Комітету партії XXV з'їздові КПРС товариш Л. І. Брежнєв, «...спирається на економічну і оборонну могутність країни...»³¹. У 1956 р. щоб зберегти свої привілеї в зоні Суецького каналу, імперіалісти розпочали війну проти Єгипту. Радянський Союз з перших днів агресії заявив про свою готовність направити флот і авіацію для припинення іноземного вторгнення в Єгипет і одночасно направив ноти главам урядів Англії, Франції і Ізраїлю. У нотах-відповідях цих урядів було заявлено про припинення вогню.

Смілива і принципова позиція Радянського Союзу та інших прогрес-

²⁸ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 175.

²⁹ Война и армия, стор. 313.

³⁰ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, К., 1978, стор. 164.

³¹ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 477.

сивних сил світу під час Суецької кризи справила великий вплив на дальший хід революційно-визвольної боротьби народів Азії і Африки.

Соціальне значення пильності радянського народу і народів соціалістичної співдружності полягає в тому, що економічна і військова могутність цих країн спрямована на відвернення нової світової війни і служить збереженню миру.

На початку 50-х рр., маючи монополію на атомну зброю, імперіалісти провадили політику з позиції сили, погрожували Радянському Союзові ядерною війною. Згідно з американським планом «Дропшот» війна була запланована на 1957 р. Керівні військово-політичні кола США виходили з того, що в СРСР атомна зброя може бути не раніше як у 1958 або 1960 рр.³² «Створення радянськими вченими могутньої сучасної зброї у відповідь на підступи паліїв війни, — говорив на урочистих зборах, присвячених 250-річчю Академії наук СРСР, товариш Л. І. Брежнєв, — покінчило з ядерною монополією імперіалізму, зробило незламною оборону нашої країни. В той же час воно допомогло зміцнити позиції сил миру в усьому світі...»³³.

Гонка гермоядерних озброєнь досягла такого рівня, коли вона вже не посилює военний потенціал країни, хоча б він був збільшений в 10, 100, 1000 разів і т. д. Співвідношення військової могутності країн, що протистоять одна одній, буде в однаковій мірі рівнозначним і в пропорції 1:1 і в пропорції 1:1000, оскільки можливість повністю знищити один раз виключає можливість знищити те саме ще 999 разів³⁴. Враховуючи ці реальності нашого часу, товариш Л. І. Брежнєв робить висновок: «Хочеш миру — проведь політику миру, борись за цю політику!»³⁵. Цим самим викривається твердження західних політиків і військових спеціалістів про те, що нагромадження військової могутності відіграє стабілізуючу роль і цим самим сприятливо впливає на міжнародні відносини. Радянський Союз виступає за припинення гонки озброєнь і повне роззброєння, але найбільш реакційні кола імперіалістичних держав намагаються повернути людство до часів холодної війни, здійснити новий виток гонки озброєнь.

Обґрунтовуючи необхідність дотримання постійної бойової готовності Радянських Збройних Сил СРСР, товариш Л. І. Брежнєв говорив: «І якщо нам вдалося відсунути небезпеку війни, якщо міжнародне становище нашої країни сьогодні міцне, як ніколи, то за цим стоять її величезний моральний і політичний авторитет, її економічна і військова могутність, створена працею робітничого класу, колгоспного селянства, інтелігенції»³⁶.

Другий урок другої світової війни — необхідність об'єднання всіх революційних і миролюбних сил з метою відвернення нової світової війни. Для цього, вказував товариш Л. І. Брежнєв, необхідно «...зміцнювати єдність найширших громадських сил у боротьбі за мир. Фронт миру в наші дні — це країни соціалізму, це десятки молодих національних держав, це комуністичні і робітничі партії, численні прогресивні громадські організації в країнах капіталу. До миру прагнуть широкі народні маси в усіх державах, в тому числі і в головних імперіалістичних державах»³⁷.

³² Р. Юнг. Ярче тысячи солнц. М., 1960, стор. 221; Л. М. Петросянц. От научного поиска к атомной промышленности, М., 1970, стор. 20—21.

³³ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом, т. 5, стор. 356—357.

³⁴ Див.: Н. М. Никольский. Основной вопрос современности, М., 1964, стор. 412—421.

³⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 5, стор. 116.

³⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 6, стор. 10.

³⁷ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 148.

Підступи агресивних сил імперіалізму особливо небезпечні у сучасний період. Масове використання у воєнних цілях досягнень науково-технічної революції привело до глибоких якісних змін у всіх сферах військової справи. В зв'язку з цим товариш Л. І. Брежнев вказував: «Пильність щодо імперіалістичних провокацій та авантур тим більш необхідна, що в сучасних умовах світова війна з застосуванням ракетно-ядерної зброї могла б призвести до загибелі сотень мільйонів людей, до знищення цілих країн, до зараження поверхні і атмосфери землі»³⁸.

У сучасну епоху скоротилися строки підготовки агресивних воєн. Про це чітко сказав товариш Л. І. Брежнев у доповіді «Велика перемога радянського народу». «Після Версаля Німеччині потрібно було більш як півтора десятка років на створення кістяка своїх збройних сил. Сучасні німецькі милітаристи при активній підтримці імперіалістів США та інших країн НАТО зробили це за 9 років. Тепер в їх руках півмільйонний бундесвер і офіцерський корпус, розрахований на розгортання масової армії»³⁹. Правильність цього висновку підтверджується і такими даними. Напередодні першої світової війни агресору для підготовки до бойових дій потрібно було близько 30 діб. До 1941 р. цей строк скоротився до двох тижнів, до 1956 р. — до 4-х днів, а в 70-і роки (за даними військових навчань НАТО) — менше доби⁴⁰.

Гонка озброєнь, що продовжується, криє небезпеку випадкового виникнення війни. Причиною цього може бути несправність в системі озброєнь, аномалія в психіці або злий замір. У лютому 1968 р., нагадавши про катастрофу американського бомбардувальника Б-52, в результаті якої чотири водневі бомби впали поблизу Гренландії, товариш Л. І. Брежнев сказав: «Ні, нехай вже американці літають над своєю територією, коли їм так подобається мати над головою ядерні бомби. Але інші народи мають право зажадати і, ми впевнені, зажадають, щоб над ними небо було чисте, без ядерних сюрпризів, які можуть упасти на землю, якщо не із злого заміру якогось американського вояки, то за законом всесвітнього тяжіння»⁴¹.

Товариш Л. І. Брежнев вніс значний вклад у розробку програми дальшої боротьби за мир і міжнародне співробітництво. Благородні й життєво важливі завдання зміцнення загального миру, висунуті XXV з'їздом КПРС, зустріли широке схвалення і підтримку на всіх континентах землі.

Важливим вкладом у справу збереження миру є підписання Договору про обмеження стратегічних наступальних озброєнь. «Звершилась подія, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — якої давно чекали радянський і американський народи, народи інших країн, усі, хто хоче міцного миру і усвідомлює небезпечність дальшого нарощування ядерних арсеналів»⁴².

Третій урок другої світової війни — не допустити несподіваного нападу агресора на нашу Батьківщину. Так, зненацький напад фашистської Німеччини на СРСР дав їй серйозні переваги. Не будучи приведені в бойову готовність і не закінчивши стратегічного розгортання, наші війська були розосереджені на фронті в 4,5 тис. км і вглиб більше як на 400 км⁴³. На напрямках своїх головних ударів ворог мав потрій-

³⁸ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 120.

³⁹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 143.

⁴⁰ Ю. В. Фомин. Надежность при эксплуатации технических средств, М., 1970, стор. 49.

⁴¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 175—176.

⁴² «Радянська Україна», 19 червня 1979 р.

⁴³ Див.: 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 252.

ну і навіть п'ятикратну перевагу в силах. Війська прикордонних округів змушені були вступити в боротьбу розрізнено, без необхідного повітряного прикриття і артилерійської підтримки. Використовуючи тимчасові переваги, ворог глибоко вклинився в межі нашої країни. У початковий період війни радянські війська зазнали великих втрат в особовому складі й техніці⁴⁴.

Вказуючи на фактор несподіваності нападу, товариш Л. І. Брежнєв робить висновок: «Ми враховуємо уроки минулого і робимо все, щоб ніхто не захопив нас зненацька»⁴⁵.

У післявоєнні роки в Радянських Збройних Силах і арміях США, Англії, Франції, Китаю з'явилася ракетно-ядерна зброя, що докорінно змінило характер збройної боротьби. Якщо раніше стратегічним об'єктом були збройні сили противника, від розгрому яких залежав результат війни, то в сучасну епоху найважливішими стратегічними об'єктами стали і економіка воюючих країн, промислові і життєві центри, вузли комунікацій, а також основні засоби ведення війни (ядерне озброєння, ракети) і система державного і військового управління. Стратегічна мета сучасної війни — знищення об'єктів у тилу країни і його дезорганізація. При цьому вирішальне значення будуть мати масові ядерні удари⁴⁶.

У сучасних умовах імперіалісти знову розраховують на раптовість ракетно-ядерного нападу. «Радянські Збройні Сили в цілому, — вказував товариш Л. І. Брежнєв, — кожне з'єднання, кожна військова частина повинні постійно перебувати в стані такої готовності, яка виключала б для агресора найменшу можливість захопити нас зненацька»⁴⁷.

Четвертий урок — Велика Вітчизняна війна і вся друга світова війна закінчилась для імперіалістів непередбаченими результатами. План керівних кіл Англії, Франції і США напередодні другої світової війни полягав у тому, щоб руками фашистської Німеччини знищити або ослабити Радянський Союз, розгромити робітничий рух в Європі, а потім, використовуючи ослаблення гітлерівської Німеччини у війні проти СРСР, продиктувати свої умови. «Крах фашизму, який означав поразку найреакційнішого загону імперіалістичної буржуазії, привів до ослаблення світової системи капіталізму в цілому. Трудящі багатьох визволених країн владно заявили про своє прагнення до радикальної зміни соціального порядку. Весна 1945 року стала для багатьох європейських народів весною нової історичної епохи. Трудящі ряду країн взяли владу в свої руки і перейшли до будівництва соціалізму. Так виникла співдружність соціалістичних держав»⁴⁸.

Однак з цього не можна робити висновок, що комуністи розглядають війну як засіб прискорення суспільного прогресу. Вдаючись до обдурювання мас, пекинська адміністрація твердить, що світова війна сприяла б перемозі світової революції. Насправді вони хотіли б використати війну як засіб досягнення своїх великодержавних і гегемоністських цілей. Нова світова війна відкинула б людство далеко назад і затримала б його рух до соціалізму. Народи соціалістичної співдружності в новій війні, якщо її розв'яжуть імперіалісти, будуть боротися не тільки за захист досягнутих завоювань соціалізму, але й усїєї світової цивілізації, за повне знищення імперіалізму — джерела війни і експлуатації народів. Якщо, записано в Програмі КППС, «...імперіалістичні аг-

⁴⁴ История второй мировой войны 1939—1945 гг., М., 1975, стор. 58.

⁴⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 123.

⁴⁶ Див.: Военная стратегия, М., 1964, стор. 250.

⁴⁷ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, стор. 47.

⁴⁸ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 3, стор. 17.

ресори все ж зважаться розв'язати нову світову війну, народи не терпітимуть більше ладу, який ввергає їх у спустошливі війни»⁴⁹.

П'ятий урок другої світової війни полягає в тому, що підтримка з боку західних держав фашистських агресорів привела до втрати національної незалежності майже усіх держав Європи, створила загрозу національній незалежності Англії і США. «Історія жорстоко покарала умиротворителів», які відкинули всі пропозиції Радянського уряду про колективну відсіч фашистським агресорам. Всупереч прогнозам і надіям, що панували тоді в Лондоні, Парижі і Вашингтоні, фашистська Німеччина почала другу світову війну нападом не на СРСР, а на капіталістичні країни Європи»⁵⁰.

Проте уроки другої світової війни мало чого навчили імперіалістів. Вони активно розігрують так звану «китайську карту», підходять до китайських агресорів. Зухвалим розбійницьким нападом на соціалістичний В'єтнам «...нинішні пекінські правителі, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — остаточно розкрили перед усім світом підступну, агресивну суть великодержавної, гегемоністської політики, яку вони проводять. Тепер усі бачать, що саме ця політика зараз являє собою пайсерйознішу загрозу мирові в усьому світі. Тепер більше, ніж будь-коли, ясна вся небезпечність будь-яких форм пособництва цій політиці»⁵¹.

Шостий урок полягає в тому, що в роки другої світової війни антигітлерівська коаліція була «...прикладом успішного співробітництва країн з різним соціальним ладом у спільній боротьбі проти агресора»⁵².

Після закінчення другої світової війни імперіалістичні держави від співробітництва з СРСР перейшли до нагнітання міжнародної напруженості, до політики холодної війни щодо Радянського Союзу.

Головною тенденцією міжнародного життя стала розрядка напруженості. Проте, як свідчить досвід, у справі миру і розрядки є не тільки активні прихильники, але й запеклі противники. «Безустанно зміцнювати єдність співдружності соціалістичних держав, відстоювати згуртування рядів комуністів усього світу, — говорив товариш Л. І. Брежнев, — добиватися міцного союзу всіх сил, які виступають проти імперіалізму і війни, — в цьому наша партія бачить свій священний обов'язок. За це ми будемо боротися послідовно і безустанно!»⁵³.

Таким чином, у працях товариша Л. І. Брежнева дано науковий аналіз підсумків і уроків другої світової війни. Врахування їх сприятиме дальшій розробці зовнішньої політики КПРС, мобілізації всіх миролюбних сил на відвернення нової світової війни, забезпечення миру.

А. Н. Вербило

ИТОГИ ВТОРОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ И ЕЕ УРОКИ В ПРОИЗВЕДЕНИЯХ Л. И. БРЕЖНЕВА

Резюме

В статье на значительном фактическом материале рассматриваются итоги второй мировой войны и ее уроки в произведениях Л. И. Брежнева и их значение для сохранения мира.

⁴⁹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1968, стор. 61.

⁵⁰ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 118.

⁵¹ «Радянська Україна», 3 березня 1979 р.

⁵² Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 144.

⁵³ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 149.

В. Т. ДЕМЕНТЬЄВ (Київ),
генерал-полковник, член Військової ради,
начальник Політуправління Червонопрапорного Київського військового округу

ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ — ВИДАТНИЙ ПОДВИГ РАДЯНСЬКИХ ЗБРОЙНИХ СИЛ

У селищі Мілове Ворошиловградської області на площі імені Чечєрова та на околиці Ужгорода споруджено величні монументи «Україна — визволителям». На першому з них викарбувано напис: «Тут розпочалися бої радянських військ за визволення Української РСР від німецько-фашистських загарбників у роки Великої Вітчизняної війни». Другий — символізує завершення битви за визволення території нашої республіки від окупантів.

Так вдячний український народ увічнив героїчні подвиги радянських воїнів, здійснені на його землі. Протягом тривалого часу багатостраждальний народ України з нетерпінням чекав приходу Червоної Армії. І не лише чекав, а й активно боровся з окупантами, наближаючи день визволення. Його віру у неминучість розгрому ненависного ворога не могли похитнути злочини гітлерівців, їх кривавий «новий порядок». Море гніву і печалі бушувало на змученій, але нескореній землі.

Розгром німецько-фашистських угруповань під Сталінградом і Курськом створив необхідні передумови для наступу Червоної Армії по всьому фронту. Взимку 1942/43 року радянські війська перейшли у наступ на величезній території — від передгір'їв Кавказу до стін Ленінграда. Розпочалося масове вигнання фашистських загарбників з радянської землі. У січні 1943 р. наші війська провели успішні операції на верхньому Дону на південь і захід від Воронежа, прорвали блокаду Ленінграда. А ще 18 грудня 1942 р. було покладено початок визволенню території Радянської України. Червона Армія очистила від окупантів значну частину Ворошиловградської, Сталінської і Харківської областей. 14 лютого 1943 р. червоний прапор замайорів над першим обласним індустриальним центром республіки — Ворошиловградом. У ході боїв у районі Соколове під Харковом 8 березня 1943 р. прийняв бойове хрещення 1-й Окремий чехословацький батальйон під командуванням Л. Свободи.

Намагаючись взяти реванш за поразку під Сталінградом і користуючись відсутністю другого фронту в Європі, гітлерівське командування в липні 1943 р. розпочало наступ у районі Курська. Радянські війська знекровили ворога на заздалегідь підготовлених оборонних рубежах і перейшли в рішучий контрнаступ. У період з 3 по 23 серпня було проведено Белгородсько-Харківську операцію. План Ставки Верховного Головнокомандування полягав у тому, щоб могутніми ударами

військ Воронежського і Степового фронтів розсікти белгородське угруповання ворога на дві частини, згодом оточити його в районі Харкова і у взаємодії з військами Південно-Західного фронту знищити.

Наступ військ Воронежського, Степового та Південно-Західного фронтів розпочався 3 серпня після інтенсивної артилерійської та авіаційної підготовки. Фашистське командування робило відчайдушні спроби будь-якою ціною утримати Харків у своїх руках, але всі його зусилля виявилися марними. У ніч на 23 серпня частини Степового фронту здійснили вирішальний штурм міста, і до 12 годин дня воно було повністю очищене від окупантів. Тривала і вперта боротьба за цей важливий політичний, економічний і культурний центр півдня Радянської країни завершилася блискучою перемогою Червоної Армії. Столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала доблесним військам, які визволили Харків, 20 артилерійськими залпами з 224 гармат. За мужність і відвагу, високу воїнську майстерність, виявлені у цих боях, 10 дивізіям Степового фронту було присвоєно почесне найменування «Харківських».

Белгородсько-Харківська операція була складовою частиною Курської битви, після якої створилися сприятливі умови для наступу радянських військ з метою повного визволення Лівобережної України.

Ще у ході Курської битви Ставка Верховного Головнокомандування розробила план майбутніх наступальних операцій. Перед військами Центрального, Воронежського і Степового фронтів ставилося завдання визволити Лівобережну Україну, вийти до Дніпра в його середній течії, з ходу форсувати цю велику водну перешкоду і захопити на його правому березі плацдарми. З'єднання Південно-Західного і Південного фронтів мали розгромити фашистські угруповання в Донбасі і вийти до Дніпра в його нижній течії. Але головна увага приділялася київському напрямку. Саме тут необхідно було розгромити одне з найбільших угруповань ворога і розсікти його стратегічний фронт. При цьому важлива роль відводилася партизанам. Вони мали всіляко перешкоджати перекиданню до лінії фронту техніки і живої сили ворога, насамперед шляхом виведення з ладу залізниць та інших шляхів сполучення, збирати і передавати командуванню Червоної Армії розвідувальні дані, захоплювати плацдарми на правому березі річки. До виконання зазначених завдань лише у смузі дій Воронежського фронту передбачалося залучити 20 партизанських з'єднань і окремих загонів, в яких налічувалося 17 тис. чол.¹ Форсування великої водної перешкоди з ходу на широкому фронті, захоплення і утримання оперативних плацдармів були новими явищами у розвитку воєнного мистецтва.

Верховне командування Німеччини, зазнавши нищівної поразки під Курськом, вирішило перейти до стратегічної оборони і нав'язати Червоній Армії позиційні форми боротьби, намагаючись виграти час для проведення політичних акцій, спрямованих на підризу основ антигітлерівської коаліції. Воно розраховувало, зокрема, що гітлерівські армії зможуть зупинити наступ радянських військ на заздалегідь підготовлених рубежах. Особливі надії Гітлер покладав на так званій «східний вал», складовою частиною якого був Дніпро.

Однак події розгорталися не так, як розраховували гітлерівські генерали. Наприкінці серпня війська п'яти радянських фронтів перейшли у загальний наступ на значній території — від Великих Лук до берегів Азовського моря. Щоб не допустити перекидання ворожих частин із західного на південно-західний напрям, Червона Армія провела спо-

¹ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, М., 1961, стор. 307.

чатку Смоленську операцію, а згодом і Брянську. Це значною мірою сприяло розгортанню битви за визволення України, хоч у результаті надто стрімкого наступу війська далеко відірвалися від баз постачання, використали основну частину наявних боєприпасів, потребували поповнення. До того ж рух на залізницях ще не повністю був відновлений, не вистачало й автотранспорту. Але ніякі труднощі не могли зупинити радянських воїнів. За короткий строк командування провело перегрупування військ, підтягнуло тили, вжило заходів для поповнення боєприпасів. Політоргани і партійні організації готували особовий склад до тривалого наступу. Вся робота проводилася під гаслом: «Швидше визволити рідну Україну!».

У зв'язку з наступом радянських військ ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради і Рада Народних Комісарів республіки 9 серпня 1943 р. звернулися із закликом до українського народу посилити допомогу Червоній Армії. У зверненні, зокрема, зазначалося: «Настав час рішучих збройних дій. Настав час визволення України... Виходь на вирішальний бій, народе України!.. В боротьбі ми не самі. Пліч-о-пліч з нами йдуть росіяни, білоруси, грузини, вірмени — сини усіх народів Радянського Союзу...»².

У операції по визволенню України відповідальна роль відводилася Центральному фронту (командуючий — генерал К. К. Рокоссовський, член Військової ради — генерал К. Ф. Телегін). Його війська повинні були прорвати добре укріплену оборону противника в районі Севська і, стрімко наступаючи на чернігівському і ніжинському напрямках, вийти до Дніпра на північ від Києва. Для підготовки операції Військова рада фронту, командуючі арміями мали лише 10 днів. Але навіть за такий винятково короткий строк було здійснено велику роботу по морально-політичній підготовці особового складу, плануванню операції, матеріально-технічному забезпеченню військ.

26 серпня армії фронту приступили до проведення Чернігівсько-Прип'ятської операції. 60-та армія під командуванням генерала І. Д. Черняховського вже протягом перших двох днів завершила прорив тактичної оборони ворога і завдала удар на Конотоп. Для розвитку досягнутого нею успіху командуючий фронтом несподівано для противника перекинув на цей напрямок основні сили з правого флангу. Продовжуючи переслідувати гітлерівців, війська лівого крила до 19 вересня форсували Десну і 21 вересня визволили Чернігів. Того ж дня частини 13-ї армії (командуючий — генерал М. П. Пухов) вийшли до Дніпра. Слідом за ними до Дніпра прорвалися і війська інших армій. У боях за Чернігів відзначилися 10 частин і з'єднань, які одержали почесні найменування «Чернігівських».

Активні бойові дії вели й війська Воронежського фронту (командуючий — генерал М. В. Ватутін, член Військової ради — генерал К. В. Крайнюков та інші). 2 вересня вони вибили ворога з Сум і, долаючи його шалений опір, до середини місяця визволили Ромни, Прилуки, Пирятин, Лубни та інші населені пункти на шляху до Дніпра.

22 вересня до Дніпра на південний захід від Переяслава-Хмельницького вийшли частини центрального угруповання фронту. Одними з перших сюди прорвалися передові загони 3-ї гвардійської армії генерала П. С. Рибалка. Переслідуючи противника, вони за дві доби подолали майже 200 км і 21 вересня переправилися на правий берег річки у районі Великого Букрина на південь від Києва.

² Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, К., 1975, стор. 276.

Велику допомогу з'єднанням Червоної Армії в боях за Дніпро подали партизани і підпільники. Зокрема, вони підготували 25 переправ через Дніпро, Десну і Прип'ять. З допомогою народних месників і місцевих жителів воїни Воронезького фронту підготували для форсування Славутича 1016 рибальських човнів, 465 плотів, велику кількість бочок, колод, а Степового фронту — 1500 човнів і понад 200 плотів, а також інші засоби для переправи³.

Яскравою сторінкою в історію битви за Дніпро вписано подвиг автотанкістів 51-ї гвардійської танкової бригади комсомольців В. М. Іванова, М. Є. Петухова, І. Д. Семенова, В. А. Сисолятіна. Вони першими зайняли невеликий плацдарм поблизу с. Григорівки на правому березі річки. Ворог обрушив на них шквал вогню і атак, але гвардійці утримали свої позиції до підходу основних сил. За стійкість і виняткову мужність усім чотирьом присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу. Букринський плацдарм і надалі відігравав велику роль у визволенні Києва.

Поряд з гвардійцями П. С. Рибалка на північ і південь від букринського залому переправилися через Дніпро частини 40-ї армії генерала К. С. Москаленка і 47-ї армії генерала П. Ф. Жмаченка.

На північ від Києва, в районі Сваром'я, Старосілля, Осещини, війська 38-ї армії генерала Н. Є. Чибісова боролися за створення лютзького плацдарму. Одними з перших тут переправилися на правий берег 25 бійців під командуванням старшого сержанта П. П. Нефедова з 240-ї дивізії полковника Т. Х. Уманського. Сміливці одразу вступили у виснажливий і нерівний бій, який тривав 20 годин. З підходом нових сил плацдарм було розширено.

Відчутних ударів ворогу завдавали радянські льотчики, особливо з 5-го штурмового авіаційного корпусу 2-ї повітряної армії, який очолював один з перших Героїв Радянського Союзу генерал М. П. Каманін, а також дивізії під командуванням генерала Г. Ф. Байдукова. У повітряних боях за Київ відзначилися І. М. Кожедуб — нині тричі Герой Радянського Союзу, Г. Т. Береговий — відомий тепер льотчик-космонавт СРСР і багато інших.

Битва за Дніпро охопила велику територію. З кожним днем в неї втягувалися все нові й нові сили. Наприкінці серпня — початку вересня дуже запеклі бої вів Степовий фронт (командуючий — генерал І. С. Конев, член Військової ради — генерал І. С. Сусайков). Прорвавши оборону на проміжних рубежах, з'єднання фронту 23 вересня визволили Полтаву. У боях за місто особливо відзначилися війська 5-ї гвардійської армії генерала І. М. Манагорова. За мужність і відвагу, виявлені при визволенні Полтави від гітлерівських загарбників, 12 частин і з'єднань Степового фронту одержали почесне найменування «Полтавських». Того ж дня війська фронту вийшли до Дніпра на південний схід від Кременчука і почали форсування річки. До середини жовтня вони створили на правому березі від Кременчука до Дніпропетровська п'ять плацдармів, два з яких оперативного значення.

Майже одночасно з проривом до Дніпра частин Центрального, Воронезького і Степового фронтів з 13 серпня до 22 вересня Південно-Західний (командуючий — генерал Р. Я. Малиновський, член Військової ради — генерал О. С. Желтов) і Південний (командуючий — генерал Ф. І. Толбухін, член Військової ради — генерал К. Я. Гуров) фронти здійснили Донбасівську наступальну операцію. Вона мала величезне військове, політичне та економічне значення, оскільки загарб-

³ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, М., 1976, стор. 312; «Военно-исторический журнал», 1973, № 12, стор. 21.

ники намагалися будь-якою ціною утримати в своїх руках цей вугільно-промисловий район. Незважаючи на те, що у Донбасі було зосереджено 540 тис. вороже угруповання, яке спиралося на міцну смугу укріплень по лінії Сіверський Донець до Лисичанська і далі на південь по р. Міус до Таганрога, радянські війська до 9 вересня визволили Сталіно, Макіївку, Горлівку, Артемівськ. 25 вересня на правому березі Дніпра на південь від Дніпропетровська було захоплено невеликі плацдарми.

У кровопролитних боях за Донбас радянські солдати і офіцери виявили зразки високої військової майстерності і масового героїзму. За зразкове виконання завдань і виявлені при цьому відвагу і хоробрість 80 з них було присвоєно звання Героя Радянського Союзу, а льотчики Герої Радянського Союзу О. І. Покришкін і Д. Б. Глинка нагороджені другою медаллю «Золота Зірка». Тисячі воїнів було нагороджено орденами і медалями Радянського Союзу.

Яскравим прикладом нерозривної єдності радянського народу і його Збройних Сил була допомога населення Червоній Армії. Трудящі Донецького басейну, як й інших визволених прифронтових районів, ремонтували залізниці і мости, створювали воєнізовані загони, які охороняли від фашистських недобитків населені пункти, уцілілі заводи, фабрики, шахти, організували госпіталі і доглядали за пораненими. У свою чергу, військові частини виділяли населенню частину матеріальних засобів, а коли дозволяла обстановка, солдати і офіцери брали участь у сільськогосподарських роботах, відбудові підприємств, дитячих будинків, закладів культури тощо.

Визволення Донбасу, здобуття плацдармів на правому березі Дніпра знаменували собою завершення важливого етапу тривалої і напруженої боротьби радянських військ з великим угрупованням ворога на півдні України.

Таким чином, протягом серпня—вересня 1943 р. на південно-західному напрямку радянськими військами було досягнуто блискучих успіхів. Вони просунулися вглиб ворожої оборони майже на 300 км, вийшли на відрізок близько 700 км до Дніпра, форсували його в деяких місцях з ходу і захопили 23 плацдарми на правому березі. Було розгромлено 33 фашистські дивізії, зокрема сім танкових і моторизованих. У повітряних боях противник втратив близько 2 тис. літаків.

Форсування Дніпра з ходу на підручних засобах після важких наступальних боїв є безприкладним в історії воєн ратним подвигом. У битві за Дніпро ще раз яскраво розкрилися високі моральні якості наших воїнів.

Успіху битви за Дніпро значною мірою сприяла партійно-політична робота, яка характеризувалася різноманітністю форм і методів, високою дієвістю, бойовитістю і цілеспрямованістю. Комуністи словом і особистим прикладом надихали воїнів на подвиги.

Після успішного форсування Дніпра Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення продовжувати наступальні дії з метою розширення захоплених плацдармів. Червона Армія в цей період провела ряд операцій. Серед них важливе місце належало Київській, здійсненій 3—12 листопада 1-м Українським фронтом*. Основною метою її був розгром військ противника на київському напрямку і визволення столиці Радянської України. Для цієї операції характерні чітка організація, вміння непомітно для ворога проводити складні перегрупування

* 20 жовтня 1943 р. Центральний, Воронежський, Степовий, Південно-Західний та Південний фронти перейменовані відповідно в Білоруський, 1-й, 2-й, 3-й і 4-й Українські фронти.

великої кількості військ, зосередження за короткий строк на невеликому плацдармі значних сил і нанесення ними раптових ударів.

3 листопада після інтенсивної артилерійської підготовки і могутніх ударів авіації розпочався наступ основних сил фронту на північ від Києва. Цей удар застав зненацька ворога. Долаючи впертий опір фашистів, радянські дивізії швидко просувалися на південний захід в обхід Києва. 5 листопада вони з'явилися на його околицях, а в ніч на 6 листопада увірвалися в місто. Після запеклих вуличних боїв наші війська на 4 годину ранку повністю завершили розгром гітлерівських з'єднань, що обороняли Київ. Представник Ставки Верховного Головнокомандування Маршал Радянського Союзу Г. К. Жуков і генерал М. Ф. Ватутін надіслали Верховному Головнокомандуючому Й. В. Сталіну телеграму, в якій говорилося: «З величезною радістю доповідаємо вам про те, що завдання, поставлене вами по оволодінню нашим чудовим містом Києвом — столицею України, військами 1-го Українського фронту виконане. Війська 1-го Українського фронту продовжують виконання поставленого вами для них завдання»⁴.

Столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала доблесним військам 1-го Українського фронту 24 залпами з 324 гармат.

Партія і уряд високо оцінили подвиг радянських воїнів, які визволяли Київ. За мужність і масовий героїзм 65 частин і з'єднань одержали почесне найменування «Київських». 17,5 тис. чол. нагороджено орденами і медалями, 663 з них удостоєно звання Героя Радянського Союзу⁵. 1-ша Чехословацька бригада була нагороджена орденом Суворова 2-го ступеня, а 139 її солдатів і офіцерів, у тому числі полковник Л. Свобода, — орденами і медалями.

Одразу після визволення міста партійні і радянські органи, командування фронту вжили невідкладних заходів для відновлення в ньому нормального життя. Велику допомогу киянам подала вся країна.

Фашистське командування всіляко намагалося відновити лінію фронту по Дніпру і здійснило контрудар з району Житомира в напрямку на Київ. Але він закінчився безрезультатно. Ставка Верховного Головнокомандування уважно стежила за діями противника і своєчасно вживала заходів для зриву його планів. Зокрема, вона вважала напрямком Житомир—Київ особливо важливим і тому за її розпорядженням сюди було перекинуто найбільш боєздатні частини. На допомогу військам 1-го Українського фронту до Києва прибула 18-та армія, політвідділ якої очолював Л. І. Брежнев. Вона не лише прикривала головну ділянку наступу ворога, але й сама потім перейшла у контр-наступ і надалі брала активну участь у визволенні України.

Всі спроби гітлерівців прорватися до Києва виявилися безуспішними. Поразка вермахту на київському напрямку значною мірою зумовила крах планів військового керівництва рейху зупинити наступ Червоної Армії на Дніпрі.

В ході наступу на правому березі Дніпра було створено стратегічний плацдарм довжиною по фронту 500 км і глибиною до 150 км, з якого надалі завдавалися нові удари по гітлерівських військах, сконцентрованих на Правобережній Україні.

Значних успіхів у боях за розширення плацдармів на Дніпрі досягли війська 2-го і 3-го Українських фронтів. Відбивши контрудари противника в районах Кривого Рога і Кіровограда, до кінця 1943 р. вони очистили лівий берег Дніпра від Черкас до Запоріжжя і створили плацдарм довжиною більше 400 км по фронту і 100 км у глибину.

⁴ «Военно-исторический журнал», 1973, № 12, стор. 56.

⁵ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, стор. 260.

Війська 4-го Українського фронту провели Мелітопольську операцію, вийшли до низов'їв Дніпра і Перекопського перешийка, блокували кримське угруповання ворога з суші. 51-ша армія під командуванням Я. Г. Крейзера форсувала Сиваш у тих же місцях, що й у 1920 р. війська М. В. Фрунзе під час боїв з Врангелем, і її провідником знову був рибак з с. Строгонівка І. І. Оленчук, який допоміг червоним військам подолати Сиваш.

У той час, як армії 1-го, 2-го і 3-го Українських фронтів визволяли північну частину території республіки, війська Північно-Кавказького фронту під командуванням генерала І. Ю. Петрова у взаємодії з Чорноморським флотом (командуючий — адмірал Л. Л. Владимирський) у вересні — на початку жовтня розгромили 17-ту армію гітлерівців і очистили Таманський півострів, а в першій половині листопада форсували Керченську протоку і захопили невеликий плацдарм. Такою була обстановка на півдні на кінець 1943 р. Зазнавши великих втрат в оборонних боях, ворог змушений був терміново поповнювати свої сили. Знову із заходу на радянсько-німецький фронт рушили ешелони з військами і технікою. Але зупинити наступ Червоної Армії противник уже не міг. Вона міцно утримувала стратегічну ініціативу в своїх руках. Розрахунок гітлерівського командування на ведення тривалої позиційної оборонної боротьби виявився безпідставним.

Битва за Дніпро — одна з блискучих сторінок Великої Вітчизняної війни. Вперше в історії воєн після важких наступальних боїв без оперативної паузи було форсовано водний рубіж стратегічного значення. Так званий «східний вал» було прорвано на багатьох напрямках. Успіх забезпечило насамперед вміле керівництво діями фронтів з боку Ставки Верховного Головнокомандування і Генерального штабу. Вони правильно визначали напрями головних ударів, своєчасно зміцнювали фронти за рахунок стратегічних резервів, координували тісну взаємодію між ними, авіацією дальньої дії та партизанами.

Одним з головних джерел успіху при форсуванні Дніпра, захопленні і утриманні плацдармів був масовий героїзм солдатів і офіцерів. 2438 воїнів за мужність і відвагу було удостоєно звання Героя Радянського Союзу⁶. Сотні тисяч бійців і командирів нагороджені орденами і медалями. «Форсування Дніпра і визволення Києва, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — це була справді легендарна операція. Широкий Дніпро, могутній Дніпро, оспіваний Шевченком і Гоголем, став символом слави радянської зброї. Б'ючись в одному бойовому строю з синами інших радянських народів, потомки запорожців, спадкоємці Богдана Хмельницького і героїв боротьби за владу Рад на українській землі здійснили безприкладний подвиг, розгромили величезні сили ворога»⁷.

Битва за Дніпро переросла в боротьбу за визволення Правобережної України. Новий наступ радянських військ розпочався наприкінці грудня 1943 р. У ньому взяли участь війська чотирьох Українських фронтів, а згодом і 2-го Білоруського фронту, Окрема Приморська армія, Чорноморський флот і Азовська воєнна флотилія. Координували дії фронтів Маршали Радянського Союзу О. М. Василевський і Г. К. Жуков.

Готуючись до наступу, Ставка протягом перших трьох місяців 1944 р. направила для Українських фронтів і Окремої Приморської

⁶ 50 лет Вооруженных Сил СССР, М., 1968, стор. 376.

⁷ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 228.

армії майже половину одержаних гармат і мінометів, $\frac{3}{4}$ танків і самохідно-артилерійських установок. На Україні діяли всі шість танкових армій. На фронт прибуло багато призовників з визволених районів України. Тільки в Українські fronti їх влилося більше 2 млн. чол.⁸

План Ставки полягав у тому, що війська чотирьох Українських фронтів мали розгромити угруповання фашистських військ на південному крилі радянсько-німецького фронту, визволити Правобережну Україну і Крим, створити сприятливі умови для розвитку наступу на Балкани і в напрямі Польщі. Для цього передбачалося провести стратегічну операцію, в ході якої намічалось здійснити 10 фронтових операцій і операцій груп фронтів. Наступ радянських військ розгорнувся від Полісся до берегів Чорного моря. Червона Армія розгромила ворога на Житомирсько-Бердичівському напрямку, під Кіровоградом, у районах Корсуня-Шевченківського, Кривого Рога і Нікополя. Але найважливішою була Корсунь-Шевченківська операція.

Наступаючи назустріч одні одним, загальновійськові і танкові армії 1-го і 2-го Українських фронтів 28 січня 1944 р. з'єдналися в районі Звенигородки і оточили 10 дивізій і одну бригаду противника (понад 80 тис. солдатів і офіцерів). Створивши міцний фронт оточення, вони відбили всі спроби фашистів вирватися з кільця. 17 лютого фашистське угруповання припинило своє існування. У ході боїв у цьому районі гітлерівці втратили 55 тис. солдатів і офіцерів убитими і понад 18 тис. потрапили в полон, а також велику кількість бойової техніки і озброєння. У Корсунь-Шевченківській битві особливо відзначилися загальновійськові і танкові армії генералів О. І. Рижова, І. В. Галаніна, П. Ф. Жмаченка, С. Г. Трофименка, П. О. Ротмістрова, А. Г. Кравченка, С. І. Богданова, повітряні армії генералів С. К. Горюнова і С. Я. Красовського, 1-ша Чехословацька бригада полковника Л. Свободи. Активну допомогу їм подавало місцеве населення.

Корсунь-Шевченківська операція увійшла в історію Великої Вітчизняної війни як один з блискучих зразків оточення і знищення величезного угруповання ворога. У цій операції наше командування показало приклад умілої організації чіткої взаємодії стрілецьких, танкових, інженерних військ і авіації.

На відміну від Сталінградської битви в Корсунь-Шевченківській операції не було паузи між завершенням оточення військ противника і початком їх знищення. Одночасно з відбиттям сильних контрударів ворога на зовнішньому фронті відбувався процес ліквідації оточеного угруповання шляхом концентрованих ударів з різних напрямків.

На відзначення успішних дій 1-го і 2-го Українських фронтів 8 і 18 лютого Москва салютувала 20 артилерійськими залпами. Тисячі радянських воїнів було нагороджено орденами і медалями, а десятки тих, що найбільше відзначилися, — удостоєні звання Героя Радянського Союзу. Серед них — курсант Н. Є. Сергієнко, старший лейтенант І. М. Кожедуб, молодший лейтенант В. І. Андріанов та багато інших. За вміле керівництво військами генералу армії І. С. Коневу було присвоєно вище військове звання Маршала Радянського Союзу, генерал-полковнику П. О. Ротмістрову — Маршала бронетанкових військ.

На початку березня розпочався другий етап грандіозної битви на Правобережній Україні. Відповідно до плану Ставки війська Українських фронтів кількома одночасними ударами в напрямку на Чернівці, Ясси і Одесу мали розчленити угруповання противника і розгромити їх по частинах. З цією метою 1-й Український фронт проводив Проскурівсько-Чернівецьку, а 2-й Український фронт — Умансько-Ботошанську

⁸ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 532.

операції. Водночас 3-й Український фронт розпочав наступ на Миколаїв і Одесу.

У 1944 р. на Україні рано розпочалося весняне бездоріжжя. Непролазна грязюка значно ускладнювала маневри військ. Гармати і автомашини з великими труднощами пересувалися розбитими дорогами. Іноколи в багнюці застрявали навіть танки. Нерідко радянським воїнам доводилося перетаскувати гармати і боеприпаси на руках. Тоді на допомогу їм приходили місцеві жителі. Руху військ перешкождала також бойова техніка, кинута гітлерівцями при відступі. Незважаючи на це, три Українські фронти, перегрупувавши свої сили і підтягнувши резерви, розгорнули наступ від Луцька до гирла Дніпра. Оборона ворога була прорвана, його шалені атаки відбиті, окремі фашистські угруповання знищувалися по частинах.

26 березня відбулася історична подія, що мала величезне воєнно-політичне і стратегічне значення. 27-ма армія генерала С. Г. Трофименка та 52-га армія генерала К. А. Коротеєва 2-го Українського фронту вийшли на державний кордон СРСР з Румунією на р. Прут. 24 артилерійськими залпами з 324 гармат Москва салютувала відважним воїнам. Для затримки наступу радянських з'єднань гітлерівське командування перекинуло в район дій 2-го Українського фронту кілька дивізій з інших ділянок. Однак вони були неспроможні виправити становище. До середини квітня 1944 р. Червона Армія відновила державний кордон на відрізу в 400 км і зайняла північно-східні райони Румунії.

Значних успіхів досягли й війська 3-го Українського фронту, якими командував генерал Р. Я. Малиновський. У ході здійснення Березнегувато-Снігурівської операції у березні 1944 р. вони прорвалися до Південного Бугу і завдали ворогу тяжких втрат. Ця операція є прикладом оточення великого угруповання противника силами одного фронту в ході переслідування в оперативній глибині.

Вихід з'єднань 3-го Українського фронту на Південний Буг і наступ військ лівого крила 2-го Українського фронту вздовж лівого берега Дністра створили сприятливі умови для проведення Одеської наступальної операції. Прорвавши ворожу оборону на ряді рубежів, радянські війська рушили на Миколаїв і Одесу.

У ході боїв за Миколаїв легендарний подвиг здійснили 67 десантників під командуванням старшого лейтенанта К. Ф. Ольшанського. Протягом двох діб вони мужньо відбивали численні атаки переважаючих сил противника. Багато десантників полягло на полі бою, але завдання, поставлене командуванням, було успішно виконано. За цей подвиг усім учасникам десанту присвоєно звання Героя Радянського Союзу. 28 березня червоний прапор замайорів над Миколаєвом.

Розвиваючи наступ, війська 3-го Українського фронту 10 квітня визволили Одесу. 73 дні радянські воїни обороняли це місто в 1941 р., а у 1944 р., коли почався штурм Одеси, ворог тут не зміг протриматися і 73 годин. Батьківщина високо оцінила подвиг радянських бійців і командирів. Багато з них нагороджено орденами і медалями, майже 25 тис. чол. — медаллю «За оборону Одеси». 27 з'єднань і частин, що особливо відзначилися в боях за місто, одержали найменування «Одеських».

Успішний наступ Червоної Армії на Правобережній Україні створив сприятливі умови для визволення Криму. Це завдання було покладено на війська 4-го Українського фронту під командуванням генерала Ф. І. Толбухіна, Окрему Приморську армію генерала А. І. Єременка, Чорноморський флот під командуванням адмірала П. С. Октя-

брьского і Азовську военну флотилію генерала С. Г. Горшкова. Координацію дій сухопутних, військово-морських і військово-повітряних сил здійснювали Маршали Радянського Союзу К. Є. Ворошилов і О. М. Василевський.

8 квітня 1944 р. після майже тригодинної артилерійської підготовки 4-й Український фронт перейшов у наступ, і «непрístupна» оборона фашистів була прорвана в кількох місцях. 20 квітня з'єднання Червоної Армії вийшли до Севастополя. Штурм севастопольських укріплень розпочався 5 травня, а вже 9 травня місто було повністю очищене від загарбників.

12 травня операція в Криму завершилася повною перемогою Червоної Армії. Ворог втратив тут понад 100 тис. солдатів і офіцерів, усю бойову техніку. Характерною рисою цієї операції була чітка взаємодія сухопутних військ, флоту, великої кількості авіації, що значною мірою зумовило швидкий розгром ворожого угруповання. Батьківщина високо оцінила героїзм визволителів Криму. Список почесних частин і з'єднань поповнився назвами «Сивашські», «Перекопські», «Феодосійські», «Сімферопольські», «Севастопольські». 126 бійців і командирів стали Героями Радянського Союзу.

Наступ на Правобережній Україні і в Криму ознаменувався видатною перемогою Червоної Армії. Було розгромлено велике угруповання ворога — 99 дивізій і 2 бригади, з яких 22 дивізії і 1 бригаду повністю знищено⁹.

Блискучі перемоги на Правобережній Україні і в Криму корінним чином змінили стратегічну обстановку на півдні країни, створили можливість для рішучих ударів по ворожій групі армій «Північна Україна», визволення західних областей Української РСР і південно-східних районів Польщі. Поразка гітлерівців викликала занепокоєння серед правлячих кіл Румунії, Болгарії, Угорщини, підірвала позиції Німеччини в Туреччині.

Фашистське командування, розуміючи важливість збереження в своїх руках Західної України, вживало заходів, щоб не допустити прориву радянських військ у південні райони Польщі і Чехословаччини. Тут була створена добре укріплена, глибоко ешелонована оборона і сюди перекинута група армій «Північна Україна». Найсильніше її угруповання перебувало на львівському напрямку.

Розгром групи армій «Північна Україна» було доручено 1-му Українському фронту у взаємодії з Білоруським фронтом. Надаючи великого значення розгрому південного крила ворожого фронту, Радянське Верховне Головнокомандування посилило війська за рахунок резервів. Фронт мав 16100 гармат і мінометів, близько 2050 танків і самохідних артилерійських установок, 1100 тис. чол. Сухопутні війська підтримувала 2-га повітряна армія, в якій налічувалося 3250 літаків¹⁰. Це було небачене в історії воєн зосередження величезної кількості військ на одному фронті і єдиний випадок, коли одному фронту ставилося завдання розгромити групу армій.

З 13 липня по 29 серпня була проведена Львівсько-Сандомирська операція. Вона характерна тим, що проводилася військами одного фронту, який завдавав одночасно два могутні удари. В галузі стратегії і оперативного мистецтва ця операція дала яскраві приклади вмілого вибору напряму головного удару, зосередження на ньому основних сил і засобів, швидкого перекидання сил у ході операції на інший напрямок, форсування річки з ходу на широкому фронті.

⁹ История второй мировой войны 1939—1945, т. 8, М., 1977, стор. 110.

¹⁰ История второй мировой войны 1939—1945, т. 9, М., 1978, стор. 81.

Наступ розпочався 13 липня, у розпал Білоруської операції. Бої з самого початку набрали запеклого характеру, однак ворожа оборона була прорвана і 19 червня в районі Бродів потрапили в оточення 9 гітлерівських дивізій, які через 3 дні були знищені. Поки відбувалися бої під Бродами головні сили фронту продовжували стрімкий наступ на захід. Вони почали тиснути противника до Карпат. 23 липня з'єднання правого крила фронту досягли річки Сан і з ходу форсували її. 27 липня було визволено Львів. Ворог змушений був швидко тікати на захід.

Успішно розвивався наступ і на південному крилі фронту. 23 червня перейшла в наступ 18-та армія. 1-ша гвардійська армія при сприянні правофлангових з'єднань 18-ї армії 27 липня визволила обласний центр Прикарпаття — місто Станіслав. Після визволення Львова і Станіслава наступ 1-го Українського фронту став розвиватися по двох напрямках — сандомирсько-бреславському і прикарпатському, що набагато ускладнило управління військами. Крім того, наступ у гірській місцевості вимагав спеціальної підготовки воїнів, специфічного спорядження і озброєння. Тому відповідно до рішення Ставки з військ лівого крила 1-го Українського фронту було створено 4-й Український фронт під командуванням І. Ю. Петрова. Війська 4-го Українського фронту 5 серпня визволили Стрий, а наступного дня оволоділи обласним центром Дрогобичем.

8 жовтня 1944 р. радянські війська завершили визволення території Радянської України від окупантів. 14 жовтня у Києві відбулися урочисті збори за участю представників військових частин, що визволяли Україну, присвячені цій знаменній події.

Під час проведення Львівсько-Сандомирської операції яскраво проявилися високі моральні якості радянських воїнів, їх бойова майстерність. 9 раз Москва салютувала на честь їх перемог. 246 з'єднань і частин одержали почесні найменування, а 353 — були нагороджені орденами. Понад 123 тис. солдатів і офіцерів було нагороджено орденами і медалями, а 160 чол. одержали звання Героя Радянського Союзу¹¹. Другою медаллю «Золота Зірка» були нагороджені І. Г. Якубовський, В. С. Архипов, А. В. Ворожейкін, І. М. Кожедуб, М. В. Челноков. Прославлений льотчик О. І. Покришкін був удостоєний втретє звання Героя Радянського Союзу. В боях за Україну звання Героя Радянського Союзу удостоєно близько 4 тис. воїнів — представників більше 40 національностей, адже на фронтах самовіддано боролися пліч-о-пліч українці, росіяни, білоруси та представники інших національностей.

Операції, проведені Червоною Армією на території України, є значним вкладом у розвиток радянського воєнного мистецтва. В них блискуче було розв'язано завдання по організації і здійсненню швидкого прориву оборони противника на кількох віддалених одна від одної ділянках, а також розвитку цього прориву шляхом умілого використання великих танкових з'єднань і досягнення ними високих темпів наступу в оперативній глибині. Вони значно збагатили воєнне мистецтво досвідом оточення і знищення великих угруповань ворога за короткий строк у різних умовах.

В ході операцій на території України яскраво розкрилася титанічна діяльність вищого органу стратегічного керівництва Збройними Силами — Ставки Верховного Головнокомандування і її робочого органу — Генерального штабу. Глибокий аналіз обстановки на фронтах, всебічне обґрунтування планів операцій, широке залучення до розробки

¹¹ Там же, стор. 95.

планів командуючих і військових рад фронтів — такі характерні риси роботи Ставки. Її представники безпосередньо на місці брали активну участь у розробці і здійсненні операцій.

Визволення України мало величезне воєнно-політичне значення. Збройні Сили СРСР, остаточно зірвавши плани гітлерівців стабілізувати Східний фронт на рубежі Дніпра, розгорнули грандіозні наступальні операції і добилися повного вигнання окупантів з території нашої країни і відновлення її довоєнних кордонів. Визволення Радянської України від фашистських загарбників значно посилило воєнно-економічний потенціал СРСР. Вигнання ворога з УРСР наблизило день остаточної перемоги Радянського Союзу над фашистською Німеччиною.

Успіхи Червоної Армії в битві за Радянську Україну мали значний міжнародний резонанс. Ще більше зріс авторитет Радянського Союзу в очах народів світу. Під впливом перемог радянських військ розширювалися масштаби національно-визвольної боротьби в окупованих фашистами країнах.

Організатором і керівником героїчної боротьби радянського народу проти ненависного ворога була Комуністична партія. Вона вміло поєднувала і спрямовувала на досягнення головної мети — розгром фашистських загарбників — зусилля фронту і тилу. Радянські люди ще раз переконалися, що керівництво ленінської партії, її постійне піклування про зміцнення економічної і воєнної могутності нашої Батьківщини — головне джерело перемог.

Уособленням воїнів-комуністів був начальник політвідділу 18-ї армії полковник Л. І. Брежнев. «Комуністи, трудящі нашої республіки, як і всієї країни, — зазначав член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — пишуться тим, що серед видатних партійних працівників у рядах діючої армії нелегкими дорогами війни з перших до останніх днів пройшов бойовий шлях Генеральний секретар нашої партії Леонід Ілліч Брежнев»¹². Радянський народ вірив своїй партії, йшов за нею на здійснення ратних і трудових подвигів і кінець кінцем переміг.

Минуло 35 років з часу визволення Радянської України від фашистських загарбників. Уже давно заросли травою окопи, зарубцювалися рани війни. Але в пам'яті радянських людей ніколи не згладяться подвиги синів і дочок нашого народу, які, не шкодуючи життя, у тяжких і кровопролитних боях відстояли честь, свободу і незалежність рідної Вітчизни. Проводячи послідовну миролюбну політику, КПРС і Радянський уряд водночас враховують уроки минулого і постійно дбають про зміцнення оборонної могутності соціалістичної Батьківщини, про те, щоб великі завоювання соціалізму були надійно захищені.

В. Т. Дементьев

ОСВОБОЖДЕНИЕ УКРАИНСКОЙ ССР ОТ ФАШИСТСКИХ ЗАХВАТЧИКОВ — ВЫДАЮЩИЙСЯ ПОДВИГ СОВЕТСКИХ ВООРУЖЕННЫХ СИЛ

Резюме

В статье рассказывается об основных операциях, проведенных Красной Армией в 1943—1944 гг. на территории Советской Украины, показано воєнно-політичне значення визволення нашої республіки від фашистських захватчиків, раскрывается массовый героизм воинов Советских Вооруженных Сил.

¹² В. В. Щербицкий. Избранные речи и статьи, М., 1978, стор. 334.

РОЗВИТОК ФОРМ ПАРТІЙНОГО КЕРІВНИЦТВА НАРОДНОЮ БОРОТЬБОЮ В ТИЛУ ВОРОГА

Важливою складовою частиною Великої Вітчизняної війни була боротьба радянських людей на тимчасово окупованій фашистськими загарбниками частині території СРСР. Це був рух мільйонів, покликаний до життя справедливим, визвольним характером війни, у вогні якої вирішувалася доля першої у світі соціалістичної держави, доля самого народу. Разом з тим, як підкреслював Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев, «це був не просто стихійний вибух народного гніву, а наполеглива, стійка, добре організована боротьба народу соціалістичної країни, керованого бойовим авангардом — партією комуністів»¹.

Керуючись військово-теоретичною спадщиною В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни, зокрема з питань партизанської війни, і спираючись на досвід, нагромаджений у період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції, Комуністична партія добирала таких форм і методів керівництва, які найкраще сприяли всебічному розвитку на тимчасово окупованій ворогом радянській території всенародної боротьби. Партія постійно дотримувалася марксистсько-ленінських постанов про те, що «...форма організації та методи роботи цілком визначаються особливостями даної конкретної історичної обстановки і тими завданнями, які з цієї обстановки безпосередньо випливають»². Своєрідні умови воєнної обстановки, що склалися в роки Великої Вітчизняної війни, зобов'язували застосовувати такі надзвичайні форми керівництва народною боротьбою, які б повною мірою відповідали завданням партії у справі організації розгрому ворога.

Вивчення досвіду партійного керівництва народною боротьбою за лінією фронту має наукове і політичне значення. Воно сприяє повнішому висвітленню ролі партії як натхненника й організатора боротьби радянського народу проти фашистських загарбників, а також розкриттю конкретних форм партійного керівництва, усіх його ланок, які в ході війни партія створювала, розвивала і вдосконалювала.

Незважаючи на велику і плідну дослідницьку роботу, яку проводять радянські історики, узагальнюючи досвід партійного керівництва всенародною боротьбою на тимчасово окупованій фашистами території, питання розвитку форм цього керівництва відповідно до завдань, що випливали з обстановки на фронтах Великої Вітчизняної війни, вивчені ще недостатньо.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 325.

² Комуністична партія Радянського Союзу в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1979, стор. 198.

Автор статті обмежив своє завдання спробою на основі архівних джерел і праць дослідників у загальних рисах розглянути, на матеріалах України, питання: які форми організації своєї роботи щодо керівництва народною боротьбою в тилу ворога виробляла, розвивала й удосконалювала партія згідно з воєнно-політичною обстановкою трьох періодів Великої Вітчизняної війни.

Слід зазначити, що вже в перший період — період відбиття віроломного нападу фашистської Німеччини на СРСР і підготовки умов для корінного перелому у війні — в основному склалися ті найважливіші форми діяльності партії по керівництву народною боротьбою в тилу ворога, які вона розвивала, вдосконалювала протягом усього часу, поки точилася всенародна боротьба, до повного вигнання окупантів з радянської землі. Це зобов'язало автора зосередити особливу увагу саме на першому періоді.

Одразу ж після початку Великої Вітчизняної війни Комуністична партія визначила завдання боротьби народу на тимчасово окупованій ворогом радянській території, виробила організаційні й політичні принципи створення й діяльності підпільних партійних органів і осередків, організацій і груп комуністичного підпілля, партизанських формувань. Це був час становлення партійного підпілля, коли воно набувало досвіду роботи в умовах окупації, розширювало зв'язки з населенням, активно включалося в керівництво боротьбою народу, що з кожним днем посилювалась, особливо в зв'язку з розгромом німецько-фашистських військ під Москвою. Перед партією стояло відповідальне й складне завдання — допомогти підпільним партійним органам, партизанським загонам, які діяли в тилу ворога, в їх становленні і зміцненні.

Узагальнювати досвід боротьби й рекомендувати підпільникам і партизанам, усім радянським патріотам на окупованій території найефективніші форми, методи, прийоми й засоби ведення цієї загальнонародної боротьби, вдосконалювати форми керівництва партизанським рухом — такі завдання висувало саме життя перед партією в найважчий для нашої країни період Великої Вітчизняної війни.

Завдання всебічного розвитку боротьби радянських людей в тилу ворога було викладено у програмному документі — директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р. «У зайнятих ворогом районах, — зазначалося в директиві, — створювати партизанські загони й диверсійні групи для боротьби з частинами ворожої армії, для розпалювання партизанської війни всюди і скрізь, для руйнування мостів, доріг, псування телефонного і телеграфного зв'язку, підпалу складів і т. ін. У загарбаних районах створювати нестерпні умови для ворога і всіх його пособників, переслідувати і знищувати їх на кожному кроці, зривати всі їх заходи»³. Основні положення директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) було розвинуто у промові Й. В. Сталіна по радіо 3 липня 1941 р., переданій усіма радіостанціями Радянського Союзу й опублікованій в усіх газетах. Радянські люди дістали чітку й ясну програму дій. Місцеві партійні й радянські органи було орієнтовано на те, що партизанська боротьба в тилу ворога повинна набрати форми масового, всенародного руху.

Визначаючи завдання й характер боротьби радянських людей на тимчасово окупованій території, ЦК ВКП(б) підкреслював, що «...для керівництва всією цією діяльністю необхідно заздалегідь під відповідальність перших секретарів обкомів і райкомів створювати з

³ Коммунистическая партия Советского Союза в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК (далі — КПСС в резолюциях...), т. 6, М., 1971, стор. 19.

найкращих людей надійні підпільні осередки в кожному місті, районному центрі, робітничому селищі, на кожній залізничній станції, в радгоспах і колгоспах»⁴. Така вимога випливала з лєнінських ідей про те, що «...партизанські бойові виступи повинні провадитись під контролем партії і до того ж так, щоб сили пролетаріату не розтрачувались марно...»⁵. Ця настанова дістала втілення й у спеціальній постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. «Про організацію боротьби в тилу німецьких військ». В ній перед республіканськими, обласними, міськими й районними партійними організаціями прифронтової смуги було поставлено конкретне завдання: «...Розгорнути мережу наших більшовицьких підпільних організацій на загарбаній території для керівництва всіма діями проти фашистських окупантів»⁶.

В. І. Ленін свого часу вказував, що партизанські дії повинні бути підпорядковані головним засобам боротьби, повинні бути пов'язані й узгоджені з ними⁷. Керуючись цією вказівкою, Центральний Комітет партії у згаданій постанові визначив принципи й організаційні основи партійного керівництва боротьбою радянських людей за лінією фронту, її місце і роль у всенародній священній війні проти фашистських загарбників. ЦК ВКП(б) вимагав від місцевих партійних організацій поставити справу так, щоб боротьба у ворожому тилу «...набула розмаху безпосередньої, широкої і героїчної підтримки Червоної Армії, що б'ється на фронті з німецьким фашизмом»⁸.

Отже, в директиві РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня й постанові ЦК ВКП(б) від 18 липня 1941 р. було визначено завдання й роль всенародної боротьби в тилу ворога, політичні й організаційні принципи партійного керівництва нею, накреслено бойову програму дій. В ході війни ця програма розвивалася, доповнювалася і конкретизувалася у рішеннях центральних та місцевих партійних органів.

Комуністична партія постійно вживала конкретних заходів для розгортання всенародної боротьби в тилу гітлерівців. Зокрема, для безпосереднього керівництва підготовкою партійного підпілля і формуванням партизанських загонів у Центральному Комітеті ВКП(б) було створено спеціальну комісію. В січні 1942 р. для розв'язання цих питань при організаційно-інструкторському відділі ЦК ВКП(б) організували оперативну групу, до складу якої ввійшли відповідальні працівники ЦК партії і представники керівних партійних органів прифронтових республік, країв та областей⁹.

Центральний Комітет КП(б)У, одержавши директиву РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 р., вже 30 червня створив в апараті ЦК оперативну групу, на яку було покладено такі завдання: організація мережі нелегальних партійних органів і створення партизанських формувань, добір і підготовка кадрів організаторів патріотичної боротьби в тилу ворога. До складу цієї групи ввійшли: секретар ЦК КП(б)У по кадрах М. С. Співак (керівник), секретар ЦК по будівництву П. І. Захаров, заступник завідуючого відділом кадрів Л. П. Дрожжин, завідуючий сектором обліку кадрів ЦК КП(б)У Г. М. Караваєв. Роботою оперативної групи безпосередньо керували члени Політбюро, секретарі ЦК КП(б)У М. О. Бурмистенко й Д. С. Корот-

⁴ Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 288. оп. 9905, спр. 1, арк. 36.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 212—213.

⁶ КПСС в резолюціях..., т. 6, стор. 23.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 9.

⁸ КПСС в резолюціях..., т. 6, стор. 24.

⁹ Див.: История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945 гг., т. 6, М., 1965, стор. 271.

ченко. Група разом з інспекторами й інструкторами ЦК докладно вивчила стан справ із створенням підпільних організацій і партизанських формувань у кожній області й подала конкретну допомогу обкомам, міськкомам та райкомам партії в поліпшенні цієї роботи.

На початку липня 1941 р. було створено Республіканське управління для керівництва партизанськими загонами й диверсійними групами на чолі з Т. А. Строкачем — заступником наркома внутрішніх справ УРСР. Воно мало подавати допомогу місцевим партійним органам у розв'язанні таких важливих питань, як створення, озброєння й матеріально-технічне забезпечення партизанських формувань, визначення їх дислокації, встановлення порядку зв'язку й системи паролів, добір явочних і господарських квартир¹⁰.

До виконання директиви РНК СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня було залучено також політоргани Червоної Армії. 16 липня 1941 р. Головне управління політичної пропаганди Червоної Армії надіслало членам військових рад і начальникам управлінь політичної пропаганди розпорядження, в якому ставилися такі завдання: брати активну участь у доборі людей і створенні підпільних диверсійних груп та партизанських загонів, подавати всебічну допомогу обкомам і ЦК компартій союзних республік в озброєнні цих груп і загонів, організувати попередню підготовку їх до дій у ворожому тилу¹¹. Начальників відділів політичної пропаганди з'єднань було зобов'язано особисто стежити за переправлянням загонів та груп через лінію фронту і забезпечувати їх досвідченими провідниками, які добре знають розташування сил ворога.

Відповідно до директиви Головного політичного управління Червоної Армії від 19 серпня 1941 р. «Про роботу серед населення окупованих областей і партійно-політичне керівництво партизанським рухом» у політуправліннях фронтів і політвідділах армій було створено спеціальні відділи й відділення. Вони мали встановлювати зв'язок з діючими партизанськими загонами й підпільними організаціями, видавати листівки та інші пропагандистські матеріали й розповсюджувати їх на окупованій фашистами радянській території, поширювати газету «Вести с Советской Родины», яку видавало ГоловПУРСЧА, організувати радіопередачі для населення і партизанів, формувати в тісному контакті з партійними органами областей і районів партизанські загони і переправляти їх через лінію фронту та ін.¹²

З вересня 1941 р. при Головному політичному управлінні Червоної Армії було створено відділ по роботі серед населення окупованих областей і партійно-політичному керівництву партизанським рухом. Цей відділ став, по суті, оперативним органом ЦК ВКП(б), що керував народною війною за лінією фронту.

Відділ ГоловПУРСЧА, відділи й відділення фронтів та армій приділяли також велику увагу узагальненню досвіду боротьби в тилу ворога. Так, 23 вересня 1941 р. при політуправлінні Південного фронту було проведено нараду начальників відповідних відділень політвідділів армій, на якій були присутні члени Військової ради М. І. Мамонов, Л. Р. Корнієць, заступник начальника політуправління фронту — Л. І. Брежнев. На нараді було узагальнено нагромаджений за перші місяці війни досвід боротьби у ворожому тилу, розглянуто питання координації дій відділень політвідділів армій, обкомів партії і органів НКВС

¹⁰ А. Н. Асмолов. Фронт в тылу вермахта, М., 1977, стор. 125.

¹¹ ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 161, спр. 783, арк. 3.

¹² Там же, ф. 467, оп. 6015, спр. 2, арк. 12—13.

щодо керівництва підпільними організаціями й партизанськими загонами¹³.

Виконуючи вказівки ЦК ВКП(б) і спираючись на його постійну допомогу, ЦК КП(б)У, місцеві партійні органи республіки для керівництва боротьбою радянських людей на тимчасово окупованій території республіки створили широку мережу підпільних комітетів, організацій і груп. У період з червня по вересень 1941 р. було організовано 23 підпільні обкоми КП(б)У в складі 115 секретарів і членів обкомів, 685 міськкомів і райкомів партії — у складі 2834 секретарів і членів комітетів, 4316 підпільних організацій і груп. Для роботи в підпіллі партійні організації України виділили понад 26 тис. комуністів. Було створено й залишено в тилу фашистських загарбників для розгортання партизанської боротьби 883 загони, понад 1700 диверсійних і розвідувальних груп. Дбаючи про зміцнення партизанських формувань, ЦК КП(б)У, обласні, міські й районні комітети партії направили в загони і групи 13 743 комуністи і близько 8,5 тис. комсомольців¹⁴.

Підпільні партійні комітети, обкоми, окружки, міськкоми, міжрайкоми, райкоми та інші партійні органи, що замінювали їх (центри, ради, «трійки»), втілювали в собі організуючу й керівну силу партії на захопленій гітлерівцями радянській території, забезпечували партійний вплив на хід народної війни в тилу ворога. Спираючись на комуністів, ці органи здійснювали велику роботу, спрямовану на розширення мережі організацій і груп комуністичного підпілля, партизанських формувань, розгортання всенародної боротьби. Вони вели агітаційну антифашистську роботу серед населення, очолювали бойову діяльність партизанів і підпільників, боротьбу широких народних мас за зрив економічних, політичних і воєнних заходів окупантів. Підпільні партійні комітети керували партійними організаціями партизанських формувань, сприяли підвищенню їх мобілізуючої й організуючої ролі.

Надзвичайною формою партійного керівництва партизанськими формуваннями безпосередньо у ворожому тилу став інститут комісарів — повноважних представників партії. Їх обов'язки виконували в основному секретарі райкомів і міськкомів партії та інші партійні працівники. В деяких партизанських формуваннях комісарами були військові політпрацівники, які вирвалися з оточення або фашистського полону. Комісари нарівні з командирами відповідали за виконання партизанським загonom бойових завдань, за стійкість партизанів у боротьбі з ворогом. Організуючи й очолюючи партійно-політичну роботу в партизанських формуваннях, комісари разом з підпільними партійними органами й бюро первинних партійних організацій забезпечували активний ідейний вплив на населення, що перебувало на тимчасово окупованій ворогом радянській території. Як високо Комуністична партія оцінювала їх роль у партизанському русі, свідчить, зокрема, те, що навіть після відновлення у Збройних Силах принципу єдиноначальності (жовтень 1942 р.) в партизанських формуваннях інститут комісарів було збережено.

Восени 1941 р., коли майже вся територія Радянської України була окупована фашистськими загарбниками, ще більшого значення набуло розгортання народної боротьби у ворожому тилу та посилення партійного керівництва нею.

1 листопада 1941 р. на пропозицію Центрального Комітету КП(б)У Військова рада Південно-Західного фронту ухвалила постанову, в якій

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 5, спр. 1, арк. 55.

¹⁴ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 506—507.

зазначалося: «...створити при Військовій раді оперативну групу по керівництву партизанським рухом...»¹⁵. На цей спеціальний орган покладалося завдання забезпечувати перехід на нелегальне становище місцевих партійних і комсомольських організацій, створювати й засилати в тил ворога партизанські загони, координувати їх бойові дії з діями радянських військ. До складу групи входили: М. С. Співак (начальник групи), А. Н. Зленко — завідуючий оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У (заступник начальника групи), інспектори: М. Є. Гавриленко — перший заступник завідуючого відділом кадрів, Л. П. Дрожжин, Г. М. Караваєв, В. С. Костенко — інструктор відділу кадрів, М. А. Кузнецов — секретар ЦК ЛКСМУ по кадрах, В. А. Наріжний — виконуючий обов'язки керуючого справами ЦК КП(б)У, І. Ф. Чепурний — заступник завідуючого оргінструкторським відділом. Група працювала у Воронежі, своїх представників вона мала при військових радах армій Південно-Західного фронту¹⁶. До червня 1942 р. частина її працівників перебувала у Ворошиловграді, що давало можливість оперативну, разом з розвідуправлінням Південно-Західного фронту вирішувати питання, пов'язані з переправлянням організаторських груп у тил ворога.

Особливу увагу оперативна група приділяла розширенню й зміцненню мережі підпільних партійних організацій і комітетів, встановленню зв'язків з підпільними партійними органами й партизанськими формуваннями, підготовці парторганізаторів, радистів, розвідників і зв'язкових та перекиданню їх за лінію фронту.

Лише за перший квартал 1942 р. вона підготувала й направила на окуповану ворогом територію України 408 чол., у тому числі: в Харківську область — 96, Сумську — 71, Сталінську — 52, Полтавську — 38, Дніпропетровську — 33 чол.¹⁷ Група займалася також матеріально-технічним забезпеченням підпільних організацій і партизанських формувань, підготовкою спорядження, документів, явок для людей, що йшли в тил ворога.

Так, використовуючи різні форми керівництва боротьбою за лінією фронту, що вдосконалювалися відповідно до обстановки, партія подавала конкретну допомогу підпільним партійним органам і партизанським формуванням. Однак у координації їх спільної діяльності все ще лишалася певна роз'єднаність. Партизанськими формуваннями одночасно керували: легальні й нелегальні партійні комітети, відділи й відділення політорганів фронтів, армій, створена при Військовій раді Південно-Західного фронту оперативна група, спеціальні відділи Наркомату внутрішніх справ і розвідувальні органи Червоної Армії. Це ускладнювало розробку і здійснення заходів, спрямованих на розвиток народної боротьби в тилу ворога, призводило до розпорошення сил і засобів, паралелізму й дублювання в керівництві цією боротьбою.

Влітку 1942 р. наша країна опинилася в дуже тяжкому становищі. Фашисти захопили територію, на якій до війни вироблялося 33% всієї валової продукції промисловості, на яку припадало 47% посівної площі й де жило 45% населення СРСР. Окуповано було всю Україну. Безпосередня загроза нависла і над Сталінградом та Північним Кавказом.

За цих умов партизанські удари по ворожих комунікаціях, штабах і гарнізонах, активні дії підпільників і всіх радянських людей з метою дезорганізації тилу гітлерівських військ і збирання розвідувальних да-

¹⁵ ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 155, спр. 1, арк. 372.

¹⁶ Д. Ф. Григорович, П. И. Денисенко, В. Н. Нем'ятий. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1976, стор. 39.

¹⁷ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, стор. 513.

них для радянського командування набували особливо великого значення. Виникла конча потреба в централізації керівництва партизанським рухом. Необхідно було створити спеціальні військово-оперативні органи партії, які керували б бойовою діяльністю партизанів і підпільників, координували б її, готували кадри для боротьби в тилу ворога, забезпечували матеріально-технічне постачання підпілля й партизанських формувань.

Центральний Комітет ВКП(б) уважно вивчав стан справ на окупованій території, пропозиції партійних комітетів, які перебували в радянському тилу і за лінією фронту, шукав найдодільніші форми керівництва партизанським рухом.

30 травня 1942 р. Державний Комітет Оборони розглянув питання про розвиток партизанського руху в тилу ворога. У прийнятій ДКО постанові зазначалося, що з метою об'єднання керівництва партизанським рухом, дальшого посилення боротьби народних мас проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території створюється Центральний штаб партизанського руху (ЦШПР). Для безпосереднього ж керівництва партизанськими загонами створювалися штаби партизанського руху при військових радах відповідних фронтів. Так, при Військовій раді Південно-Західного напрямку було організовано Український штаб партизанського руху (УШПР).

У своїй практичній діяльності, наголошувалося в постанові ДКО, ЦШПР повинен виходити з того, що основним завданням партизанського руху є дезорганізація ворожого тилу: руйнування комунікацій і ліній зв'язку, знищення складів боєприпасів, спорядження, пального, продовольства, матеріальної частини на аеродромах, напади на штаби, військові установи, інформування командування Червоної Армії про розташування, чисельність і пересування військ ворога¹⁸. З питань внутріпартійної і масово-політичної роботи серед партизанів і населення тимчасово окупованих територій ЦШПР і фронтові штаби партизанського руху мали підтримувати постійний контакт з партійними органами республік та областей, політорганами Червоної Армії¹⁹. Начальником Центрального штабу партизанського руху було призначено члена ЦК ВКП(б), першого секретаря ЦК КП(б) Білорусії П. К. Пономаренка. До складу ЦШПР і фронтових штабів партизанського руху входили представники ЦК компартій союзних республік і обласних комітетів партії, Головного розвідувального управління Червоної Армії або розвідувальних відділів фронтів, НКВС, тобто тих органів, які в попередній період створювали підпільні організації і партизанські формування і мали з ними зв'язок. Цією ж постановою було затверджено керівництво Українського штабу партизанського руху в складі Т. А. Строкача (начальник штабу), М. С. Співака й начальника розвідвідділу Південно-Західного напрямку І. В. Виноградова (члени штабу).

У зв'язку з тим, що Військову раду Південно-Західного напрямку було розпущено, 29 червня 1942 р. Державний Комітет Оборони прийняв постанову, в якій, зокрема, відзначалося: «Український штаб партизанського руху при Військовій раді Південно-Західного напрямку далі називати — Український штаб партизанського руху. Роботу УШПР щодо безпосереднього керівництва партизанським рухом у тилу ворога й дальшого розвитку цього руху на Україні провадити в тісному контакті з військовими радами Південно-Західного й Західного фронтів»²⁰. Згідно з цією постановою, до складу УШПР було введено та-

¹⁸ ЦАМО СРСР, ф. 3, оп. 11556, спр. 8, арк. 80—82.

¹⁹ ІА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 5, спр. 8, арк. 34.

²⁰ ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 164, спр. 101, арк. 238.

кож І. К. Сиромолотного, М. В. Шерстньова (начальника розвідвідділу Південного фронту), А. І. Камінського (начальника розвідвідділу Південно-Західного фронту)²¹.

Центральний штаб партизанського руху працював під безпосереднім керівництвом ЦК ВКП(б) і Ставки Верховного Головнокомандування, а республіканські й обласні штаби, підлягаючи в оперативному відношенні Центральному штабові, діяли під керівництвом ЦК компартій союзних республік і обкомів партії. «Центральний, республіканський і обласні штаби партизанського руху, — відзначає П. К. Пономаренко, — керувались у своїй роботі принципом, перевіреним історичним досвідом Комуністичної партії: для перемоги над ворогом необхідно використовувати всі форми боротьби в усій їх різноманітності; завдання керівництва рухом полягає в тому, щоб на основі вивчення досвіду, в ході його висувати на перший план такі форми боротьби й організації, які найбільше відповідають обстановці, наявним силам і є найефективнішими для досягнення поставлених цілей»²².

УШПР став військово-оперативним органом Центрального Комітету КП(б)У по керівництву партизанським рухом на Україні. На роботу в штабі було направлено секретаря ЦК КП(б)У П. О. Мацуя, Л. П. Дрожжина, С. Ф. Маликова, Я. І. Мельника, В. С. Погребенка, Й. Т. Табулевича та інших партійних і радянських працівників, що мали вже певний досвід організації боротьби в тилу ворога.

Завдяки створенню й діяльності військово-оперативних органів партії — штабів партизанського руху — значно поліпшилися організація озброєння радянських партизанів і забезпечення їх засобами зв'язку, боєприпасами. Це сприяло більшій ефективності бойових дій проти німецько-фашистських загарбників. Разом з тим обстановка вимагала не лише централізації керівництва, а й активізації боротьби в тилу ворога.

У наказі наркома оборони СРСР «Про завдання партизанського руху» від 5 вересня 1942 р. вказувалося, що в умовах, коли війна набрала затяжного характеру, значення партизанської боротьби зросло, і підкреслювалося, що фашистські армії можна розгромити лише одночасними бойовими діями Червоної Армії на фронтах та могутніми ударами по ворогу з тилу, що народна війна на тимчасово окупованій радянській території стає однією з вирішальних умов перемоги над ворогом. «Загарбавши територію, — говорилося в наказі, — німці не змогли підкорити радянський народ. Наш народ несподівано окупантів... Однак партизанський рух ще не розгорнувся повністю, ще не став справою всіх і кожного, хто опинився в лабетах німецьких хижаків. Тим часом наявні усі умови для повсюдного швидкого розвитку всенародної партизанської боротьби проти німецьких окупантів. Необхідно насамперед добитися, щоб партизанський рух розгорнувся ще ширше й глибше, треба, щоб партизанська боротьба охопила найширші маси народу на окупованій території. Партизанський рух повинен стати всенародним»²³.

Вживаючи заходів до посилення боротьби радянських людей проти німецько-фашистських загарбників, ЦК ВКП(б) велику увагу приділяв Україні. Питання про розвиток партизанського руху на її тери-

²¹ Там же, арк. 239. Цією самою постановою І. В. Виноградова у зв'язку з переходом на іншу роботу було звільнено від обов'язків члена Українського штабу партизанського руху.

²² Партія во главе народної війни в тылу врага. 1941—1944, М., 1976, стор. 205.

²³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 14, спр. 95, арк. 8.

торії спеціально розглядалося на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) 2 жовтня 1942 р. Для поліпшення партійного керівництва цим рухом, а також зміцнення зв'язків з підпільними партійними комітетами й організаціями рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) було створено нелегальний ЦК КП(б)У. На нього покладалося завдання, як зазначалося в рішенні Політбюро, «очолити партизанський рух на Україні і перетворити його на всенародний рух проти німецьких окупантів»²⁴.

До складу нелегального ЦК КП(б)У ввійшли керівники партії й уряду республіки, члени ЦК і кандидати в члени ЦК, обрані на XV з'їзді КП(б)У, секретарі підпільних обкомів партії, які діяли в тилу ворога, командири й комісари партизанських з'єднань, всього 17 чол. Це були: В. А. Бегма — перший секретар Ровенського обкому партії, А. І. Гайовий — перший секретар Ворошиловградського обкому партії, М. С. Гречуха — Голова Президії Верховної Ради УРСР, А. Н. Зленко — завідуючий оргінструкторським відділом ЦК КП(б)У, С. А. Ковпак — командир з'єднання партизанських загонів Сумської області, Л. Р. Корнієць — Голова Раднаркому УРСР, Д. С. Коротченко — секретар ЦК КП(б)У, П. Х. Куманьок — секретар Сумського підпільного обкому партії, С. В. Руднев — комісар з'єднання партизанських загонів Сумської області, О. М. Сабуров — командир з'єднання партизанських загонів Житомирської області, В. Т. Сергієнко — нарком внутрішніх справ УРСР, І. К. Сиромолотний — другий секретар Миколаївського обкому партії, заступник начальника УШПР, М. С. Співак — секретар ЦК КП(б)У по кадрах, В. Ф. Старченко — перший заступник Голови Раднаркому УРСР, Т. А. Строкач — начальник УШПР, О. Ф. Федоров — перший секретар Чернігівського підпільного обкому партії, Я. О. Хоменко — перший секретар ЦК ЛКСМУ.

Між членами нелегального ЦК КП(б)У, що перебували в радянському тилу, обов'язки розподілялися так: Л. Р. Корнієць і В. Ф. Старченко займалися забезпеченням партизанських формувань і підпільних організацій зброєю, боєприпасами, обмундируванням, матеріальною частиною технічного зв'язку й медико-санітарним майном; М. С. Співак, А. Н. Зленко, Я. О. Хоменко — добором керівних кадрів для підпільних партійних і комсомольських комітетів, створенням партизанських формувань, організаторських груп, підготовкою кадрів для партизанської боротьби у спецшколах, розв'язанням питань організаційної, масово-політичної роботи партійних і комсомольських організацій серед партизанів і населення тимчасово окупованої території республіки; В. Т. Сергієнко — справою контролю за підготовкою партизанських кадрів для України в спецшколах ЦШПР (В. Т. Сергієнко одночасно був одним із заступників начальника ЦШПР); Т. А. Строкач здійснював оперативне керівництво партизанським рухом на Україні; М. С. Гречуха займався питаннями обліку і своєчасного забезпечення виплати утримання, пенсій родинам партизанів і підпільників. Члени нелегального ЦК КП(б)У А. І. Гайовий та І. К. Сиромолотний виконували завдання ЦК щодо розгортання партизанського руху в окремих областях.

5 жовтня 1942 р. С. А. Ковпаку, П. Х. Кумашьку, С. В. Рудневу, О. М. Сабурову, О. Ф. Федорову, що перебували в тилу ворога, було передано радіограму нелегального ЦК КП(б)У, підписану Д. С. Коротченко, в якій перед ними ставився ряд завдань. Члени нелегального ЦК мали, зокрема, виявляти нові партизанські загоны, встановлювати з ними зв'язок і подавати їм допомогу для посилення їх бо-

²⁴ Цит. за кн.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, К., 1974, стор. 458.

йової діяльності; вести політичну роботу з метою залучення радянських патріотів до активної боротьби проти фашистських окупантів; з місцевих жителів і партизанів добирати й виховувати активістів-організаторів та з їх допомогою створювати в усіх містах і сільських населених пунктах приховані резерви партизанського руху. «Справа честі кожного з нас, членів ЦК, — зазначалося в радіограмі, — кожного комуніста зокрема виконати по-бойовому поставлене ЦК ВКП(б) перед нами завдання»²⁵. Нелегальний ЦК КП(б)У закликав «ще вище піднести прапор партизанської війни, щодня, щогодини збільшувати лави народних месників — червоних партизанів, відважних воїнів-богатирів, що борються за щастя народу, за його свободу й незалежність»²⁶.

ЦК КП(б)У націлював нелегальний ЦК на уважне вивчення й узагальнення досвіду боротьби радянських людей у ворожому тилу, на оперативне розв'язання безпосередньо на місцях найважливіших питань діяльності підпільних партійних органів, спрямованих на дальший розвиток партизанського руху.

Згідно з рішенням Політбюро ЦК ВКП(б) від 2 жовтня 1942 р. нелегальний ЦК КП(б)У вже на першому засіданні, 5 жовтня того ж року, обговорив питання про завдання щодо дальшого розгортання боротьби на тимчасово окупованій території республіки, про посилення партійного керівництва цією боротьбою і прийняв постанову «Про розвиток народного партизанського руху на Україні». В ній було звернено увагу підпільних партійних комітетів на потребу розширення й зміцнення зв'язку підпільних партійних організацій з партизанськими формуваннями, організаціями й групами комуністичного підпілля, на необхідність розвитку партизанської боротьби у великих містах і промислових центрах, активізації масово-політичної роботи в партизанських загонах і серед населення. Все це, зазначалося в постанові, повинно сприяти широкому розвитку партизанської війни на Україні²⁷. На своїх наступних засіданнях нелегальний ЦК регулярно розглядав кардинальні питання, пов'язані з виконанням поставленого Політбюро ЦК ВКП(б) перед республіканською партійною організацією завдання перетворення партизанського руху на всенародний.

Керуючись постановою ДКО від 11 жовтня 1942 р., в якій пропонувалося посилити увагу до правобережних областей республіки, де проходили дуже важливі залізничні й шосейні магістралі, нелегальний ЦК КП(б)У ухвалив ряд рішень. У них було визначено заходи для посилення керівництва партизанським рухом, затверджено поданий УШПР план бойових дій партизанських формувань на зимовий період 1942—1943 рр. Цим планом передбачалися створення нових і зміцнення діючих партизанських загонів, їх матеріально-технічне забезпечення, налагодження й розширення надійного радіозв'язку, конкретні бойові завдання для партизанських формувань.

Нелегальний ЦК КП(б)У вирішував питання, пов'язані з роботою Українського штабу партизанського руху, зокрема розглядав оперативні плани підготовки до рейдів, до великих операцій партизанських з'єднань, пропозиції УШПР щодо матеріально-технічного забезпечення партизанських формувань та ін.

Створення нелегального ЦК КП(б)У і Українського штабу партизанського руху сприяло розвиткові народної боротьби на окупованій

²⁵ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 10, спр. 1, арк. 204.

²⁶ Там же.

²⁷ Див.: Комуністична партія України в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, т. 2, К., 1977, стор. 9.

території республіки, посилило партійне керівництво цією боротьбою, дало можливість якнайдоцільніше концентрувати сили на її найважливіших ділянках.

Отже, на кінець першого періоду Великої Вітчизняної війни Комуністична партія виробила гнучку й ефективну систему керівництва народною боротьбою у тилу ворога, яка виправдала себе в наступних, другому і третьому, періодах війни. Окремі ланки цієї системи вдосконалювалися відповідно до воєнно-політичної обстановки. Так, після розгрому фашистських армій під Сталінградом, з початком визволення Радянської України постало завдання — посилити оперативну й тактичну взаємодію партизанських формувань і підпілля з радянськими військами, що наступали. Для розв'язання цього завдання при військових радах фронтів було створено представництво УШПР або штаби партизанського руху. Через них республіканський штаб координував з командуванням фронтів дії партизанських загонів та з'єднань, що перебували у смузі відповідних фронтів. Виходячи із завдань, які Ставка Верховного Головнокомандування та військові ради фронтів ставили перед партизанами і підпільниками, ЦК КП(б)У, УШПР та його представництва на фронтах планували й забезпечували здійснення бойових операцій партизанських формувань у тих районах, де мали наступати радянські війська.

Яскравою сторінкою історії всенародної боротьби були, зокрема, дії партизанів на Дніпрі. Маршал Радянського Союзу І. Г. Якубовський у своїх спогадах пише: «Істотну допомогу регулярним військам у битві за Дніпро подали партизани. Їх дії були детально сплановані й чітко узгоджені щодо місця й часу з наступом військ на київському напрямі.

Особливо різко зросла бойова активність партизанів, коли радянські війська підійшли до Дніпра. Склалися умови для встановлення безперервного зв'язку регулярних військ з партизанськими загонами та з'єднаннями, що діяли в смузі фронту. Партизани захопили й утримували до підходу радянських військ 25 переправ на Десні, Дніпрі й Прип'яті, визволили кілька районів Київської, Житомирської, Ровенської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей. В літопису тих днів безліч прикладів допомоги партизанів і населення нашим військам при форсуванні Дніпра»²⁸.

Слід відзначити, що штаби партизанського руху при військових радах фронтів займалися не лише організацією збройної боротьби партизанів. Начальник штабу партизанського руху при Військовій раді Південно-Західного (з 20 жовтня — 2-го Українського) фронту О. М. Асмолов згадує, що член нелегального ЦК КП(б)У А. І. Гайовий неодноразово наголошував: усіх патріотів не озброїш, не зведеш у партизанські загоны й підпільні організації, тож дуже важливо розвивати як збройні, так і незбройні способи боротьби²⁹. «Ми врахували це, — пише О. М. Асмолов, — у нашій подальшій роботі. Партизанські організаторські групи, що йшли за лінію фронту, неодмінно встановлювали зв'язок з місцевими партійними органами, підпіллям і в тісному контакті з ними завдавали ворогові ударів скрізь, де тільки було можливо. Цей єдиний сплав партизанів, підпілля, населення дав змогу розпалити й на території України в тилу фашистських військ небувалий вогонь всенародної боротьби»³⁰.

²⁸ І. І. Якубовський. Земля в огні, М., 1975, стор. 191—192.

²⁹ А. Н. Асмолов. Фронт в тылу вермахта, стор. 119.

³⁰ Там же.

За постановою Державного Комітету Оборони від 13 січня 1944 р. Центральний штаб партизанського руху було розформовано, керівництво партизанською боротьбою покладалося цілком на Центральні Комітети компартій союзних республік, обласні комітети партії, на республіканські й обласні штаби партизанського руху.

Обстановка на фронтах на початку 1944 р. вимагала від ЦК КП(б)У і всієї республіканської партійної організації активізації діяльності партизанських формувань, посилення ударів по ворожих комунікаціях, особливо в смузі наступу військ 2-го і 3-го Українського фронтів. Саме ці завдання дістали відображення у плані бойових дій партизанів України на січень—березень 1944 р., який було розглянуто й затверджено 17 січня 1944 р. Центральним Комітетом КП(б)У.

Для посилення оперативного керівництва партизанськими формуваннями і вчасного подання їм допомоги ЦК КП(б)У і УШПР приділили велику увагу розширенню і вдосконаленню зв'язків з підпільними організаціями і партизанськими з'єднаннями та загонами. У 1944 р. всі підпільні обкоми партії, майже всі партизанські формування мали радіозв'язок з ЦК КП(б)У через УШПР або ж через його представництва на фронтах³¹. Зріс обмін інформацією. Обкоми партії, командування партизанських формувань мали можливість доповідати обстановку у ворожому тилу, отримувати поради чи роз'яснення з центру.

У 1944 р. всі підпільні обкоми КП(б)У, що діяли на тимчасово окупованій території правобережних і західних областей УРСР, базувалися на партизанських з'єднаннях, а секретарі обкомів були водночас командирами або комісарами з'єднань і очолювали обласні штаби партизанського руху. Зосередження в одних руках політичного і військового керівництва створювало широкі можливості для кращої розстановки кадрів, для поліпшення зв'язку з підпільними організаціями та партизанськими загонами.

Вироблена Комуністичною партією система керівництва народною боротьбою в тилу ворога, з одного боку, давала можливість всебічно враховувати різноманітні місцеві умови, знаходити ефективні форми боротьби, а з другого — спрямовувати розвиток партизанського руху в масштабі всієї окупованої фашистами радянської території, планувати й проводити великі операції, узгоджувати діяльність підпільних організацій і партизанських формувань із завданнями, що їх розв'язувала Червона Армія. Завдяки цьому у ворожому тилу розгорнулася чітко організована, добре керована всенародна боротьба. Вона стала одним з важливих політичних і військово-стратегічних факторів всесвітньо-історичної перемоги СРСР над гітлерівською Німеччиною.

В. Н. Нем'ятий

РАЗВИТИЕ ФОРМ ПАРТИЙНОГО РУКОВОДСТВА НАРОДНОЙ БОРЬБОЙ В ТЫЛУ ВРАГА

Резюме

В статье рассматривается система партийного руководства народной борьбой в тылу врага. На материалах Украины показано развитие Коммунистической партией форм руководства патриотическим движением населения временно оккупированной фашистами советской территории в соответствии с обстановкой на фронтах Великой Отечественной войны.

³¹ І. І. Слин'ько. Підпілля і партизанський рух на Україні. На завершальному етапі визволення. 1944 р., К., 1970, стор. 24—27.

XXV з'їзд КПРС і проблеми комуністичного будівництва

П. П. ПАНЧЕНКО (Київ), А. П. ЄВТУШЕНКО (Київ)

ВКЛАД РОБІТНИКІВ РАДГОСПІВ УКРАЇНИ У ЗДІЙСНЕННЯ АГРАРНОЇ ПОЛІТИКИ КПРС В УМОВАХ РОЗВИНУТОГО СОЦІАЛІЗМУ

В матеріалах XXV з'їзду КПРС наголошується, що розв'язання завдань аграрної політики партії має економічне і політичне значення. Питання піднесення сільськогосподарського виробництва, забезпечення країни продовольством і сільськогосподарською сировиною визначають зміст партійних настанов, які являють собою творчий розвиток аграрної політики партії в умовах розвинутого соціалізму і повністю відповідають корінним інтересам трудящих¹.

Вагоме місце у справі дальшого розвитку сільського господарства країни належить радгоспам. Ця стаття є спробою висвітлити вклад робітників радгоспів Української РСР у здійснення аграрної політики партії.

Ще Ф. Енгельс у своїй праці «Селянське питання у Франції і Німеччині» писав, що завдання переміжного робітничого класу полягатиме в передачі засобів виробництва виробникам у колективне володіння. «Тільки-но наша партія оволодіє державною владою, — зазначав він, — їй треба буде просто експропріювати великих землевласників, так само як промислових фабрикантів... Отже, тут ми можемо розгорнути перед сільськими пролетарями таку саму блискучу перспективу, яка розкривається перед промисловим робітником»². Щодо дрібних селян, вказував Ф. Енгельс, політика робітничої держави полягатиме в тому, щоб «...їх приватне виробництво і приватне володіння перевести в товариське, але не насильственным шляхом, а за допомогою прикладу і пропонування громадської допомоги для цієї мети»³.

Творець Комуністичної партії Радянського Союзу і засновник першої у світі соціалістичної держави В. І. Ленін, творчо розвиваючи марксизм в епоху переходу від капіталізму до комунізму, вперше у революційному вченні поставив питання про необхідність створення радянських господарств як великих соціалістичних сільськогосподарських підприємств на селі. У «Квітневих тезах», накреслюючи завдання революційного пролетаріату, Володимир Ілліч відзначав, що такі господарства мають бути створені на базі поміщицьких економій, під контролем батрацьких депутатів⁴. Сьома (Квітнева) Всеросійська конфе-

¹ Див.: Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 55.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 22, стор. 496.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Вибрані твори, т. II, К., 1953, стор. 378.

⁴ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 112.

ренція РСДРП(б) (1917 р.) у резолюції з аграрного питання схвалила цю ленінську ідею.

На I Всеросійському з'їзді селянських депутатів (1917 р.) В. І. Ленін, роз'яснюючи політику Комуністичної партії в аграрно-селянському питанні, закликав якнайшвидше організувати в експропрійованих поміщицьких економіях, яких в Росії було 30 тис., великі радянські господарства «для спільного обробітку їх разом з сільськогосподарськими робітниками і вченими агрономами, при використанні для цієї справи поміщицької худоби, знарядь і т. д.»^{4-а}.

Ідея про організацію зразкових господарств на базі конфіскованих поміщицьких маєтків дістала своє втілення в ленінському Декреті про землю, прийнятому на II Всеросійському з'їзді Рад в 1917 р., а також у другій Програмі партії (1919 р.). У Декреті про землю зазначено: «Земельні ділянки з висококультурними господарствами: сади, плантації, розсадники, питомники, оранжереї і т. под. не підлягають поділові, а перетворюються в показові і передаються у виключне користування держави або громад, залежно від розміру і значення їх»⁵.

Згідно з ленінським Декретом назавжди скасовувалася приватна власність на землю. Поміщицькі і церковні володіння передавалися трудящим селянам у безплатне користування. В результаті цього бідняцькі і середняцькі господарства одержали від пролетарської держави 152,5 млн. десятин землі. На Україні до революції 64% земель належало поміщикам, царській сім'ї, монастирям та куркулям, решту — займали 5583 тис. дрібних одноосібних господарств⁶. Після перемоги Великого Жовтня Радянська влада надала в розпорядження селянства України 15 млн. десятин конфіскованих у експлуататорів земель.

Значну роль в організації радгоспів відіграв Декрет РНК РСФРР від 1 жовтня 1918 р. Відповідно до нього протягом 1918 р. було створено понад 3101 порівняно невеликих радянських господарств у районах Підмосков'я, Центральній Чорноземній зоні й на Поволжі⁷. Розпочалося радгоспне будівництво і на Україні, але було перерване німецькою окупацією.

Важливе значення для створення перших зразкових радгоспів мала постанова Всеросійського ЦВК «Про соціалістичне землевпорядкування і про заходи переходу до соціалістичного землеробства» від 14 лютого 1919 р.⁸ З метою втілення в життя цієї постанови Рада Народних Комісарів РСФРР видала 15 лютого 1919 р. за підписом В. І. Леніна декрет «Про організацію радянських господарств установами і об'єднаннями промислового пролетаріату»⁹. За цим декретом державним підприємствам, міським Радам і профспілкам надавалося право одержувати від Наркомзему в тимчасове користування землі колишніх поміщицьких володінь, невизначених для індивідуального розподілу трудящим селянам, з метою організації радянських господарств.

Вказаний ленінський декрет про організацію радгоспів, 60-і роковини якого широко відзначаються в нашій країні, відіграв важливу роль не тільки у будівництві на селі великих соціалістичних підприємств, а й у згуртуванні навколо партії сільськогосподарських робітників, як опори Радянської влади на селі. Виступаючи з промовою на

^{4-а} В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 32, стор. 181.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 23.

⁶ Путівник по Виставці досягнень народного господарства УРСР, К., 1977, стор. 14, 15.

⁷ М. А. Краєв. Победа колхозного строя в СССР, М., 1954, стор. 190.

⁸ Сборник решений по сельскому хозяйству, М., 1963, стор. 15.

⁹ Сборник документов по земельному законодательству СССР и РСФСР 1917—1954 гг., М., 1954, стор. 50.

І з'їзді сільськогосподарських робітників Петроградської губернії 13 березня 1919 р., В. І. Ленін поставив завдання навчитись управляти великими маєтками, перетворити їх у зразки товариського господарства¹⁰.

Виникнення радгоспів і формування загону сільськогосподарських робітників було важливою закономірністю соціалістичного будівництва. Робітничі загони радгоспів, які були піонерами утвердження і зміцнення нових форм господарювання, здійснювали свій дійовий революційно-ціонізуючий вплив на все селянство, сприяли активізації соціально-економічного і культурного будівництва в країні, у тому числі й на Україні. Вони відкривали горизонти і для колективістських форм господарювання на селі.

Одним з перших радгоспів країни по праву вважається підмосковний тваринницький радгосп «Лесные поляны» (колишнє село Мальцево-Бродово). Він створений влітку 1919 р. за ініціативою В. І. Леніна, який часто бував у цьому господарстві, подавав допомогу в його роботі¹¹. На кінець 1919 р. вже налічувалося 3547 радгоспів, а на кінець 1920 р.— 4384. У «Наказі від РПО місцевим радянським установам» В. І. Ленін наголошував на необхідності вивчати позитивний досвід комун і радгоспів та широко його пропагувати серед селян¹².

Після визволення від військ Центральної ради і німецької окупації на Україні також почали створюватися радгоспи на базі поміщицьких і монастирських господарств, націоналізованих після Жовтневої революції. Так, у 1919 р. в с. Шарівка Богодухівського повіту Харківської губернії у колишній поміщицькій економії при активній участі партійного осередку села організували перший радгосп. Утворювалися радгоспи і в інших губерніях¹³. За даними підвідділу радгоспів Наркомзему УСРР, на кінець 1919 р. на Україні налічувалося 1685 радгоспів. Вони користувалися 1715 тис. десятин землі, або 11,4% земель, що були конфісковані у поміщиків та церковників¹⁴. Процес створення радгоспів відбувався в умовах жорстокої класової боротьби. Робітники радгоспів проводили велику роботу серед селян, знайомлячи їх з новими формами господарювання, роз'яснюючи необхідність заміни віджилих форм власності. Цим самим вони вносили величезний вклад у здійснення на селі революційних перетворень, зміцнення позицій Радянської влади серед широких мас селянства і насамперед бідняків.

Визначаючи напрям роботи радгоспів, В. І. Ленін підкреслював, що кожне зразкове господарство повинно стати «...джерелом сільськогосподарського знання й культури і підвищення продуктивності для всіх мільйонів трудящих»¹⁵.

Ленінські настанови щодо революційних перетворень на селі лягли в основу радгоспного будівництва і на Україні. У складних умовах громадянської війни і розрухи, виконуючи волю робітничого класу, Всеукраїнський революційний комітет прийняв постанову «Про основні початки організації землеробської справи на Україні» (січень 1920 р.) за підписом Г. І. Петровського^{16–17}. В цій постанові було ви-

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 25.

¹¹ Здесь жил и работал Ленин, М., 1969, стор. 25.

¹² М. А. Краев. Назв. праця, стор. 190.

¹³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 4, спр. 243, арк. 38; спр. 70, арк. 16.

¹⁴ Т. Я. Басюк. Организация совхозного производства, М., 1952, стор. 13.

¹⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 347.

^{16–17} Сборник указаний и распоряжений Всеукраинского революционного комитета, № 1, Харьков, 1920, стор. 5.

значено завдання радгоспів і наголошувалося, що вони повинні не тільки стати зразковими господарствами, а й постачати селянам краще насіння, племінний молодняк, сприяти поширенню агрономічних знань.

Партія постійно вдосконалювала радгоспну систему, посилювала її роль і значення у розвитку продуктивних сил сільського господарства. Дедалі більше зростала роль робітників радгоспів у здійсненні соціалістичних перетворень на селі. В умовах нової економічної політики, запровадженої Х з'їздом РКП(б) у 1921 р., перед радгоспами та робітничими колективами стояли великі завдання. Вони були покликані не тільки збільшувати розміри свого виробництва, а й всебічно допомагати у розвитку дрібних селянських господарств. Більшість радгоспів на Україні створювалася як культурно-показові осередки. У 1921 р. їх налічувалося 685, а в 1926 р. — уже 1122. Для керівництва ними на початку 1925 р. було організовано «Укррадгоспоб'єднання», яке мало наміряти свої галузеві трести¹⁸.

Одними з перших зразкових зернових, буряківничих, тваринницьких радгоспів у республіці були: «Рея» — в Житомирській губернії (організований в жовтні 1920 р.), ім. Г. І. Петровського — в Кіровоградській (листопад 1920 р.), «Люботинський сад» — у Харківській (1921 р.), «Друга п'ятирічка» — в Одеській (1922 р.), ім. Комінтерну — в Черкаській та ім. Т. Г. Шевченка — в Одеській губернії (1920 р.) й ряд інших.

Більшість радгоспів того часу були нечисленними за своїм складом. Але їх робітники успішно виконували поставлені державою і урядом завдання, й радгоспи відіграли істотну роль у розвитку соціалістичного будівництва на селі.

В. І. Ленін, постійно виявляючи турботу про поліпшення діяльності радгоспів, рекомендував якнайширше залучати до роботи в соціалістичному секторі на селі необхідних спеціалістів. «...Люди науки й техніки повинні бути поставлені на службу громадському господарству...»¹⁹. Ці слова зберігають свою актуальність і в наші дні.

Комуністична партія і Радянський уряд, згідно з ленінськими настановами, постійно дбали про зміцнення і розвиток радгоспів. Розглядаючи їх як вищу, державну форму організації сільськогосподарського виробництва, XV з'їзд ВКП(б) прийняв таку директиву: «...Зміцнити радгоспи, перетворивши їх на ділі в зразкові великі господарства соціалістичного типу при одночасному посиленні їхньої допомоги селянському господарству (організація в радгоспах прокатних, агрономічних пунктів, тракторних колон і т. п.)»²⁰. Радгоспи України, їх робітничі колективи (поряд з виробництвом продукції) подавали трудящим селянам велику допомогу чистосортним насінням, племінною худобою, сільськогосподарськими машинами, поширювали агрозоотехнічні знання тощо. На досвіді роботи радгоспів і перших колективних господарств селянство переконувалося в перевазі великого землеробства над дрібним і об'єднувалося в колгоспи.

Трудові колективи багатьох державних господарств подавали приклад у розвитку громадського господарства. Чудові зразки агітації за новий лад на селі показував радгосп ім. Т. Г. Шевченка, організований у 1920 р. в колишньому маєтку поміщика на хуторі Ломазека

¹⁸ М. Я. Цалюк. Радгоспне будівництво на Україні, К., 1961, стор. 13.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 296.

²⁰ КПРС в резолюціях і рішеннях з'їздів, конференцій і пленумів ЦК, ч. II, К., 1954, стор. 449.

Одеської губернії. Тут для подання допомоги селянам-біднякам у спільному обробітку землі було створено перші в країні тракторні колони, на базі яких пізніше (в 1928 р.) виникла перша в СРСР машинно-тракторна станція.

На основі розвитку важкої індустрії при допомозі робітників промислових підприємств та радгоспів Комуністична партія і Радянська держава успішно здійснили на селі глибокий революційний переворот. За ленінським кооперативним планом перше у світі мільйони дрібних одноосібних господарств добровільно об'єдналися в колгоспи. У 1932 р. на Україні їх налічувалося 25,3 тис.²¹ У республіці в той період уже діяло 2274 радгоспи і 592 МТС²². «Велику роль у соціалістичному перетворенні села, — говорить в Тезах ЦК КПРС «50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції», — відіграло будівництво радгоспів і машинно-тракторних станцій (МТС) — великих державних підприємств у сільському господарстві»²³.

У жовтні 1936 р. для керівництва радгоспами на Україні було створено Народний комісаріат зернових і тваринницьких радгоспів УРСР. Радгоспи, що виробляли технічні культури, їх робітничі колективи підпорядковувалися Наркомзему УРСР, Наркомхарчопрому та іншим відомствам. Зміцнюючи великі соціалістичні сільськогосподарські підприємства, їх технічну базу, Україна ставала однією з найбільших житниць СРСР. В 1940 р. її питома вага в загальносоюзному валовому виробництві зерна дорівнювала 23%²⁴.

У роки Великої Вітчизняної війни сільське господарство Української РСР, в тому числі радгоспи, зазнали величезних втрат. Фашистські окупанти пограбували і зруйнували близько 28 тис. колгоспів, 1300 машинно-тракторних станцій і 872 радгоспи²⁵. Після визволення території республіки від гітлерівських загарбників треба було якнайшвидше відбудувати народне господарство. В цьому велику допомогу Україні подали КПРС, Радянський уряд, братній російський народ та народи інших союзних республік. В УРСР було направлено багато тракторів, автомашин, зняряд сільськогосподарського виробництва, насіння, десятки тисяч голів худоби і птиці. Виявляючи безмежний трудовий героїзм, мужньо переборюючи великі труднощі, робітники радгоспів під керівництвом Комуністичної партії на кінець 1945 р. відбудували 784 господарства. А на кінець 1950 р. в УРСР уже діяло 935 радгоспів з середньорічною чисельністю працівників 326 тис. чол. Ці господарства обробляли 2374 тис. га посівної площі. В них працювало 11,6 тис. тракторів, 5 тис. зернових комбайнів, 5,4 тис. вантажних автомашин; вони мали 368 тис. голів великої рогатої худоби, 540 тис. свиней та 525 тис. голів овець і кіз²⁶.

Цих значних на той час успіхів було досягнуто завдяки широко розгорнутому соціалістичному змагання. Тільки по Міністерству радгоспів УРСР за дострокове виконання зокрема четвертого п'ятирічного плану розвитку народного господарства (1946—1950 рр.) змагалися 276 господарств, 520 відділень і ферм, 2050 рільничих, тракторних і тва-

²¹ Див.: Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 418.

²² Там же.

²³ 50 років Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова Пленуму ЦК КПРС. Тези ЦК КПРС, К., 1967, стор. 14.

²⁴ Н. Вознесенский. Военная экономика СССР в период Великой Отечественной войны, М., 1948, стор. 91.

²⁵ Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні. Збірник документів і матеріалів, К., 1963, стор. XIX.

²⁶ Сільське господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1969, стор. 629.

ринницьких бригад та 3222 ланки²⁷. Всюди робітники і робітничі колективи показували зразки самовідданої праці. Так, комбайнер радгоспу «Перемога» Запорізької області Олексій Авраменко в 1948 р. зібрав урожай озимої пшениці на площі 423 га і намолотив 6500 ц зерна. У радгоспі ім. Кірова Донецької області ланка високого врожаю, керована Устиною Дідович, виростила рекордний урожай озимої пшениці — по 43,3 ц з гектара. Старший тракторист ордена Трудового Червоного Прапора радгоспу ім. Шевченка, Герой Соціалістичної Праці Ф. Я. Лебеденко на тракторі марки «С-80» весною 1951 р. за зміну засівав по 120 га ранніх колосових²⁸. Такі приклади були не поодинокі, і кількість їх рік у рік зростала.

Наступне десятиріччя (1951—1960 рр.) характеризується далішим розвитком радгоспного виробництва, новими трудовими здобутками сільських робітничих колективів республіки. За цей час зросли капіталовкладення у землеробство і тваринництво, розширилася матеріально-технічна база. Кількість тракторів збільшилася до 30,9 тис. штук, комбайнів — до 10,4 тис. і вантажних автомашин — до 21,1 тис. У радгоспах вироблялося в 1960 р. 176,5 млн. квт-год електроенергії, продуктивність праці зросла в 1,8 раза²⁹.

У 60-і роки радгоспи були зміцнені керівними кадрами і спеціалістами. Організована трирічна система агрозоотехнічного навчання сприяла підготовці масових кадрів робітників багатьох професій, що відіграло велику роль у боротьбі за рентабельність усіх галузей землеробства і тваринництва. Завдяки розширенню посівних площ, підвищенню врожайності сільськогосподарських культур та продуктивності худоби зросло виробництво продукції радгоспів України. У той період в них працювали 602 тис. чол. робітників та інженерно-технічних працівників. На кінець 1960 р. вони забезпечили валовий збір зернових — 2710 тис. т, цукрових буряків (на фабричні цілі) — 744 тис. т, соняшнику — 94 тис. т, картоплі — 328 тис. т, овочів — 742 тис. т. Державі було продано 169,3 тис. т м'яса, 1167,1 тис. т молока, 255,4 млн. штук яєць³⁰ та багато іншої сільськогосподарської продукції.

Вся країна пишається такими патріотами, видатними майстрами радгоспного виробництва, як двічі Герой Соціалістичної Праці, бригадир виноградарської бригади радгоспу «Коктебель» Кримської області М. О. Бринцева, двічі Герой Соціалістичної Праці, бригадир виноградарського радгоспу «Судак» Кримської області М. Д. Князева, Герой Соціалістичної Праці, доярка радгоспу «Колос» Київської області Є. П. Демиденко, Герой Соціалістичної Праці, ланковий свиноферми радгоспу «Красный» Одеської області І. П. Полішко, Герой Соціалістичної Праці, бригадир тракторної бригади Новоайдарської птахофабрики Ворошиловградської області Ф. С. Перова, Герой Соціалістичної Праці, лауреат державної премії СРСР оператор-пташниця птахофабрики «Южная» Кримської області В. В. Козіна та багато інших.

Робітники радгоспів рік у рік вели наполегливу боротьбу за високу рентабельність землеробства і тваринництва. Їх зусилля увінчалися тим, що в 1958 р. держава отримала 58 млн. крб. чистого доходу³¹.

Велике значення для дальшого піднесення сільського господарства, яке в 60-і роки ще повністю не задовольняло потреб країни у продук-

²⁷ Архів ВЦРПС, ф. 451, оп. 1, спр. 89, арк. 58.

²⁸ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 127, спр. 459, арк. 51.

²⁹ Сільське господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1969, стор. 532, 545, 629.

³⁰ Там же, стор. 168, 277, 288, 356, 360, 361.

³¹ Н. С. Погорелов. Совхозы на пути к коммунизму, К., 1964, стор. 260.

тах харчування і сировині, мав безрезневий (1965 р.) Пленум ЦК КПРС. Він поклав початок новому етапові розвитку лепінської аграрної політики партії. Відтоді сільськогосподарське виробництво країни в економічному і соціальному відношенні зробило великий крок вперед³². У доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Про невідкладні заходи по дальшому розвитку сільського господарства СРСР» на цьому Пленумі і в його постанові, а також у рішеннях наступних Пленумів ЦК КПРС, в документах ХХІІІ, ХХІV, ХХV з'їздів партії була накреслена і науково обгрунтована комплексна програма перетворення сільського господарства, в тому числі радгоспів, у високорозвинуту галузь економіки. «Головний шлях збільшення виробництва сільськогосподарських продуктів, — зазначається в резолюції ХХІІІ з'їзду КПРС, — це послідовна інтенсифікація сільського господарства на міцній базі механізації, електрифікації і хімізації виробництва, а також широкий розвиток меліорації в зонах з несприятливими природними умовами»³³.

Неухильно втілювалися в життя розроблені партією і урядом заходи щодо зміцнення економіки радгоспів. Їх основні фонди за роки восьмої п'ятирічки зросли в 1,6 раза і становили на кінець 1970 р. понад 5 млрд. крб. На той час кількість радгоспів збільшилася до 1605³⁴. Зростанню їх числа сприяло перетворення ряду колгоспів у радгоспи за рішенням загальних зборів колгоспників. Найбільше нових радгоспів було створено переважно навколо великих промислових і культурних центрів республіки, зокрема у Харківській, Київській, Ворошиловградській, Львівській та Кримській областях. На полях цих господарств працювало більш як 65 тис. тракторів, близько 16 тис. зернових комбайнів та багато інших сільськогосподарських машин. Посівні площі радгоспів збільшилися до 5968 тис. га. Середньорічна кількість робітників, зайнятих в основному виробництві, зросла до 1009 тис. чол. Трудівників з вищою і середньою спеціальною освітою усіх спеціальностей у 1970 р. було 55,1 тис. чол.³⁵

Проте рівень виробничої діяльності, зокрема спеціалізованих радгоспів, кількісні і якісні показники, темпи підвищення продуктивності праці не можна було вважати достатніми. Нерідко можливості радгоспів використовувалися не на повну потужність.

Партія і уряд піддали критиці наявні в роботі радгоспів недоліки, розкрили їх причини, здійснили ряд економічних, організаційних і матеріально-технічних заходів щодо дальшого розвитку радгоспного виробництва. Велика увага приділялася переведенню радгоспів на повний госпрозрахунок. В основу цього заходу лягла постанова ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 13 квітня 1967 р. «Про переведення радгоспів та інших державних сільськогосподарських підприємств на повний господарський розрахунок»³⁶. Згідно з постановою на нові умови роботи поступово перейшли сотні радгоспів. На кінець 1969 р. в УРСР за даним принципом працювало уже 578 радгоспів, а в 1970 р. — 863, або 53,8% їх загальної кількості³⁷.

³² Див.: Л. І. Брежнєв. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР, К., 1978, стор. 45.

³³ Матеріали ХХІІІ з'їзду КПРС, К., 1966, стор. 178.

³⁴ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1971, стор. 281.

³⁵ Л. В. Андрієнко. Нові рубежі сільського господарства України, К., 1969, стор. 46.

³⁶ «Правда», 15 квітня 1967 р.

³⁷ Л. В. Андрієнко. Назв. праця, стор. 47; Поточний архів Міністерства радгоспів УРСР. Річний звіт за 1971, стор. 50—51. Підрахунки авторів.

Дедалі зростаюча роль радгоспів у сільському господарстві виявлялась і виявляється в неухильному збільшенні кількості їх товарної продукції. У 1970 р. питома вага радгоспів Радянської України в загальному виробництві нею сільськогосподарської продукції становила: по зернових культурах 22,6%, м'ясу — 24,2%, молоку — 24,1%, яйцях — 37,3%, сояшнику — 15,4%³⁸. Це було результатом вдосконалення господарювання на селі. Запровадження в радгоспах повного господарування зумовило помітне збільшення кількості рентабельних радгоспів та зростання їх доходів. Загальна сума чистого доходу в радгоспах республіки підвищилася з 41,3 млн. крб. до 343,0 млн. крб., тобто в 8,4 раза³⁹.

На XXIV з'їзді Комуністичної партії України відзначалося, що в УРСР налічується понад 1600 радгоспів, які разом виробляють більш як 20% товарної продукції. «Особливо важливу роль, — підкреслювалося на з'їзді, — ці господарства відіграють у постачанні населенню промислових центрів овочів, молока і продуктів птахівництва. Підвищилася ефективність виробництва. За п'ятирічку (восьму. — Авт.) радгоспи дали державі понад два мільярди карбованців прибутку»⁴⁰.

В боротьбі за дальше неухильне піднесення радгоспного виробництва всебічно активізується трудове суперництво його робітничих колективів. Дедалі ширше розгортається вища форма соціалістичного змагання — змагання за комуністичне ставлення до праці. На кінець восьмої п'ятирічки в цьому патріотичному русі у радгоспах України брало участь понад 500 тис. робітників, з них близько 30 тис. чол. були удостоєні почесного звання «Ударник комуністичної праці». Звання «Підприємство комуністичної праці» присвоєно радгоспам: «Ждановський» і «Маріупольський» Донецької області, «Забійник» і «8-го Березня» Ворошиловградської області, ім. Комінтерну Черкаської області, «Інгuleць» Херсонської області, «Київська овочева фабрика» Київської області, «Коктебель» і «Красний» Кримської області, племзаводу «Чутово» Полтавської області та ін.

На честь 50-річчя Великої Жовтневої соціалістичної революції за видатні успіхи в розвитку сільського господарства високими нагородами Радянського Союзу було відзначено робітничі колективи 39 радгоспів. 10 радгоспів отримали Пам'ятні Прапори ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, а також Пам'ятні Прапори ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради. 40 радгоспів і птахофабрик нагороджено Ювілейним Почесним знаком ЦК КПРС, Президії Верховної Ради СРСР, Ради Міністрів СРСР і ВЦРПС, а 27 радгоспів і птахофабрик — Ювілейними Почесними Грамотами ЦК Компартії України, Президії Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів УРСР і Укрпрофради. Радгоспи «Калитянський» Київської області, радгосп № 7 Харківської області і Закарпатська птахофабрика удостоєні імені 50-річчя СРСР.

За досягнення високих виробничих показників у соціалістичному змаганні на честь 100-річчя з дня народження В. І. Леніна 49 радгоспів УРСР нагороджено Ленінськими Ювілейними Почесними Грамотами, 7 радгоспів — Почесними Грамотами Президії Верховної Ради Української РСР.

³⁸ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1971, стор. 308.

³⁹ Л. М. Клецький. Радгоспи в умовах економічної реформи, К., 1969, стор. 31.

⁴⁰ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії України, К., 1971, стор. 35.

Неухильно здійснювана індустріалізація сільськогосподарського виробництва зумовлювала дедалі більші соціальні зміни у складі робітничого класу радгоспів. Значною мірою зростала питома вага кваліфікованих трудівників, зокрема механізаторів. Уже в 1971 р. кожний сьомий працівник, зайнятий у радгоспному виробництві України, був механізатор. Серед трактористів, комбайнерів та шоферів переважали спеціалісти найвищих кваліфікаційних розрядів.

У вересні 1977 р. ЦК КПРС і Рада Міністрів СРСР прийняли постанову «Про заходи по підвищенню ефективності використання сільськогосподарської техніки, поліпшенню її збереження, забезпеченню колгоспів і радгоспів кадрами механізаторів і закріпленню їх у сільському господарстві»⁴¹. Цей документ мав винятково важливе значення для дальшої індустріалізації та зростання ефективності радгоспного виробництва і, зокрема, для поліпшення використання сільськогосподарської техніки, умов праці й побуту механізаторських кадрів. В результаті втілення в життя накреслених у зазначеній постанові заходів на час жнив 1979 р. у радгоспах республіки всі комбайнові та тракторні агрегати вже були укомплектовані кадрами механізаторів для двозмінної роботи. Неухильно підвищувалася класність механізаторських кадрів.

В 70-і роки значно зросла роль сільськогосподарської науки у збільшенні валового виробництва зерна, продуктів тваринництва, овочів, у зміцненні матеріально-технічної бази сільського господарства, в тому числі радгоспів. Лише за роки дев'ятої п'ятирічки науково-дослідні організації республіки передали сільськогосподарському виробництву 403 сорти і гібриди різних культур, вивели для нього понад 40 нових високопродуктивних ліній і порід сільськогосподарських тварин і птиці. Далеко за межами республіки відомі імена селекціонерів академиків ВАСГНІЛ В. М. Ремесла, Ф. Г. Кириченка, Б. П. Соколова, П. Х. Гаркавого, докторів сільськогосподарських наук Д. О. Долгушина, В. О. Козубенка, А. Ф. Шулиндіна⁴², праці яких сприяли піднесенню сільськогосподарського виробництва. Учені-конструктори розробили сотні нових машин, впровадження яких у сільськогосподарське виробництво дало значний економічний ефект.

Послідовне здійснення аграрної політики партії забезпечило протягом 1970—1975 рр. дальші величезні кількісні і якісні зрушення в розвитку сільського господарства. Сільськогосподарське виробництво Української РСР стало високорозвинутим⁴³ сектором соціалістичної економіки. З 1971 р. по 1976 р. валова продукція сільського господарства республіки по всіх категоріях господарств зросла з 106% до 112%. Слід відзначити вагомий внесок у цю справу радгоспів. Їх кількість за вказані роки збільшилася до 2087. На кінець п'ятирічки вони мали 9610, 8 тис. га всіх сільськогосподарських угідь, 93,1 тис. тракторів, 20 тис. зернових комбайнів, 61 тис. вантажних автомобілів, 694,6 тис. електродвигунів потужністю в 3518,7 тис. квт-год. Середньорічна кількість працівників, зайнятих в основному виробництві радгоспів, збільшилася до 1483 тис. чол., або на 279 тис. чол. Число механізаторів у них зросло до 229 тис. чол., або на 75 тис. чол.⁴⁴

Включившись у Всесоюзне соціалістичне змагання за всемірне підвищення сільськогосподарського виробництва і гідну зустріч 60-річ-

⁴¹ «Радянська Україна», 18 вересня 1977 р.

⁴² Путівник по Виставці досягнень народного господарства УРСР, стор. 77—78.

⁴³ «Правда», 15 вересня 1978 р.

⁴⁴ Народное хозяйство Украинской ССР в 1977 году. Юбилейный статистический ежегодник, К., 1977, стор. 159, 160, 165, 169, 170, 214.

чя Великої Жовтневої соціалістичної революції та 60-річчя проголошення Радянської влади на Україні й утворення Української РСР, численний загін робітників і спеціалістів радгоспів домігся у 1976 р. високих виробничих показників. Урожайність зернових культур того року становила 27,1 ц з га, проти 25,2 ц в 1970 р. Валовий збір цих культур збільшився з 6938 тис. т в 1970 р. до 9180 тис. т в 1976 р., або на 2242 тис. т ⁴⁵.

Велику роботу трудівники радгоспів республіки проводили, виконуючи постанову ЦК КПРС про дальший розвиток спеціалізації і концентрації сільськогосподарського виробництва на базі міжгосподарської кооперації та агропромислової інтеграції ⁴⁶. Відомо, що провідною технічною культурою на Україні є цукрові буряки. Виробництво цукру в республіці становить понад 60% загальносоюзного. Відповідно до згаданої постанови, 132 радгоспи спеціалізовано на виробництві цукрових буряків та їх насіння. Ці господарства вже в 1976 р. виробили 3398 тис. т цукрових буряків. Окремі радгоспи рік у рік одержують високої врожай цієї культури. Наприклад, ланка Н. В. Москалюк із спецгоспу ім. Леніна Городенківського району Івано-Франківської області на площі 31 га збрала по 712 ц цукрових буряків з кожного гектара. В середньому урожайність цукрових буряків у радгоспах УРСР в цей час становила по 354 ц з га, а собівартість — 21 крб. за тонну, що дешевше, ніж виробництво цієї продукції у колгоспах ⁴⁷.

На вирощуванні овочів у десятій п'ятиріччі вже спеціалізувалося 384 овоче-молочних радгоспів республіки. За роки дев'ятої п'ятирічки вони виробили 9,6 млн. т овочів, з яких 8,2 млн. т продано державі. Серед кращих — спеціалізовані господарства: «Берестовий» ім. 50-річчя Великої Жовтня Донецької області, «Саки» Кримської області, «Київська овочева фабрика» та інші. Уже в 1976 р. радгоспи виробили 2865 тис. т овочів (в середньому по 175 ц з га) і 1044 тис. т картоплі (117 ц з га) ⁴⁸.

В радгоспах України успішно розвивалося тваринництво — одна з основних галузей сільськогосподарського виробництва. Тільки протягом 1971—1977 рр. в республіці зросло поголів'я великої рогатої худоби на 131: тис. голів, у тому числі корів — на 384 тис., свиней — на 530 тис., овець і кіз — на 226 тис. голів, птиці більш як у 2 рази. Це дало можливість збільшити протягом зазначених років виробництво тваринницької продукції: м'яса з 334 тис. т до 519 тис. т, молока — з 2692 тис. т до 3791 тис. т, яєць — з 1591 млн. до 3783 млн. штук, вовни — з 6,1 тис. т до 6,4 тис. т ⁴⁹. Підвищився надій молока від однієї корови на 64 літри.

Однак, незважаючи на все це, тваринництво радгоспів не виконувало повністю завдань держави щодо задоволення всезростаючих потреб країни в його продукції.

Послідовним здійсненням аграрної політики КПРС було введення в дію великих державних і колгоспних комплексів та птахофабрик. Один з них — радгосп-комбінат «Калитянський» ім. 50-річчя Союзу РСР на Київщині, де вирощується і відгодовується щороку близько 110 тис. голів свиней. Такі ж об'єднання по дорощуванню та відгодівлі худоби і птиці діють в багатьох областях республіки.

⁴⁵ Народне господарство Української РСР в 1976 році, К., 1977. стор. 181, 183.

⁴⁶ «Правда», 2 червня 1976 р.; «Радянська Україна», 2 червня 1976 р.

⁴⁷ Путівник по Виставці досягнень народного господарства УРСР, стор. 97.

⁴⁸ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1977. стор. 183.

⁴⁹ Там же, стор. 189, 192.

У спеціалізованих господарствах нині виробляється овочів 69% республіканського обсягу, фруктів — 50%, винограду — майже три чверті, молока — 46%, яловичини — 27%, свинини — 47%, яєць — 80%⁵⁰.

Взятий партією курс на спеціалізацію і концентрацію сільськогосподарського виробництва сприяв збільшенню виробництва продукції сільського господарства і розв'язанню великих соціальних завдань: підвищення рівня усупільнення сільськогосподарського виробництва, вдосконалення суспільних відносин, поступового зближення двох форм соціалістичної власності, усунення істотних відмінностей між містом і селом.

Трудівники сільського господарства УРСР, втілюючи в життя рішення XXV з'їзду КПРС і XXV з'їзду Компартії України, в 1978 р. засипали в засіки Батьківщини 1 млрд. 55 млн. пудів зерна⁵¹. У боротьбі за повне задоволення потреб країни в зерні масовий героїзм виявили робітники радгоспів. Активно впроваджуючи у сільськогосподарське виробництво досвід і пошук хліборобів Іпатівського району Ставропольського краю, схвалені ЦК КПРС⁵², механізатори на жнивних показали високі зразки самовідданої праці. Радгосп «Синявський» на Київщині одержав по 53,2 ц зернових з гектара, ордена Леніна радгосп «Більшовицький наступ» на Херсонщині — по 50 ц; «Ульяновський» на Кіровоградщині — по 64 ц озимої пшениці з га⁵³ і т. д.

Особливим трудовим натхненням відзначалися механізатори. Загін, счолований механізатором племптахорадгоспу «Запорізький» Токмацького району Запорізької області, Героєм Соціалістичної Праці В. М. Вороним, у 1977 р. за 12 робочих днів зібрав урожай з площі 1278 га й намолотив 4947 т зерна⁵⁴, у 1978 р. — з 1741 га 6049 т зерна⁵⁵. Ветеран радгоспного виробництва комбайнер радгоспу «Покровський» Старобільського району на Ворошиловградщині В. П. Бородавка на комбайні «Колос» в 1977 р. намолотив 1600 т зерна⁵⁶.

Великих успіхів домоглися робітничі колективи господарств південного регіону.

Колектив трудівників державного ордена Знак Пошани племзаводу «Черволий чабан» Каланчатського району Херсонської області, яким керує заслужений агроном республіки В. І. Гапченко, у 1977 р. зібрав на площі 5260 га ранніх зернових по 47,4 ц, а пшениці — на 4100 га по 52,3 ц. Всього радгосп здав державі 25 тис. т хліба, перевищивши більш як удвоє планове завдання⁵⁷.

В авангарді боротьби за великий хліб ішли комуністи. У радгоспах республіки налічувалося тоді 105 655 членів партії і кандидатів у члени партії⁵⁸.

Під час жнив у 1978 р. в елітно-насіниницькому радгоспі ім. 9 січня 1905 р. Білоцерківського району на Київщині щороку працювало 150 членів КПРС, або три чверті всієї парторганізації господарства. Вони задавали тон у соціалістичному змаганні і в 1977 р. були бойовим ядром ударної праці в п'яти комплексно-збиральних загонах.

⁵⁰ «Радянська Україна», 8 жовтня 1978 р.

⁵¹ Там же.

⁵² «Правда», 16 липня 1977 р.

⁵³ «Радянська Україна», 8 жовтня 1978 р.

⁵⁴ «Радянська Україна», 13 вересня 1977 р.

⁵⁵ «Правда», 5 жовтня 1978 р.

⁵⁶ «Радянська Україна», 13 вересня 1977 р.

⁵⁷ «Радянська Україна», 11 вересня 1977 р.

⁵⁸ «Комуніст України», 1978, № 6, стор. 36.

На площі понад 4 тис. га зібрали по 45,5 ц зерна з га, а озимої пшениці з 2,5 тис. га — більш як по 52 ц з гектара⁵⁹.

Великі перспективи для розвитку сільського господарства країни відкрив липневий (1978 р.) Пленум ЦК КПРС, який став важливою історичною віхою в житті нашої партії, всього радянського народу. В рішеннях Пленуму, у глибоко науковій доповіді товариша Л. І. Брежнєва дістали всебічний творчий розвиток вчення В. І. Леніна з аграрного питання, ідеї ленінського кооперативного плану⁶⁰.

Виконуючи настанови Пленуму ЦК КПРС, дальшого і більш значного розвитку радгоспів домоглися їх робітничі колективи. Глибокі зрушення відбулися, зокрема, в соціальних питаннях. Так, поліпшився якісний склад керівних кадрів у радгоспах України. Серед їх директорів — 99,5% спеціалістів з вищою і середньою освітою, а також 78,2% керівників відділень радгоспів республіки. Серед бригадирів виробничих бригад у рільництві мають вищу і середню спеціальну освіту 56,7%, а серед завідуючих та бригадирів тваринницьких ферм — 38,7%⁶¹. Загін механізаторів зріс до 228,3 тис. За останні 12 років оплата праці в радгоспах УРСР збільшилася в 1,9 раза. Невпинно поліпшується добробут працівників радгоспів, їх культурний і побутовий рівень. За ці роки капіталовкладення у соціальний розвиток села в цілому по країні перевищили 40 млрд. крб.⁶²

Виходячи із завдань, поставлених липневим (1978 р.) Пленумом ЦК Комуністична партія накреслила ключові рубежі на одинадцять п'ятирічку (1981—1985 рр.). Передбачено, зокрема, довести середньорічний валовий збір зерна до 238—243 млн. т, а м'яса — до 19,5 млн. т. Збільшиться виробництво в країні молока, яєць, овочів та ін. Це дасть можливість піднести споживання найцінніших продуктів харчування на душу населення і на кінець наступної п'ятирічки значно наблизитися до науково обґрунтованих норм⁶³.

Липневий (1978 р.) Пленум ЦК Компартії України, розглянувши питання «Про підсумки липневого (1978 р.) Пленуму ЦК КПРС і завдання партійних організацій республіки, що впливають з постанови Пленуму ЦК і доповіді Генерального секретаря ЦК КПРС товариша Л. І. Брежнєва «Про дальший розвиток сільського господарства СРСР»⁶⁴, відзначив, що валовий збір зерна на Україні в найближчі роки передбачено довести до 53—54 млн., а потім і до 60 млн. т. Для цього необхідно підвищити врожайність зернових культур до 35—40 ц з га, проти 28 ц — у 1977 р. Заготівлі цукрових буряків заплановано збільшити до 54 млн. т, соняшнику — до 3—3,1 млн. т. Річне виробництво м'яса має зрости загалом до 6,5 млн. т (понад 150 ц на 100 га угідь), молока — до 26,7 млн. т (по 633 ц на 100 га) та ін.⁶⁵

Перетворюючи в життя програму динамічного розвитку сільського господарства, накреслену липневими (1978 р.) Пленумами ЦК КПРС і ЦК Компартії України, трудівники сільського господарства республіки при активній допомозі робітничого класу розгорнули соціалістичне

⁵⁹ «Радянська Україна», 17 вересня 1977 р.

⁶⁰ Див.: Л. І. Брежнєв. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР, К., 1978.

⁶¹ Народне господарство Української РСР. Статистичний збірник, К., 1977, стор. 219.

⁶² «Правда», 9 липня 1978 р.

⁶³ Див.: Л. І. Брежнєв. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР, стор. 11.

⁶⁴ Матеріали липневого (1978 р.) Пленуму Центрального Комітету Компартії України, К., 1978.

⁶⁵ «Радянська Україна», 25 липня 1978 р.

змагання за виконання завдань десятої п'ятирічки. У битві за врожай 1978 р. на Україні діяло 15 тис. комплексних збирально-транспортних загонів⁶⁶, які, виявляючи творчий порив і безмежний трудовий героїзм, у стислі строки завершили збирання зернових. Активно виборюють трудівники села урожай цього року.

Нині, займаючи в республіці 16,5% всієї орної землі, господарства Міністерства радгоспів УРСР продають державі зерна, м'яса, молока, вовни 17—22%, овочів — 40, хмелю — 48, яєць — 52% загальних обсягів їх заготівель. Питома ж вага радгоспів у державній торгівлі овочами в таких містах, як Київ, Донецьк, Дніпропетровськ та ін., перевищує 80%⁶⁷. У Програмі КПРС наголошується, що дедалі більшу роль у розвитку сільського господарства відіграють радгоспи — провідні соціалістичні підприємства на селі. Вони покликані бути для колгоспів зразком передових, науково обгрунтованих, економічно вигідних організаційних форм ведення суспільного виробництва, високої культури і продуктивності праці⁶⁸. Дальший розвиток села відбуватиметься шляхом удосконалення обох форм соціалістичного господарювання, як колгоспів, так і радгоспів.

Отже, втілюючи в життя ленінські настанови в аграрно-селянському питанні, КПРС забезпечила створення і могутнє піднесення на селі великих державних господарств. Радгоспи України — складова, невід'ємна частина народногосподарського комплексу республіки — неухильно розвиваються. Рік у рік зростає вклад робітників радгоспів Української РСР, як і всього Радянського Союзу, у творче здійснення аграрної політики партії в умовах розвинутого соціалізму, у прискорення розв'язання головного завдання партії — значного підвищення добробуту радянського народу⁶⁹.

П. П. Панченко, А. Ф. Евтушенко

ВКЛАД РАБОЧИХ СОВХОЗОВ УКРАИНЫ В ОСУЩЕСТВЛЕНИЕ АГРАРНОЙ ПОЛИТИКИ КПСС В УСЛОВИЯХ РАЗВИТОГО СОЦИАЛИЗМА

Резюме

В статье на основе марксистско-ленинской теории, решений ЦК КПСС раскрыта вклад рабочих Советской Украины в осуществление аграрной политики Коммунистической партии и Советского государства в условиях зрелого социалистического общества. Показана практическая деятельность трудовых коллективов совхозов в процессе неуклонного совершенствования совхозного строительства.

⁶⁶ «Радянська Україна», 30 липня 1978 р.

⁶⁷ «Сільські вісті», 15 лютого 1979 р.

⁶⁸ Див.: Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977, стор. 58.

⁶⁹ Див.: Л. І. Брежнев. Про дальший розвиток сільського господарства СРСР, стор. 9.

Повідомлення

Червона Армія в боях за визволення України

СХІДНО-КАРПАТСЬКА ОПЕРАЦІЯ — ЗАВЕРШАЛЬНИЙ ЕТАП ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

І. Я. ЖУЧЕНКО (Київ), К. О. КУЦЕНКО (Ужгород)

1944 р. увійшов в історію як рік видатних перемог Червоної Армії на фронтах Великої Вітчизняної війни. Була остаточно ліквідована блокада Ленінграду і визволена Ленінградська область. На півдні радянські війська звільнили від загарбників Правобережну Україну, Крим і перенесли воєнні дії на територію Румунії. На центральній ділянці фронту вони вийшли до державних кордонів Чехословаччини та Польщі.

В липні—жовтні 1944 р. були визволені Львів, Станіслав, Перемишль, а 8 жовтня — останній населений пункт Української РСР у її довоєнних кордонах — с. Лавочне Дрогобицької області. Таким чином, уся територія УРСР була визволена від окупантів. Але під чоботом фашистів залишалися ще споконвічні землі Закарпатської України.

Протягом століть Закарпаття було насильницьки відірване від українських земель. Однак трудяще населення поневоленого краю пронесло через віки чуття єдиної родини, братерських зв'язків з українським народом, зберегло рідну мову, побут і культуру.

На всіх етапах революційно-визвольної боротьби за своє соціальне і національне визволення, проти іноземного поневолення воно завжди знаходило співчуття й братерську підтримку великого радянського народу.

Виконуючи свій інтернаціональний обов'язок по відношенню до поневолених фашизмом народів, Комуністична партія і Радянський уряд в надзвичайно складних умовах війни проти гітлерівської Німеччини та її сателітів надавали велику допомогу трудящим Закарпаття в їх боротьбі проти угорських і німецьких окупантів. Вона виявлялася в різних формах.

Идучи назустріч керівництву закордонних центрів ЦК Компартії Чехословаччини і ЦК Компартії Угорщини, на Закарпатті були створені десантні групи, очолювані О. Борканюком, Ф. Патакі, які направлялися в тил ворога для організації боротьби народних мас проти окупантів.

На території Радянського Союзу була сформована чехословацька військова частина¹. У складі чехословацького корпусу на 30 червня 1944 р. було 3177 закарпатців. Соколово — Київ — Жашків — Біла Церква — Дуклінський (Дукельський) перевал — Острава — Прага —

¹ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. 1, М., 1946, стор. 134, 216, 313.

ось такий бойовий шлях пройшли вони пліч-о-пліч з Червоною Армією².

Багато хто із закарпатців воював у складі частин Червоної Армії. Колишній командуючий 18-ї армії генерал-лейтенант Є. П. Журавльов згадував, що в період наближення до Карпат в військах було багато бійців-закарпатців³. Вони били ворога в партизанських з'єднаннях С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, О. Ф. Федорова, М. І. Наумова та інших, наближаючи тим самим час визволення рідного краю від фашистських загарбників. Радянські партизанські загони стали своєрідною школою підготовки командного складу із закарпатців для партизанських загонів Закарпаття.

Вирішальне значення для розгортання партизанської боротьби на Закарпатті в 1944 р. мав вихід Червоної Армії до кордонів Чехословаччини. На прохання Закордонного бюро Компартії Чехословаччини, Український штаб партизанського руху (УШПР), починаючи з травня 1944 р., направив на Закарпаття кілька груп десантників. 17 червня 1944 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову «Про подання допомоги Чехословацькій компартії в організації партизанського руху на території Чехословаччини». В ній УШПР ставилося завдання сформувати і направити на Закарпаття 10 організаторських груп для розгортання боротьби і створення партизанських загонів із місцевого населення⁴. Особливо активізувалася діяльність партизанських загонів влітку 1944 р., коли УШПР перекинув на Закарпаття організаторські групи під командуванням Героя Радянського Союзу О. В. Тканка, В. П. Русина, а також великі партизанські загони Д. Усти та І. С. Прищепи, ім. Ватутіна, «За свободу Чехословаччини» та ін.⁵ Спираючись на підтримку населення, партизани розгорнули бойові дії на більшій частині території Закарпаття.

Після визволення Львова, Станіслава і Перемишля перед 1-м Українським фронтом відкрилась можливість наступу в Карпатах на двох головних напрямках — сандомирсько-бреславському і карпатському, що набагато ускладнило керівництво військами. Наступ в Карпатах вимагав спеціальної підготовки військ, особливих способів ведення бойових дій та методів керування арміями. В зв'язку з цим 30 липня 1944 р. Ставка Верховного Головнокомандування прийняла рішення створити з частин лівого крила 1-го Українського фронту новий фронт — 4-й Український під командуванням генерала І. Ю. Петрова. Війська цього фронту дістали завдання у взаємодії з частинами 1-го Українського фронту очистити від противника Дрогобицький промисловий район і зав'язати бої за перевали через Карпати.

Гітлерівське командування намагалось будь-що зупинити даліше просування радянських військ у Чехословаччину, Угорщину. На початку серпня воно посилило оборону в районі Дрогобича ще шістьма дивізіями⁶. При цьому гітлерівці прагнули використати природно-рельєфні умови і особливості гірсько-лісної місцевості. Тому наступ військ 4-го Українського фронту був повільним.

² І. І. Компанієць. Бойовий шлях чехословацького і польського військових з'єднань, створених на території СРСР в період Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу.— «Наукові записки Інституту історії АН УРСР», т. 7, 1956.

³ Є. П. Журавлев. Бої в Карпатах. Они освобождали Закарпатье, Ужгород, 1960, стор. 40.

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 308, 319.

⁵ Партархів Закарпатського обкому Компартії України, ф. 314, оп. 314-1, спр. 1, арк. 38; ф. 315, оп. 315-1, спр. 1, арк. 24; ф. 3378, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

⁶ Історія Української РСР, т. 7, К., 1977, стор. 344—345.

Спроба радянських військ з ходу оволодіти перевалами через Карпатський хребет не мала успіху, і бої тут прийняли затяжний характер. Тому Ставка Верховного Головнокомандування наказала військам 4-го Українського фронту 15 серпня перейти до оборони і до 28 серпня підготувати наступальну операцію по подоланню Східних Карпат з виходом до державних кордонів Чехословаччини.

Готуючи війська до переходу державного кордону, командири, політпрацівники і партійні організації у відповідності з директивами ЦК ВКП(б) приділяли особливу увагу питанням інтернаціонального виховання воїнів, особливо наголошуючи на словах В. І. Леніна, що інтернаціоналізм на ділі — це підтримка пропагандою, співчуттям, матеріально революційної боротьби в усіх (підкреслено нами. — Авт.) без винятку країнах⁷. В частинах проводилися збори і бесіди, на яких політінформатори розповідали про інтернаціональний обов'язок радянського народу визволити народи Європи від фашистського поневолення, про значення мирного договору між СРСР і Чехословаччиною⁸. Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко згадував, що солдатів і офіцерів виховували в дусі поваги до місцевого населення і його звичаїв⁹. Агітаторів інструктували про норми поведінки бійців і офіцерів за кордоном, геніально розкритих В. І. Леніним у промові до червоноармійців, які відправлялися на польський фронт: «Нехай ваша поведінка... там доведе, що ви — солдати робітничо-селянської республіки, що ви йдете до них не як гнобителі, а як визволителі»¹⁰.

Політбюро ЦК ВКП(б) ще в травні 1944 р., коли радянські війська почали визволення країн Європи, провело нараду за участю членів військових рад фронтів. На цій нараді було глибоко проаналізоване военно-політичне становище і поставлені завдання по розгортанню ідейно-політичної роботи серед воїнів в нових умовах, в умовах бойових дій на території іншої країни. Політоргани, партійні і комсомольські організації мобілізували особовий склад на подальше підвищення пильності, зміцнення дисципліни у зв'язку з перенесенням бойових дій на територію інших країн¹¹. Чітко була налагоджена робота політ-органів у 18-й армії, якими керував Леонід Ілліч Брежнев. Колишній заступник начальника політвідділу 17-го гвардійського стрілецького корпусу полковник Г. Бойченко згадує: «Начальник політвідділу 18-ї армії Леонід Ілліч Брежнев вимагав, щоб офіцери і солдати знали не тільки своє завдання в бою, але й пам'ятали, що вони ідуть визволяти своїх братів — трудящих Закарпаття, які томляться під фашистським ярмом і чекають нашої допомоги»¹².

Ставка Верховного Головнокомандування розуміла, що операція по розгрому ворога в умовах гористої місцевості Карпат пов'язана з багатьма додатковими труднощами: в першу чергу, підготовка до наступу вимагала перегрупування військ в надзвичайно короткі строки. Але почуття братерської дружби і бажання допомогти народові Чехословаччини, який в ніч на 29 серпня почав збройне повстання проти німецьких окупантів, зумовило рішення завдати раптового удару саме в Карпатах.

Ставка Верховного Головнокомандування віддала наказ частинам 1-го Українського фронту завдати удару по ворогу з району Кросно.

⁷ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 31, стор. 164—165.

⁸ Центральний архів МО СРСР (далі — ЦАМО СРСР), ф. 371, оп. 6386, спр. 42, арк. 336; спр. 34, арк. 55.

⁹ А. А. Гречко. Через Карпати, М., 1970, стор. 32.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 103.

¹¹ История второй мировой войны 1939—1945, т. 9, М., 1978, стор. 22.

¹² Они освобождали Закарпатье, стор. 94.

вийти на кордон Словаччини і з'єднатись з словацькими військами і партизанськими загонами. 4-й Український фронт одержав наказ наступати правим крилом із району Санок з метою досягти словацького кордону і з'єднатись з повстанцями, які вступили в бій з німецько-фашистськими загарбниками¹³.

Відповідно до директиви Ставки Верховного Головнокомандування командуючий 1-м Українським фронтом І. С. Конев 4 вересня поставив завдання 38-й армії (командуючий К. С. Москаленко) завдати головному удару в напрямку шосе Красно—Дуклю до Дуклінського перевалу. Це був найкоротший шлях до Словаччини.

Наступ забезпечував оволодіння важливими комунікаціями і давав можливість нашим військам на південних схилах Карпат перекрити основні шляхи 1-й танковій армії ворога, які зв'язували її з групою армій «Північна Україна».

За рішенням командуючого 4-м Українським фронтом І. Ю. Петрова 1-а гвардійська армія (командуючий А. А. Гречко) повинна була прорвати оборону противника в районі Санок.

Перед військами 1-го і 4-го Українських фронтів постало складне завдання. Німецько-фашистське командування всіляко намагалося утримати за собою Словаччину, чудово розуміючи, що вона є бар'єром на шляху Червоної Армії в промислові райони Чехії, Моравії, Угорщини і Південно-Східної Польщі. Крім того, наступ радянських військ через Словаччину в Угорщину загрожував південним районам самої Німеччини. Гітлерівці перекинули в загрозований район нові частини з інших ділянок фронту, створили ешелоновану оборону на глибину до 60 км з багатьма інженерними спорудами¹⁴.

Командування радянських військ враховувало ту обставину, що дуже складний характер місцевості і масована оборона противника надзвичайно утрудняють здійснення маневру. Тому при підготовці операції особливу увагу було приділено вибору напрямку головного удару. Наступ військ 1-го і 4-го Українських фронтів спочатку розгорнувся на вузькій ділянці, яка поступово зростала і досягла ширини кількох сот кілометрів. В результаті Східно-Карпатська операція набула великого стратегічного значення, поєднуючи дві операції — Карпатсько-Дуклінську і Карпатсько-Ужгородську. В Східно-Карпатській операції брали участь три загальновійськові армії і два окремих стрілецьких корпуси, танковий і один кавалерійський корпуси. Дії військ з повітря підтримували дві повітряні армії. Всього до участі в бойових діях було залучено 246 тис. чоловік, 5140 гармат і мінометів, 322 танки і САУ і 1165 бойових літаків¹⁵.

Карпатсько-Дуклінська операція почалась 8 вересня 1944 р. наступом 38-ї армії, яка прорвала оборону гітлерівців в напрямку Дуклінського перевалу протяжністю 12 км. Разом з радянськими бійцями мужньо билися воїни 1-го Чехословацького армійського корпусу, яким командував генерал Л. Свобода.

Противник чинив шалений опір, використовуючи вигідні для себе умови місцевості і заздалегідь підготовлені оборонні позиції. Крім того, в район прориву було перекинуто танкову дивізію, багато артилерійських підрозділів¹⁶. Але радянські війська, долаючи величезні труднощі, просувались вперед. 20 вересня першими на чехословацьку територію в районі села Калинова вийшли воїни 242-ї горнострілецької дивізії під

¹³ Історія Української РСР, т. 7, стор. 451.

¹⁴ История второй мировой войны 1939—1945, т. 9, стор. 165.

¹⁵ Там же.

¹⁶ Історія Української РСР, т. 7, стор. 452.

командуванням генерала В. Б. Лісінова і 129-ї гвардійської стрілецької дивізії генерала Т. У. Грінченка.

Тим часом 38-а армія разом з частинами 1-го Чехословацького армійського корпусу вела жорстокі бої за Дуклінський перевал, просуваючись до кордону, і 6 жовтня 1944 р. оволоділа перевалом. Чехословацькі воїни прийшли на рідну землю, визволивши село Вишні Комарнік. Відтоді 6 жовтня відзначається в Чехословаччині як день її Народної армії.

Вступ радянських військ в Чехословаччину, який ознаменував собою початок її визволення, мав велике історичне значення для визвольної боротьби чехословацького народу проти фашистських загарбників.

Підкреслюючи величезну роль успішного наступу радянських і чехословацьких воїнів через Дуклінський перевал, К. Готвальд говорив: «На Дуклі народився лозунг, який міцно увійшов у почуття і свідомість нашого народу: «З Радянським Союзом на вічні часи! З Радянським Союзом і ніколи інакше»¹⁷.

Гітлерівське командування, збентежене виходом радянських військ на територію Чехословаччини вживало заходів, щоб перешкодити їх дальшому просуванню. Воно змушене було віддати надзвичайний наказ, відповідно до якого військам при будь-яких умовах заборонялось залишати позиції у Карпатах. Цей наказ вимагав від офіцерів та унтер-офіцерів «битися до останнього солдата, до останнього патрона і не допускати прориву росіян у південно-західному напрямку»¹⁸.

Але фашисти вже неспроможні були зупинити переможний наступ радянських воїнів. Скориставшись оперативним простором, що створився внаслідок успішних дій 38-ї і 1-ї гвардійської армій, 18 вересня розпочала наступ 18-а армія¹⁹. В смузі її дій розгорнулися запеклі бої за визволення останніх населених пунктів Радянської України на території Дрогобицької (тепер Львівської) області.

На північ-схід від м. Турка, на лівому березі р. Стрий, на розвилці доріг, що ведуть із міст Стрий і Самбір, противник спорудив потужний вузол оборони, який складався з кількох опорних пунктів²⁰. За кожне місто, населений пункт, висоту ворог чинив шалений опір, намагаючись утримати свої позиції.

В оперативному зведенні від 4 жовтня 1944 р. начальник штабу 351-ї стрілецької дивізії доповідав: «4-а стрілецька рота 1157-го стрілецького полку в 13.00 перейшла державний кордон в районі східних схилів висоти 971,2 і просунулась на 150—200 метрів. До 14.00 положення 1157-го стрілецького полку — схід. схили вис. 971,2, струмок, що йде від отм. 924,0. 1157-й стрілецький полк проводить часткове перегрупування для заняття більш вигідних позицій в районі Опожец»²¹.

На початку жовтня 1944 р. війська 18-ї армії в тяжких боях завершили визволення території Радянської України, звільнивши останні населені пункти Дрогобицької (тепер Львівської) області.

Визволення України — це велике свято для українського, всіх народів Радянського Союзу — було урочисто відзначено 14 жовтня 1944 р. в Києві²². ЦК КП(б)У, Президія Верховної Ради і Раднарком

¹⁷ История второй мировой войны 1939—1945, т. 9, стор. 169.

¹⁸ А. А. Г р е ч к о. Через Карпаты, стор. 97.

¹⁹ Т а м ж е, стор. 116.

²⁰ Т а м ж е, стор. 122.

²¹ ЦАМО СРСР, ф. 1671, оп. 1, спр. 19, арк. 195.

²² История второй мировой войны 1939—1945, т. 9, стор. 94.

УРСР в своєму зверненні до українського народу підкреслювали, що визволення України стало можливим завдяки його єдності і згуртованості навколо Комуністичної партії, відданості радянському ладу, не порушній дружбі народів Радянського Союзу.

В цей період, коли наші війська громили ворога на землях Чехословаччини, Польщі, Румунії, Югославії, величезну за обсягом ідейно-виховну роботу проводили армійські політоргани. Політвідділи, партійні і комсомольські організації всі свої зусилля направляли на забезпечення високого наступального пориву радянських воїнів, мобілізацію їх на подолання труднощів при веденні бойових дій в умовах гірсько-лісної місцевості, подання допомоги місцевому населенню, яке потерпіло від фашистської окупації.

В одному із донесень командуванню Л. І. Брежнев, який тоді був начальником політвідділу 18-ї армії, писав: «За 10 днів (з 1-го по 10.10 1944 р.) наші війська на лівому крилі армії (мукачівський напрямок) продовжують вести наступальні бої і вийшли на чехословацьку територію. Противник перейшов на заздалегідь підготовлені оборонні позиції і нашим частинам доводиться долати круті схили, заміновані ділянки доріг, підірвані мости... Незважаючи на труднощі боїв і виснажливі переходи в горах, настрій особового складу бадьорий і особливо підвищився після переходу державного кордону.

Факт переходу державного кордону був широко використаний в агітаційній роботі. Перед штурмом прикордонних рубежів в частинах відбулись партійні і комсомольські збори, червоноармійські мітинги і бесіди...»²³.

На мітингах виступали воїни, які в своїх промовах закликали з честю виконати благородну визвольну місію і запевняли командування і уряд, що ворог буде остаточно розбитий. Командир відділення 4-ї роти 2-го стрілецького батальйону 1161-го стрілецького полку сержант Корній Данилович Назаренко сказав: «Ми одержали наказ перейти державний кордон у Карпатах — і це для нас найпочесніше завдання. Ми повинні вибити ворога з Карпат і вийти в Угорську долину. Кожне бойове завдання, поставлене переді мною, виконаю з честю...»²⁴.

3.10. 1944 р. в 15.00 підрозділи полку вступили в бій. Бійці 1-го і 3-го стрілецьких батальйонів виявили надзвичайну стійкість, мужність і масовий героїзм. Вони під сильним артилерійським вогнем почали контрнаступ, відтягнувши на себе увагу противника. Тим часом 9-а рота полку під командуванням кандидата в члени партії Обоскалова зробила сміливий обхід висоти справа.

Першим досяг державного кордону рядовий Микола Павлович Кушніренко з Ворошиловградської області, кандидат в члени ВКП(б). Біля прикордонних стовпів він пройшов урочистим кроком, віддаючи честь червоному прапору²⁵. Л. І. Брежнев, який був безпосереднім учасником визволення Закарпаття, в своїй книзі «Мала земля» пише: «Використовуючи досвід боїв у горах Кавказу, ми форсували Карпатські перевали, зламали, здавалося б, неприступну лінію ворожої оборони»²⁶.

Наступ проходив в складних умовах. Часто підрозділам доводилося діяти самостійно, нерідко відірвано від інших з'єднань. Все це поставило ряд особливо важливих завдань перед політорганамі в проведеному ідейно-виховній роботі. Л. І. Брежнев далі відмічає: «Тепер

²³ ЦАМО СРСР, ф. 371, оп. 6386, спр. 31, арк. 209—210.

²⁴ ЦАМО СРСР, ф. 1671, оп. 1, спр. 61, арк. 7.

²⁵ Там же, арк. 8.

²⁶ Л. І. Брежнев. Мала земля, К., 1978, стор. 46.

політпрацівники воістину не знали ні дня, ні ночі; йшли бої, і ні на хвилину не припинялась партійно-політична робота у військах»²⁷. Партійні працівники, комуністи своїм особистим прикладом надихали воїнів на героїчні подвиги. У бою за с. Скотарське парторг 2-ї стрілецької роти 1197-го стрілецького полку М. П. Прохоров першим піднявся в атаку і повів за собою взвод, який оволодів околицею села, і цим дав можливість підрозділам з флангів оточити ворога і повністю визволити село»²⁸. П'ять днів знаходився в оточенні 571-й стрілецький полк 317-ї дивізії. Бійці були без їжі, змучені постійними атаками противника. В цих умовах політпрацівники, комуністи проводили велику роз'яснювальну роботу в бойових частинах. Агітатор полку майор Бажков, парторг старший лейтенант Деменський були в підрозділах і разом з іншими політпрацівниками інформували бійців про обстановку на фронті. Це забезпечило стійкість особового складу полку, який сковував ворожі сили, загрожував флангам і тилу ворога і, завдаючи величезних втрат гітлерівцям, утримувався на зайнятих позиціях до підходу інших частин корпусу²⁹. Про великий авторитет комуністів яскраво свідчить факт, що в самий напружений період боїв у жовтні 1944 р. партійними організаціями 18-ї армії було прийнято в партію 711 чоловік, комсомол зріс на 335 чоловік³⁰.

Живе партійне слово та героїчна поведінка комуністів і комсомольців в бою піднімали дух бійців. В боях за с. Скотарське відзначився командир 5-ї роти 1157-го стрілецького полку старший лейтенант М. Ю. Іванов. Коли ворог перейшов в контратаку Іванов лід за кулемет і розстрілював фашистів до тих пір, поки не була відбита атака ворога³¹. В боях за Мукачеве і Ужгород відзначилися танкові екіпажі комсомольців молодших лейтенантів Л. П. Карамзіна, А. Я. Голубева, які знищили артбатарею, п'ять вогневих точок, автомашини і захопили в полон понад 90 гітлерівських солдатів і офіцерів³².

Основоположники марксизму-ленінізму неодноразово вказували на те, що боездатність армії, її високий моральний дух залежать від характеру самої війни. В. І. Ленін підкреслював, що «переконання в справедливості війни, усвідомлення необхідності пожертвувати своїм життям для блага своїх братів підносить дух солдатів і змушує їх зносити нечувані тяготи»³³. Наші радянські солдати прекрасно усвідомлювали своє історичне призначення.

У кровопролитних боях війська 4-го Українського фронту щоденно визволяли українські міста і села: 16 жовтня було звільнено м. Рахів, 23 — Тячів, 24 — Хуст, Валяву і Волове, 26 — Мукачеве, а 27 жовтня — важливий опорний пункт оборони ворога — місто Ужгород³⁴. Столиця нашої Батьківщини — Москва салютувала доблесним військам 4-го Українського фронту 20 артилерійськими залпами з 224 гармат.

Трудове населення Закарпаття з невимовною радістю вітало Червону Армію. «Воно зустрічало нас як братів-визволителів»³⁵, — згадує Л. І. Брежнев. Закарпатці активно допомагали своїм визволи-

²⁷ Там же.

²⁸ ЦАМО СРСР, ф. 371, оп. 6396, спр. 42, арк. 346.

²⁹ ЦАМО СРСР, ф. 371, оп. 6386, спр. 107, арк. 428.

³⁰ ЦАМО СРСР, ф. 371, оп. 65307, спр. 3, арк. 392; оп. 6386, оп. 23, арк. 464, 469.

³¹ ЦАМО СРСР, ф. 371, оп. 6386, спр. 108, арк. 341.

³² ЦАМО СРСР, ф. 873, СА УКП, оп. 135012, спр. 9, арк. 30.

³³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 41, стор. 113.

³⁴ Сообщения Советского Информбюро, т. VII, М., 1945, стор. 212—213, 220—228.

³⁵ Л. І. Брежнев в Мала земля, стор. 47.

телям: гірськими проходами і лісовими стежками проводили підрозділи радянських військ у тил ворога, виносили з поля бою поранених воїнів і доставляли їх у польові госпіталі, ремонтували зруйновані шляхи. Яскравим виявом безмежної вдячності закарпатських трудящих за своє визволення був масовий вступ добровольців у Червону Армію. За даними на 1 квітня 1945 р. понад 22 тис. закарпатців вступили до лав армії-визволительки³⁶. Ці факти начисто спростовують спроби буржуазних націоналістів (В. Маркуша та ін.) фальсифікувати визвольну місію Радянської Армії, відкидають їх писанину, начебто радянських воїнів закарпатці зустрічали «без усякого ентузіазму».

На чехословацькій землі радянське командування діяло відповідно з укладеною між СРСР та Чехословацькою республікою 8 травня 1944 р. «Угодою про відносини між Радянським Головнокомандуванням і Чехословацькою Адміністрацією після вступу радянських військ на територію Чехословаччини»³⁷. На визволеній території, яка переставала бути зоною безпосередніх воєнних операцій, Чехословацький уряд повністю брав у свої руки управління цивільними справами, для чого призначався урядовий уповноважений. Створюючи міські управи в Ужгороді і Мукачеві, радянське командування вважало, що ці органи місцевого управління мають тимчасовий характер. Про це на першому засіданні міської управи розповів присутнім начальник політвідділу 18-ї армії полковник Л. І. Брежнев.

В протоколі № 1 засідання міської управи м. Ужгорода читаємо: «28 жовтня 1944 р. за наказом начальника гарнізону генерала Червоної Армії Семена Юхимовича Колоніна була організована при сприянні полковника Леоніда Ілліча Брежнева міська управа для тимчасового ведення міської адміністрації Ужгорода... Полковник Червоної Армії Леонід Ілліч Брежнев у короткій промові виклав мету організації управи, роз'яснив, що Червона Армія вигнала з території Закарпатської України німців і мадяр і визволила столицю її — Ужгород. Однак не з метою захвату цієї території, так як Радянський Союз ніяких імперіалістичних цілей не переслідує, і взяв на себе тільки місію допомогти поневоленим Німеччиною та її сателітами народам повернути собі свободу. Захід цей, тобто призначення міської управи, носить тимчасовий характер, поки чехословацькі власті, представники яких міністр Немець вже приїхав у Львів, остаточно не організують міську управу в розумінні законних постанов Чехословацької Республіки»³⁸.

Визволення Закарпаття Червоною Армією поклато край багатомісячному політичному гнобленню трудящих краю. Нарешті вони одержали можливість вільно вирішувати свої власні проблеми. Трудящі Закарпаття, очолювані комуністами, ставили своїм завданням здійснити революційні, політичні та соціально-економічні перетворення, здійснити заповітну мрію — воз'єднатися зі своєю матір'ю — Радянською Україною. Вони повсюдно брали владу в свої руки, створювали народні комітети, як органи державної влади.

Важливе значення для зміцнення влади робітників і селян мала конференція комуністів Закарпаття, що відбулася 19 листопада 1944 р. в Мукачеві. На ній крайова партійна організація Компартії

³⁶ ПА ІІП при ЦК КП України, ф. 1, оп. 41, спр. 167, арк. 40.

³⁷ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны, т. II, М., 1946, стор. 123—125.

³⁸ Ужгородський міськдержархів, ф. 388, оп. 1, спр. 1, арк. 5.

Чехословащини була перетворена в Комуністичну партію Закарпатської України — КПЗУ³⁹. Конференція визначила чергові завдання партії, прийняла резолюцію «Про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною». Незабаром, 26 листопада 1944 р., відбувся 1 з'їзд Народних комітетів Закарпатської України, який обрав Народну Раду Закарпатської України — НРЗУ — як єдину центральну владу. З'їзд прийняв історичний «Маніфест про возз'єднання Закарпатської України з Радянською Україною», постанову про конфіскацію поміщицьких земель і безкоштовну їх передачу безземельним і малоземельним селянам, робітникам і службовцям⁴⁰. Л. І. Брежнев, який був присутній на з'їзді, як гість від армії-визволительки, згадує: «...Я бачив, з яким величезним ентузіазмом було прийнято історичне рішення про возз'єднання Закарпаття з рідним народом»⁴¹.

Комуністична партія Чехословащини, керуючись марксистсько-ленінським принципом визнання прав народів на самовизначення аж до відокремлення, з розумінням поставилася до рішення закарпатських українців возз'єднатися з своїм рідним народом⁴². У прийнятій 5 квітня 1945 р. «Програмі чехословацького уряду національного фронту чехів і словаків» зазначалося, що питання Закарпатської України буде розв'язане на основі волевиявлення народу, дружніх зв'язків між Чехословащиною і Радянським Союзом⁴³.

29 червня 1945 р. між СРСР і Чехословацькою Республікою був укладений договір, за яким Закарпатська Україна возз'єдналася «відповідно бажанню, виявленому її населенням, з Українською Радянською Соціалістичною Республікою»⁴⁴. Цим завершився процес возз'єднання українських земель в єдиній Українській Радянській державі.

Возз'єднання Закарпаття з Радянською Україною знаменувало собою завершення історичного процесу об'єднання всіх українських земель в єдиній Українській Радянській державі і було видатною подією в історії українського народу, в житті всіх народів нашої країни. Воно відкрило трудящим Закарпаття шлях до економічного і культурного розвитку в братній сім'ї радянських республік.

Таким чином, Східно-Карпатська операція військ 1-го і 4-го Українських фронтів, яка завершилась 28 жовтня 1944 р. виходом радянських армій на Угорську низину, мала величезне воєнно-політичне значення не тільки для України, а й країн всієї Європи. Подолання Східних Карпат і прорив на Угорську долину відкрили перед Червоною Армією перспективу вигнання німецько-фашистських загарбників з Чехословащини і виходу до південного кордону Німеччини.

Війська 1-го і 4-го Українських фронтів завершили звільнення західних областей України, визволили Закарпаття та частину Східної Словаччини.

Після визволення Закарпаття її народ одержав можливість самостійно вирішувати свою долю.

³⁹ Центральний партійний архів Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. ф. 17, сп. 8, спр. 657, арк. 3.

⁴⁰ Перший з'їзд Народних Комітетів Закарпатської України, стор. 16, 19.

⁴¹ Л. І. Брежнев. Мала земля, стор. 47.

⁴² Густав Гусак. Свідectвo о словацком национальном восстании, М., 1969, стор. 807.

⁴³ Советско-Чехословацкие отношения во время Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Документы и материалы, М., 1960, стор. 246.

⁴⁴ Внешняя политика Советского Союза в период Отечественной войны. Документы и материалы, т. 3, М., 1947, стор. 307.

В ході Східно-Карпатської операції радянські війська з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок, подавши допомогу братньому словацькому народові в його боротьбі проти фашистських гнобителів.

В результаті операції ще більше зміцніло радянсько-чехословацьке братерство по зброї та дружба між народами інших країн Європи.

ПРО ДІЯЛЬНІСТЬ ВІЙСЬКОВИХ КОМІСАРІАТІВ НА УКРАЇНІ (1943—1945 рр.)

В. М. ПЛАХІН (Київ)

Одним з вирішальних джерел перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні було мудре керівництво Комуністичної партії його боротьбою проти ненависного ворога. Відповідно до нових вимог, що виникли у зв'язку з війною, партія розв'язувала складні завдання мобілізації і розгортання Збройних Сил, їх технічного оснащення і вдосконалення організаційної структури, підготовки командних кадрів і бойових резервів тощо. Значна роль у проведенні цієї роботи відводилася й військовим комісаріатам. Саме деяким аспектам їх багатогранної діяльності на Україні в 1943—1945 рр. присвячено дане повідомлення.

Завдяки величезній допомозі з боку ЦК ВКП(б), Державного Комітету Оборони, заходам, вжитим ЦК КП(б)У і військовими органами, вже у січні—лютому 1943 р. у визволених районах Ворошиловградської, Харківської, Сталінської (нині — Донецької) областей поряд із заново створеними партійними і радянськими органами почали працювати більше 100 районних і міських військових комісаріатів, а до кінця 1943 р. діяло 10 обласних і майже 400 районних та міських військкоматів¹. При цьому слід підкреслити, що внаслідок недостатньої кількості відповідних кадрів їх штати були укомплектовані лише на 50—60%. В міру визволення території України робота по створенню нових військкоматів продовжувалася. Вона постійно перебувала під контролем ЦК КП(б)У, партійних комітетів і Військових рад Харківського, Київського, Одеського і Львівського військових округів*. У результаті цього на час повного визволення Радянської України від гітлерівських окупантів відновили роботу 25 обласних і більше 900 районних та міських військкоматів². Вони були укомплектовані кадрами на 85—90%, причому в основному офіцерами, що прибували з фронту після тяжких поранень і не мали досвіду роботи та відповідних спеціальних знань. У зв'язку з цим ЦК КП(б)У, обкоми, міськкоми і райкоми партії, штаби військових округів подавали військкоматам повсякденну допомогу, зокрема організували регулярне навчання їх працівників.

¹ Центральний архів Міністерства оборони СРСР (далі — ЦАМО), ф. 131, оп. 363 558, спр. 5, арк. 2—7; оп. 363 574, спр. 6, арк. 271—273; ф. 138, оп. 351 335, спр. 17, арк. 5—18; оп. 68 744, спр. 10, арк. 31—44; спр. 12, арк. 11, 23, 118, 224, 226, 227, 380; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 2, К., 1975, стор. 425.

* Вони були сформовані, відповідно, у жовтні і листопаді 1943 р., квітні і червні 1944 р.

² ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 36, арк. 3—128; спр. 61, арк. 2—89 (підррахунки автора). Оскільки деякі військкомати були об'єднаними. їх загальна кількість менша від кількості районів і міст.

Основними завданнями, що стояли перед військкоматами у той час, були: облік ресурсів рядового, сержантського і офіцерського складу; систематичне керівництво бронюванням робочої сили для народного господарства; підготовка і проведення чергових призовів військовозобов'язаних в армію; комплектування військових частин рядовим і сержантським складом; облік курсантського складу і комплектування військових училищ та шкіл; керівництво бойовою і спеціальною підготовкою особового складу військкоматів; організація і проведення навчальних зборів для підготовки військовозобов'язаних запасу; контроль за підготовкою допризовників тощо. Але головну увагу у досліджуваній період військкомати приділяли воєнно-мобілізаційним заходам. Ці питання, як і багато інших, розв'язувалися ними під керівництвом партійних і радянських органів, що позитивно впливало на виконання завдань, що постали в роки війни перед місцевими органами військового управління.

Слід вказати на деякі специфічні особливості воєнно-мобілізаційної роботи, характерні для того часу. Незважаючи на проведену за планом ДКО евакуацію в тил промислових підприємств, майна колгоспів, радгоспів і населення, певна частина жителів, зокрема й призовного віку, з різних причин залишилася на тимчасово окупованій території. Отже, у визволених районах були значні людські контингенти, які могли поповнити частини Червоної Армії. Однак доводилося враховувати той факт, що безправне становище населення загарбаних фашистами областей, ліквідація там шкіл та інші фактори «нового порядку» негативно вплинули на фізичний розвиток і культурний рівень підростаючого покоління, його підготовку до служби в армії.

У зв'язку з цим необхідно було за максимально короткий строк здійснити ряд заходів у справі військової, політичної і фізичної підготовки допризовників, щоб поповнити частини Червоної Армії, які проводили наступальні операції. ЦК КП(б)У, РНК УРСР, обкоми, міськкоми і райкоми партії, Ради депутатів трудящих приділяли питанням призову в Червону Армію величезну увагу. ЦК КП(б)У неодноразово вказував на необхідність подання всілякої допомоги військовим комісарам з боку обкомів, міськкомів і райкомів партії, районних, міських і обласних Рад депутатів трудящих у підготовці і проведенні призову. До складу призовних комісій обов'язково мали входити представники партійних і радянських органів. Для проведення на збірних пунктах масово-політичної роботи серед призовників з числа партійних і радянських активістів виділялися кращі агітатори. Збірні пункти і приміщення, в яких працювали комісії для відбору призовників, були оснащені засобами наочної агітації, що відображали героїчну боротьбу Червоної Армії з фашистськими загарбниками.

Питання про призов у Червону Армію громадян 1926 р. народження було обговорено на засіданнях бюро обкомів партії визволених областей України: Ворошиловградського — 24 жовтня, Чернігівського — 25 жовтня, Сталінського — 26 жовтня 1943 р. Так, Сталінський обком КП(б)У визначив завдання партійних і радянських організацій по підготовці до чергового призову і доручив військовому відділу через місяць перевірити виконання своєї постанови. Про результати перевірки на засіданні бюро доповідав обласний військовий комісар. Він, зокрема, підкреслив, що завдання по підготовці резервів для Червоної Армії успішно виконувалося, навчено вже більше 4 тис. чол.³

³ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 1, спр. 409, арк. 11—12.

Бюро Київського обкому КП(б)У одразу після визволення області також обговорило питання про мобілізацію трудящих у Червону Армію і через військові відділи обкому, міськкомів, райкомів КП(б) та органи місцевого військового управління почало здійснювати відповідні заходи. Завдяки цьому у 1944 і 1945 рр. план мобілізації резервів Київський міськвійськкомат виконав на 160%⁴.

Особливо напруженою була воєнно-мобілізаційна робота парторганізації західних областей України. Львівська область ще неповністю була очищена від окупантів, а бюро обкому партії прийняло рішення про проведення мобілізації. При цьому враховувалися особливості обстановки на даній території і передбачалися заходи для посилення боротьби з націоналістичним підпіллям. У постанові бюро обкому партії підкреслювалася необхідність активізації політико-масової, роз'яснювальної роботи серед призовників і місцевого населення. Аналогічні рішення в міру визволення областей приймали Ровенський, Станіславський, Дрогобицький та інші обкоми партії⁵.

З початку визволення Дрогобицької та Львівської областей і до повного очищення їх територій від окупантів обкоми партії та облвиконкоми більше 20 разів обговорювали питання, зв'язані з проведенням мобілізації і поданням допомоги Червоній Армії⁶. Це дало можливість успішно і за короткий строк розв'язати завдання підготовки і проведення мобілізації в республіці. Так, призов громадян 1927 р. народження військкомати Київського військового округу розпочали 15 листопада, а закінчили 29 листопада 1944 р. На збірні пункти прибуло 99,6% осіб, занесених у списки. Решта не з'явилася з поважних причин⁷.

Завдяки добре поставленій масово-політичній роботі, достатній матеріальній забезпеченості призовних пунктів і пунктів збору для відправки у війська райвійськкомати разом з партійними і радянськими органами забезпечили допризовну підготовку мобілізованих. 90,6% призовників прослухали 110-годинну програму всеобучу. У період підготовки до призову всі неписьменні і малописьменні призовники навчалися і до 1 листопада 1944 р. освоїли відповідну програму⁸.

Непогані результати у підготовці до призову в армію молоді 1928 р. народження були досягнуті військкоматами Харківського військового округу. Так, у Сумській області всі призовники пройшли підготовку за 110-годинною програмою навчання. З них до 25 березня 1945 р. на призовних пунктах підготовлено значкістів ГПО більше 60%, ППХО — 50,4%, ГСО — понад 45% і «Ворошиловський стрілець» — більше 17%. За час навчання допризовникам прочитано 823 лекції і доповіді, проведено 18 конференцій і 21 зліт⁹.

У Дніпропетровській області військовим навчанням було охоплено майже 91% призовників. На 1 травня 1945 р. більше 40% з них здали норми на значок ГПО, майже 70% — на значок ППХО, понад 60% — на значок ГСО, близько 33% — на значок «Ворошиловський стрілець»¹⁰. Особливо чітко була організована підготовка до призову у Ленінському райвійськкоматі Дніпропетровська. Тут повністю виконано 110-годинну програму військового навчання, всі неписьменні і ма-

⁴ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 1, оп. 3, спр. 225, арк. 55–58.

⁵ ЦПА ІМЛ, ф. 17, оп. 44, спр. 1766, арк. 25, 26, 28.

⁶ Там же, арк. 25–28 (підраховано автором).

⁷ ЦАМО, ф. 131, оп. 363 558, спр. 5, арк. 2.

⁸ Там же, арк. 54; ф. 151, оп. 135 886, спр. 9, арк. 225.

⁹ Там же, ф. 151, оп. 135 886, спр. 9, арк. 226–227.

¹⁰ Там же, спр. 5, арк. 221.

лописьменні закінчили спеціальний курс навчання, підготовлено з числа призовників 89% значкістів ГПО, 97% — ППХО і ГСО, 23% — «Ворошиловський стрілець»¹¹.

Нікопольський військкомат також повністю закінчив навчання неписьменних і малописьменних. 98% призовників пройшли 110-годинну програму підготовки, 89% з них стали значкістами ГПО, 96% — ППХО і ГСО, 29% — «Ворошиловський стрілець»¹².

Політоргани і первинні партійні організації військкоматів приділяли постійну увагу масово-політичній роботі серед призовників, брали активну участь у розгортанні оборонно-масової діяльності. Перед кожним черговим призовом проводилися інструктажі для керівного складу військкоматів, семінари секретарів їх первинних парторганізацій, партійні збори, на порядку денному яких стояло питання про завдання комуністів під час мобілізації, визначалися конкретні заходи щодо поліпшення підготовки молоді до призову в Червону Армію.

Велику роботу проводили агітпункти військкоматів. Всі вони були радіофіковані і добре устатковані: існували куточки героїв Великої Вітчизняної війни, бойової слави, вивішено географічні карти з нанесеними на них лініями фронту. На агітпунктах постійно чергували комуністи і комсомольці, працівники райкомів КП(б)У і ЛКСМУ, райвійськкоматів. Так, у Києві для призовників 1928 р. народження було прочитано 838 лекцій і доповідей, дано 27 концертів, проведено 24 зустрічі з Героями Радянського Союзу, 3 — з депутатами Верховної Ради СРСР, 3 — з провідними вченими, 4 — з письменниками. Особливо добре працювали агітпункти в Ленінському, Сталінському і Залізничному райвійськкоматах¹³.

Первомайські міськком і райком КП(б)У Одеської області для проведення політмасової роботи на пунктах всеобучу і пунктах переєстрації призначили політруками завідуючого відділом пропаганди і агітації міськкому партії, другого секретаря райкому ЛКСМУ та інструктора міськкому КП(б)У¹⁴. Вони прочитали для призовників більше 180 лекцій з таких тем: «Военно-політичне і міжнародне становище Радянського Союзу», «Військова дисципліна — основа могутності Червоної Армії», «Військова присяга — закон воїна Червоної Армії», «Захист Батьківщини — священний обов'язок кожного громадянина СРСР», «Як радянський закон карає зрадників Батьківщини», «Прозвірства фашистських окупантів в Одеській області» та ін.¹⁵

Під керівництвом партійних організацій було розпочато військову та фізичну підготовку призовників з числа учнів шкіл, технікумів та студентів вищих навчальних закладів. Це питання РНК України і ЦК КП(б)У обговорювали 4 рази. Вони звертали основну увагу на підготовку кадрів воєнруків та викладачів відповідного профілю. Місцеві партійні організації і Військові ради Київського, Харківського, Львівського і Одеського військових округів мали створити в містах їх знаходження Будинки оборони — навчально-методичні центри по організації військового навчання учнів і студентів та оборонно-масової і спортивної роботи.

Питання підготовки резервів для фронту постійно перебували в центрі уваги обкомів, міськкомів і райкомів партії. Вони регулярно обговорювалися на пленумах, засіданнях бюро. Так, на порядок ден-

¹¹ Там же, арк. 222.

¹² Там же.

¹³ Там же, ф. 131, оп. 74 674, спр. 43, арк. 22.

¹⁴ Там же, оп. 363 574, спр. 6, арк. 63.

¹⁵ Там же, ф. 138, оп. 68744, спр. 12, арк. 19.

ний пленуму Харцизького райкому партії (Сталінська область) у грудні 1943 р. було винесено питання «Про заходи по поліпшенню оборонної роботи і підготовки молоді в лави Червоної Армії». Учасники пленуму вказували на поліпшення оборонної роботи на підприємствах, в установах, колгоспах, навчальних закладах. Лише за 7 місяців 1943 р. в районі було підготовлено 58 шоферів, 50 танкістів, 95 зв'язківців, 65 радистів, 108 артилеристів.

Військово-навчальні пункти підготували 455 допризовників. 1050 чол. здали норми на значок ППХО, проведено 5 воєнізованих походів. в яких взяли участь більше 500 чол.¹⁶

Завдяки повсякденній цілеспрямованій роботі партійних, радянських, комсомольських органів і військових комісаріатів план військового навчання в республіці на 1944 р. було виконано на 169,8%. Особливо високих результатів досягли Кіровоградська (351%), Харківська і Полтавська (245,5%), Дніпропетровська (231,7%), Вінницька (229,2%), Сумська (177,2%) області. У 1944 і 1945 рр. Україна займала перше місце в країні по виконанню плану військового навчання¹⁷⁻¹⁸.

З часу визволення території Радянської України від фашистських загарбників до кінця війни лише організації Тсоавіахіму республіки підготували для Червоної Армії і Військово-Морського Флоту більше 250 тис. спеціалістів, у тому числі близько 18 тис. кулеметників, понад 26 тис. автоматників, 2 тис. мінометників, 3 тис. бронейників, приблизно 3300 зв'язківців тощо. За цей же період норми ППХО виконали 11,3 млн. чол. і пройшли перепідготовку 1,2 млн. чол.¹⁹

Виконуючи свій патріотичний обов'язок, трудящі України поповнювали ряди діючої армії. Так, з Харківської області лише протягом першого року після визволення на фронт було направлено 151 тис. чол., з Полтавської — 154 тис., Чернігівської — 167 тис. чол.²⁰ У цілому з 20 областей Української РСР з моменту їх визволення до осені 1944 р. в Червону Армію влилося 1854 тис. чол.²¹

У 1943—1945 рр. у Збройні Сили було призвано 2 млн. трудящих України, а протягом усієї війни — 4,5 млн. жителів УРСР²². На фронті вони пліч-о-пліч з росіянами, білорусами і воїнами інших націй та народностей СРСР героїчно боролися з ненависним ворогом. Наприкінці війни вихідці з України становили 20% особового складу Червоної Армії²³.

Поряд з розв'язанням воєнно-мобілізаційних завдань військові комісаріати республіки велику увагу приділяли поданню допомоги сім'ям військовослужбовців та інвалідам війни.

Досвід роботи, набутий військовими комісаріатами України в роки Великої Вітчизняної війни, широко використовується і в мирний час. Під керівництвом місцевих партійних організацій і Військових рад округів військкомати разом з радянськими, комсомольськими, профспілковими органами та організаціями ДТСААФ проводять різносторонню діяльність у справі військово-патріотичного виховання трудящих, обо-

¹⁶ Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 470, оп. 5, спр. 3, арк. 81—83; спр. 6, арк. 9.

¹⁷⁻¹⁸ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 34, спр. 70, арк. 26.

¹⁹ Боевой отряд советских патриотов, изд. 2, К., 1976, стор. 136, 141.

²⁰ Коммунистическая партия — организатор освобождения Советской Украины от фашистских захватчиков, К., 1975, стор. 339.

²¹ Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 60.

²² М. В. К о в а л ь. Все — для перемоги. Подвиг трудящих України у Великій Вітчизняній війні, К., 1970, стор. 28.

²³ «Правда Украины», 15 травня 1945 р.

ронно-масову і спортивну роботу з допризовною і призовною молоддю, всебічно готують її до служби у Радянських Збройних Силах. «...Військово-патріотичне виховання залишається одним з важливих завдань формування молодого покоління»²⁴, — зазначав Генеральний секретар ЦК КПРС товариш Л. І. Брежнев на урочистому Пленумі ЦК ВЛКСМ, присвяченому 50-річчю комсомолу.

На Україні працюють сотні лекторіїв та університетів майбутнього воїна, створено тисячі музеїв, кімнат і куточків бойової та трудової слави. Регулярно проводяться зустрічі молоді з ветеранами партії, учасниками громадянської і Великої Вітчизняної воеп, Героями Радянського Союзу і Героями Соціалістичної Праці, передовиками виробництва, воїнами Радянської Армії і Військово-Морського Флоту.

Десятки тисяч молодих трудівників, учнів і студентів здійснюють походи по місцях революційної, бойової та трудової слави.

Юнаки і дівчата нашої республіки, як і всієї країни, беруть активну участь у військово-спортивних іграх, відвідують військово-спортивні табори, де проводяться заняття з тактичної, вогневої та стрійової підготовки. За час перебування у таких таборах більшість призовників фізично загартовуються, стають спортсменами-розрядниками, значкістами ГПО.

Значну допомогу місцевим партійним, радянським і комсомольським органам у військово-патріотичному вихованні молоді подають армійські комуністи і комсомольці. Багато підрозділів підтримують шефські зв'язки з навчальними закладами, колективами промислових підприємств. Сотні солдатів і сержантів, курсантів і офіцерів керують військово-технічними гуртками у школах, на заводах і фабриках, у колгоспах і радгоспах.

Молодь виявляє великий інтерес до військової служби. Вона відвідує військові частини, знайомиться з бойовою технікою. Багато старшокласників успішно поєднують навчання з систематичною підготовкою до оволодіння військовими спеціальностями. У Конституції (Основному Законі) СРСР вказується: «Обов'язок Збройних Сил СРСР перед народом — надійно захищати соціалістичну Вітчизну, бути в постійній бойовій готовності, яка гарантує негайну відсіч будь-якому агресорові»²⁵. Саме цій благородній меті і присвячена нині робота органів місцевого військового управління.

Як і в роки грізного лихоліття, щороку з України в армію і на флот направляються фізично розвинуті, технічно грамотні, ідейно загартовані юнаки. З усіх показників підготовки молоді до служби у Збройних Силах наша республіка вже протягом ряду років перебуває в числі кращих у країні.

Особливо успішно працюють військкомати Ворошиловградської, Дніпропетровської, Київської, Львівської, Миколаївської, Харківської, Чернігівської областей. А військкомат Донецької області у 1976 р. зайняв друге місце в країні. Область нагороджена перехідним Червоним Прапором ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР, перехідним призом і Грамотою Міністра оборони СРСР і перехідним Червоним Прапором Військової ради Червонопрапорного Київського військового округу²⁶.

²⁴ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 260.

²⁵ Конституція (Основний Закон) Союзу Радянських Соціалістичних Республік. Прийнята позачерговою сьомою сесією Верховної Ради СРСР дев'ятого скликання 7 жовтня 1977 року, К., 1977, стор. 14.

²⁶ «Ленинское знамя», 9 липня 1977 р.

На XXV з'їзді КПРС товариш Л. І. Брежнев підкреслював: «Утвердження в свідомості трудящих, насамперед молодого покоління, ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму, гордості за Країну Рад, за нашу Батьківщину, готовності стати на захист завоювань соціалізму було і залишається одним з найважливіших завдань партії»²⁷. Над розв'язанням цих завдань нині працюють військові комісаріати нашої республіки.

²⁷ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 84.

ВИХОВАННЯ РАДЯНСЬКИХ ВОЇНІВ НА РЕВОЛЮЦІЙНИХ І БОЙОВИХ ТРАДИЦІЯХ У ПЕРІОД ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

В. В. БУХОНСЬКИЙ (Київ)

Одним з найважливіших завдань ідеологічної діяльності Комуністичної партії Радянського Союзу було і є утвердження в свідомості трудящих ідей радянського патріотизму і соціалістичного інтернаціоналізму. Успішне розв'язання цього завдання вимагало і вимагає пропаганди революційних і бойових традицій нашої партії і народу, які, за словами В. І. Леніна, є «...маяком у справі виховання нових поколінь борців»¹. Ці традиції, вказував Володимир Ілліч, необхідно зберігати, розвивати, зміцнювати і вкорінювати в свідомість трудящих мас, широко використовувати для постійної пропаганди і агітації².

Велику роботу в справі патріотичного виховання радянського народу і воїнів на революційних і бойових традиціях проводила партія у роки Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр., зокрема в період визволення України. Вивчення цього досвіду має величезне теоретичне і практичне значення.

«Досвід минулого, — говорив В. І. Ленін, — нам допоможе уникати помилок і дати нам нові сили для дальшої роботи»³.

Бойовою програмою мобілізації партії і народу на боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, організації і проведення ідейно-політичної роботи під час війни була директива ЦК ВКП(б) і Раднаркому СРСР від 29 червня 1941 р. партійним і радянським організаціям прифронтових областей⁴. Програма визвольної війни, висунута Комуністичною партією і Радянським урядом, свідчила про те, що Країна Рад та її Збройні Сили розв'язували в цій війні патріотичні й інтернаціональні завдання. Цей історичний документ був прийнятий ленінськими ідеями про захист соціалістичної Вітчизни. В світлі вимог директиви Комуністична партія розгорнула широку агітаційно-пропагандистську роботу серед трудящих і радянських воїнів. Керівні діячі партії і Радянської держави, політпрацівники, командири, комуністи-агітатори, роз'яснюючи радянським воїнам завдання в справі боротьби з ворогом, пропагували ленінські ідеї про захист соціалістичної Вітчизни, революційні і бойові традиції партії, народу, Радянських Збройних Сил,

¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 17, стор. 46

² Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 16, стор. 24—26; т. 17, стор. 36—37; т. 41, стор. 381.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 127.

⁴ Див.: Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.). Документы и материалы, М., 1970, стор. 41.

героїчне минуле нашої країни, закликали воїнів, усіх радянських людей примножувати ці героїчні традиції в боротьбі проти фашистських загарбників.

В період визволення Української РСР від окупантів ідейно-політична робота в справі виховання радянських воїнів набрала особливо широкого розмаху. Це зумовлювалося тим, що в ході бойових операцій треба було забезпечити високий наступальний порив військ, героїзм і мужність воїнів для якнайшвидшого досягнення перемоги; в ході війни сталися значні зміни в особовому складі Червоної Армії — у війська влилася велика кількість військовозобов'язаних громадян, які певний час проживали на окупованій території і перебували під впливом фашистської ідеології, були відірвані від життя радянського народу і в зв'язку з цим необхідно було посилити політичне виховання молодих воїнів у дусі ідей радянського патріотизму і ненависті до ворога. Радянським воїнам треба було виконати велику місію — допомогти народам Європи скинути фашистське ярмо і розгромити ворога в його власній берлозі. Ці завдання зобов'язували політоргани і армійські партійні організації посилити ідейно-виховну роботу з особовим складом, добитися, щоб кожний солдат, сержант і офіцер глибоко усвідомив свій обов'язок у досягненні мети.

Комуністична партія здійснила ряд важливих заходів, які забезпечили дальше піднесення і розмах ідейно-політичної роботи у військах, в тому числі виховання радянських воїнів на революційних і бойових традиціях. Винятково важливе значення у цьому процесі мала постанова ЦК ВКП(б) від 24 травня 1943 р. «Про реорганізацію структури партійних і комсомольських організацій у Червоній Армії і посилення ролі фронтових, армійських і дивізійних газет»⁵. Згідно з постановою була проведена перебудова структури партійних і комсомольських організацій в Радянській Армії, в результаті якої значно збільшилась кількість первинних партійних і комсомольських організацій, посилилась їх роль в ідейно-політичному вихованні всього особового складу армії; зросла роль фронтових, армійських і дивізійних газет, вони стали важливими центрами політичної роботи. Велике значення для посилення ідейно-політичної роботи серед радянських воїнів мала активна участь в ній офіцерів, як головних носіїв і провідників бойових традицій серед особового складу. Головне політичне управління Червоної Армії видало 24 січня 1944 р. спеціальну директиву, в якій зажадало від політорганів і партійних організацій посилити виховну роботу серед офіцерів, вчити їх виховувати воїнів і ширше залучати офіцерський склад до активної партійно-політичної роботи⁶.

Важливу роль у підвищенні ідейного рівня агітаційно-пропагандистської роботи в справі патріотичного виховання радянських воїнів на революційних і бойових традиціях, на героїчному минулому країни відіграли рішення ЦК ВКП(б), прийняті в 1944 р. — «Про стан і заходи поліпшення масово-політичної та ідеологічної роботи в Татарській партійній організації», «Про найближчі завдання партійних організацій КП(б) Білорусії в галузі масово-політичної і культурно-освітньої роботи серед населення», «Про роботу кінотеатрів і кінопересувок в Ульяновській області», «Про організацію науково-освітньої пропаганди», «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР» та ін.⁷

⁵ Див.: Там же, стор. 98.

⁶ Див.: Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), М., 1960, стор. 181.

⁷ Див.: Там же, стор. 178, 179, 226.

Керуючись вимогами Центрального Комітету партії і Головного політичного управління Червоної Армії, політоргани, партійні і комсомольські організації широко пропагували серед особового складу революційні і бойові традиції партії, народу, Радянських Збройних Сил, героїчне минуле нашої Батьківщини. Ця діяльність партії відбувалася в складних умовах Великої Вітчизняної війни, які швидко змінювалися, була різноманітною за формами.

Надзвичайно важливими напрямами агітаційно-пропагандистської роботи у справі виховання воїнів на революційних і бойових традиціях були: вивчення життя, революційної діяльності і творчої спадщини В. І. Леніна; пропаганда історії Комуністичної партії, славних традицій Ленінського комсомолу, бойових традицій Червоної Армії, історії її частин і з'єднань; пропаганда героїчного минулого російського та інших народів нашої країни; популяризація прикладів вірності військовому обов'язку, військовій присязі, зразків героїзму, проявленого радянськими воїнами в боях з німецько-фашистськими загарбниками.

Вивчення життя і діяльності В. І. Леніна в частинах і підрозділах Українських фронтів проводилося шляхом колективного читання книги «Ленін Володимир Ілліч. Короткий нарис життя і діяльності», бесід і співбесід по цій книзі. Для особового складу читалися лекції, доповіді про В. І. Леніна, про його роль у створенні Червоної Армії та організації захисту багатонаціональної соціалістичної Вітчизни. «Ленін — великий патріот нашої Батьківщини», «Ленін — організатор Червоної Армії», «20 років без Леніна по ленінському шляху», «Під прапором Леніна ми розгромимо фашистських окупантів» — така тематика лекцій, доповідей і бесід, які проводилися для особового складу 4-ої гвардійської, 18-ої і 40-ої армій, 17-ої повітряної армії, 30-го стрілецького корпусу та ін.⁸

В агітаційно-пропагандистській роботі командири, політпрацівники і агітатори намагались довести до глибокого розуміння кожним радянським воїном заповітів В. І. Леніна про захист соціалістичної Вітчизни. Так, у частинах і підрозділах усіх Українських фронтів для воїнів читалися лекції, доповіді, проводилися бесіди, політичні інформації на теми: «Заповіти В. І. Леніна про захист Радянської Батьківщини», «Захист Вітчизни — священний обов'язок громадянина СРСР», «Війна радянського народу проти німецько-фашистських загарбників — справедлива Вітчизняна війна», «У Вітчизняній війні ми захищаємо завоювання Жовтня».

Великий вплив на воїнів справляли кінофільми, присвячені В. І. Леніну — «Ленін у Жовтні», «Ленін у 1918 році», «Людина з рушницею» та ін.⁹

У вихованні воїнів значне місце відводилось пропаганді історії Комуністичної партії. При цьому використовувалися різні форми і методи: проводилися бесіди, читання матеріалів з газет, лекції, доповіді за тематикою, за твердженням Політуправлінням. Коли давала можливість фронтова обстановка, з офіцерським складом практикувалися теоретичні співбесіди і конференції. Так, у січні 1944 р. на 1-му Українському фронті були проведені конференції на теми: «Керівна роль Комуністич-

⁸ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 189; спр. 44, арк. 190; ф. 243, оп. 2914, спр. 10, арк. 49.

⁹ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 242; спр. 15, арк. 112; ф. 240, оп. 2772, спр. 115, арк. 31; ф. 244, оп. 2980, спр. 137, арк. 324; спр. 139, арк. 116; О. Ф. Мінгазутдінов. Пропагада ідей захисту завоювань Великого Жовтня серед воїнів. — «УІЖ», 1977, № 5, стор. 70.

ної партії в мобілізації сил на розгром ворога», «Комуністична партія-організатор корінного перелому в ході війни»¹⁰.

Особливо широко висвітлювалася керівна і організуюча роль Комуністичної партії в період підготовки і святкування революційних свят і ювілейних дат. У період визволення Української РСР від фашистських загарбників наша країна відзначала 26-у річницю Великої Жовтня. В усіх частинах і з'єднаннях Українських фронтів відбулися лекції, доповіді, бесіди, присвячені цій знаменній даті та значенню Жовтневої революції для народів нашої країни, про роль В. І. Леніна Комуністичної партії в підготовці і проведенні соціалістичної революції. У 13-й та інших арміях 1-го Українського фронту, в усіх підрозділах де давала можливість обстановка, були проведені мітинги і червоноармійські збори, присвячені 26-й річниці Жовтня, організовані читання вивчення доповіді і наказу Верховного Головнокомандуючого Й. В. Сталіна в зв'язку з ювілеєм¹¹.

У вихованні радянських воїнів, особливо армійської молоді, на героїчних традиціях партії і народу важливу роль відіграла пропаганда славних традицій Ленінського комсомолу. Ця робота набрала великого розмаху в зв'язку з 25-ою річницею ВЛКСМ, яка відзначалася в жовтні 1943 р. В частинах і з'єднаннях Українських фронтів для комсомольців і армійської молоді читались лекції і доповіді, проводилися бесіди про бойові традиції Ленінського комсомолу, про те, як воїни-комсомольці примножували ці традиції в роки Великої Вітчизняної війни¹².

Особливе місце у вихованні воїнів займала пропаганда славних традицій Червоної Армії, героїчної історії частин і з'єднань. «Червона Армія — армія соціалістичної держави», «Славні перемоги Червоної Армії», «Джерела перемог Червоної Армії», «26-а річниця Червоної Армії і завдання гвардійців», «Історична битва Червоної Армії під Сталінградом», «Переможний наступ Червоної Армії влітку 1943 року», «Перемога Червоної Армії в Донбасі», «Червона Армія — армія дружби і братерства народів», «Червона Армія — армія бойової єдності і дружби народів Радянського Союзу» — теми, які читали агітатори, пропагандисти. У військах Південного (пізніше 4-го Українського) фронту широко пропагувалися героїчні традиції Сталінградського фронту¹³.

Командири, політпрацівники, партійні і комсомольські організації проводили велику агітаційно-масову роботу по пропаганді героїчної історії частин і з'єднань. Так, у підрозділах і частинах 3-ої гвардійської танкової, 4-ої гвардійської, 38-ої, 40-ої та інших армій Українських фронтів воїнів ознайомлювали з бойовими традиціями полків, дивізій, розповідали про їх героїв, про нагороди полків і дивізій¹⁴. Значна увага приділялася пропаганді серед воїнів таких важливих традицій Червоної Армії, як відданість своїй соціалістичній Батьківщині, непохитна впевненість у перемозі над її ворогами, вірність військовій присязі і військовому обов'язку, дружба і товариськість, взаємна допомо-

¹⁰ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 74, арк. 19; ф. 240, оп. 2772, спр. 115, арк. 63; Идеологическая работа КПСС на фронте (1941—1945 гг.), стор. 186; Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР 1918—1973. Исторический очерк, М., 1974, стор. 217.

¹¹ Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 409; спр. 78, арк. 46.

¹² Там же, спр. 2, арк. 220; спр. 7, арк. 7, 17, 18; спр. 14, арк. 362, 374; ф. 240, оп. 2772, спр. 116, арк. 27.

¹³ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 241; спр. 78, арк. 45; ф. 240, оп. 2772, спр. 24, арк. 26, 27; спр. 115, арк. 63; ф. 243, оп. 2914, спр. 22, арк. 36; ф. 244, оп. 2980, спр. 137, арк. 324; спр. 138, арк. 28; спр. 139, арк. 116.

¹⁴ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 15, арк. 191; спр. 266, арк. 48; ф. 240, оп. 2772, спр. 115, арк. 31, 65; ф. 244, оп. 2980, спр. 139, арк. 116.

га і виручка в бою, міцна свідомо військова дисципліна, солідарність з трудящими всього світу.

Особлива увага приділялася вихованню на бойових традиціях воїнів нового поповнення. З перших днів їх прибуття командири, політпрацівники, агітатори, ознайомлювали молодих воїнів з історією і бойовими традиціями Радянських Збройних Сил, частин, підрозділу, з їх героями. У 1035-му стрілецькому полку, наприклад, політпрацівник капітан Мордвинов розповідав молодим воїнам про бойовий шлях дивізії, полку, про бойові заслуги командира дивізії Героя Радянського Союзу генерал-майора Голосова, про героїв полку та про їх бойові діла¹⁵.

Однією з форм роботи політорганів з новим поповненням були зустрічі молодих воїнів з ветеранами, героями частин і підрозділів, які розповідали новобранцям про бойові традиції, ділилися своїм бойовим досвідом. Так, політичний відділ 7-ої гвардійської армії 2-го Українського фронту у травні 1944 р. поширив досвід гвардійців-сталінградців серед воїнів нового поповнення¹⁶. У вихованні нового поповнення на бойових традиціях велику роль відігравали урочисте прийняття молодими бійцями військової присяги і вручення їм зброї. На мітингах і зборах командири, політпрацівники поздоровляли воїнів нового поповнення з прийняттям військової присяги, закликали їх уміло володіти довіреною зброєю, знищувати нею фашистських загарбників і примножувати славні бойові традиції. Так, командир 121 стрілецької дивізії 30-го стрілецького корпусу генерал-майор Ладигін, поздоровляючи на мітингу молодих бійців з прийняттям військової присяги, сказав: «Герої сивого Дніпра нашої дивізії проявили чудеса самопожертвування і мужності. Сподіваюсь, що Ви наші бойові традиції примножите і будете нещадно бити ворога»¹⁷. У відповідь молоді бійці біля полкових прапорів давали клятву, не шкодуючи свого життя, примножувати ці традиції. Великий вплив справляло вручення новобранцям зброї загиблих у бою воїнів, яке проводилося з додержанням військового ритуалу.

Важливе місце в роботі політорганів і партійних організацій у справі виховання воїнів на революційних і бойових традиціях займала популяризація мужності і героїзму учасників Великої Жовтневої соціалістичної революції, громадянської війни. В частинах і підрозділах розповідали і читали в лекціях, доповідях про легендарних героїв, полководців громадянської війни В. І. Чапаєва, М. О. Щорса, Г. І. Котовського, О. Я. Пархоменка, М. В. Фрунзе та ін. Практикувалися також зустрічі воїнів з ветеранами революційних боїв, учасниками громадянської та інших воєн по захисту нашої Батьківщини, з Героями Радянського Союзу.

Дійовим засобом виховання радянських воїнів на бойових традиціях була популяризація прикладів вірності військовому обов'язку, військової присязі, зразків героїзму, мужності і відваги, проявлених солдатами, сержантами і офіцерами в боях проти німецько-фашистських загарбників. В бесідах, доповідях, у бойових листках, листках-блискавках, у дивізійних, армійських і фронтових газетах, у виступах воїнів-героїв перед особовим складом розповідалося про героїчні подвиги воїнів. Про їх ратні діла писали в листах сім'ям героїв і на підприємства, де вони працювали до призову в армію. Так, велику роботу провели політоргани і партійно-політичний апарат 13-ої армії в зв'язку з

¹⁵ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 98.

¹⁶ Там же, ф. 240, оп. 2772, спр. 24, арк. 250.

¹⁷ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 181.

указом Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння великій групі військовослужбовців (201 чол.) звання Героя Радянського Союзу за відвагу, мужність і героїзм, проявлені ними при форсуванні Дніпра¹⁸. В усіх частинах і з'єднаннях були проведені мітинги і збори особового складу, організовані зустрічі воїнів з Героями Радянського Союзу в дивізіях, політвідділі армії, на яких героїчні захисники Батьківщини розповіли про свій досвід дій у бою. У дивізійній і армійській пресі ці матеріали були опубліковані, політвідділ видав спеціальну листівку «Слава Героям Дніпра»¹⁹.

З метою пропаганди героїчного минулого російського та інших народів нашої Батьківщини, кращих бойових традицій російської армії, її рядових воїнів і полководців Головне політичне управління Червоної Армії послало у війська тематику лекцій, доповідей і бесід, спеціально підготовлений посібник «Героїчне минуле російського народу»²⁰. Командири, політпрацівники, політоргани і партійні організації широко популяризували в усній, наочній і друкованій пропаганді бойові вільнолюбні традиції російського, українського та інших народів Радянського Союзу. В частинах і підрозділах проводились лекції, доповіді, бесіди про боротьбу проти іноземних завойовників, про Вітчизняну війну 1812 року, про палких патріотів нашої Батьківщини великих російських полководців О. Невського, Д. Донського, Д. Пожарського, О. Суворова, М. Кутузова, про Б. Хмельницького і боротьбу українського народу проти польсько-шляхетського гніту, за возз'єднання України з Росією²¹.

Абсолютно брехливими є твердження буржуазних фальсифікаторів історії про те, що пропаганда в роки війни кращих, прогресивних традицій російського народу являла собою нібито прояв «російського воєнничого націоналізму», спробу «перекинути міст у старе»²². Виховання солдатів, сержантів і офіцерів у душі любові і відданості Батьківщині було нерозривно зв'язане з вихованням у них священної ненависті до ворога. Розв'язання цього завдання досягалося шляхом викриття людиноненависницької ідеології і політики фашизму, їх конкретних проявів у звірствах гітлерівських розбійників, які чинили вони на радянській землі.

У вихованні радянських воїнів на революційних і бойових традиціях винятково важливу роль відіграли періодична преса, радіо, кіно і художня література. Тільки у військах 1-го Українського фронту видавалося 67 газет. Разовий тираж їх в кінці 1943 і на початку 1944 р. становив 250 290 примірників²³. Політуправління 4-го Українського фронту зажадало від начальників політвідділів армій, корпусів і дивізій так розподілити газети і журнали, щоб кожна рота і однаковий з нею підрозділ одержували не менше 8—10 примірників дивізійної газети, 4—6 — армійської, 2—3 — фронтової, 1—2 — центральних газет, 1 журнал «Красноармеец»; 1 примірник «Блокнота агитатора Красной Армии»²⁴.

¹⁸ Там же, спр. 7, арк. 56.

¹⁹ Там же.

²⁰ Див.: Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР, стор. 220—221.

²¹ Там же; Архів МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 2, арк. 64; спр. 14, арк. 362; ф. 240, оп. 2772, спр. 115, арк. 48, 94, 438; ф. 243, оп. 2914, спр. 10, арк. 49, 50; ф. 244, оп. 2980, спр. 137, арк. 221-а, 258; спр. 138, арк. 29.

²² Див.: Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, К., 1970, стор. 386.

²³ К. В. Крайнюков. От Днепра до Вислы, М., 1971, стор. 112.

²⁴ Архів МО СРСР, ф. 244, оп. 2980, спр. 5, арк. 45.

Газети і журнали систематично друкували на своїх сторінках матеріали про революційні і бойові традиції партії, народу, Радянських Збройних Сил, про героїчне минуле країни і доблесть російських воїнів. Вони широко пропагували масовий героїзм радянських людей на фронті і в тилу в роки Великої Вітчизняної війни. Так, газета 7-ої гвардійської армії «За Родину», 53-ої стрілецької дивізії цієї армії «Ворошиловець» широко висвітлювали бойовий досвід гвардійців-сталінградців. Червоноармійські газети 5-ої ударної армії 3-го Українського фронту вели постійні розділи: «Наші герої», «З досвіду боїв», «Поради бійцю», «Поради бувалих воїнів». Газета 50-ої танкової бригади надрукувала оповідання Героїв Радянського Союзу Івана Семенова і Василя Іванова, які разом з гвардійцями Миколою Петуховим і Василем Сисолятиним перші перебралися на правий берег Дніпра. Газета 1-го Українського фронту «За честь Родины» на своїх сторінках докладно розповіла про цей чудовий подвиг воїнів²⁵.

Активну пропаганду революційних і бойових традицій вело в роки війни радіо. Тільки по центральному мовленню щодня передавалося 14 випусків «Останніх вістей», 4 — «Листів з фронту і на фронт», спеціальні передачі для радянських воїнів і партизанів²⁶.

Могутнім засобом патріотичного виховання радянських воїнів було кіно. Велику популярність на фронті мали фільми «Чапаєв», «Ми з Кронштадта», «Тринадцять», «Волочаєвські дні», «Хлопець з нашого міста», «Валерій Чкалов», «Щорс», «Котовський», «Олександр Пархоменко», «Оборона Царицина» та ін.²⁷ Поряд з історико-революційними і героїко-патріотичними художніми кінофільмами в роки війни широко використовували такі оперативні види кіномистецтва як кінохроніка, кінорепортаж, публіцистичні документальні фільми. В роки війни було випущено 400 номерів «Союзкиножурнала», 65 — «Новости дня», 24 — «Фронтového киновыпуска» та ін.²⁸

Активним помічником партії в її ідейно-виховній діяльності була радянська література. Великий виховний вплив на воїнів справляли книги М. Островського «Як гартувалася сталь», О. Фадеева «Розгром» і скремі розділи «Молодої гвардії», Д. Фурманова «Чапаєв», М. Шолохова «Тихий Дон» і розділи з роману «Вони біглися за Батьківщину», В. Гроссмана «Народ безсмертний», Вс. Вишневського «Біля стін Ленінграда», О. Бека «Волоколамське шосе», К. Симонова «Дні і ночі» та інші воєнно-патріотичні художні твори. У військово-патріотичному вихованні радянського народу, воїнів значну роль відігравала політична література. Широко видавалася література про революційні та бойові традиції народів Радянського Союзу, про подвиги воїнів Червоної Армії в роки громадянської війни та іноземної інтервенції. За роки Великої Вітчизняної війни було видано 460 назв масово-політичних книг загальним тиражем 33 млн. примірників²⁹.

Величезна агітаційно-пропагандистська і масово-політична робота, проведена військовими радами, командирами, політорганам, партійними і комсомольськими організаціями у справі виховання радянських воїнів на революційних і бойових традиціях, на героїчному минулому народів нашої країни, сприяла дальшому згуртуванню особового скла-

²⁵ Там же, ф. 236, оп. 2675, спр. 7, арк. 18; ф. 240, оп. 2772, спр. 24 арк. 254; ф. 243, оп. 2914, спр. 77, арк. 78.

²⁶ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, стор. 399.

²⁷ Див.: Партийно-политическая работа в Вооруженных Силах СССР 1918—1973 гг., стор. 220; О. Ф. Мингазутдинов. Пропаганда идей захисту завоювань Великого Жовтня серед воїнів.— «УІЖ», 1977, № 5.

²⁸ Історія Комуністичної партії Радянського Союзу, т. 5, кн. 1, стор. 412.

²⁹ Там же, стор. 408—410.

ду армії навколо Комуністичної партії, вихованню у солдатів, сержантів і офіцерів любові до Батьківщини і ненависті до ворога. Все це дістало свій яскравий вияв у високому наступальному пориві радянських воїнів, у масових героїчних подвигах солдатів, сержантів і офіцерів у боях за визволення радянської землі від фашистських загарбників. Тільки в період з 12 жовтня по 7 листопада 1943 р. за героїзм і бойову майстерність солдатам, сержантам, офіцерам і генералам 1-го Українського фронту було вручено 17 479 урядових нагород. Близько 2,5 тис. воїнів — учасників битви за Дніпро удостоєні звання Героя Радянського Союзу. За визволення західних областей України 123 тис. солдатів, сержантів, офіцерів і генералів нагороджено орденами і медалями, а 160 воїнів удостоєні звання Героя Радянського Союзу³⁰. У боротьбі за визволення Радянської України нечуваний героїзм проявили сини і дочки всіх народів Радянського Союзу. В боях за Україну високого звання Героя Радянського Союзу удостоєно близько 4 тис. воїнів — представників більше 40 національностей³¹.

В боях комуністи і комсомольці показували приклад відваги і мужності. Тільки у військах 1-го Українського фронту за подвиги в боях на Дніпрі було нагороджено 40 тис. комуністів. За період з 1 липня 1943 р. по 1 січня 1944 р. за відвагу і мужність у боротьбі проти німецько-фашистських загарбників нагороджено орденами і медалями 70740 комсомольців-воїнів 1-го, 3-го і 4-го Українських фронтів³².

У Великій Вітчизняній війні радянські воїни проявили високу свідомість свого обов'язку перед Батьківщиною і непохитну волю до розгрому ворога. Вони були гідними спадкоємцями героїчних традицій партії, народу, Радянських Збройних Сил. На сучасному етапі одним з найважливіших завдань комуністичного виховання молоді, сказано в постанові ЦК КПРС «Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи», є виховання її «...на революційних, бойових і трудових традиціях партії і народу»³³.

І тепер революційні і бойові традиції є могутнім засобом формування нової людини, людини-патріота, інтернаціоналіста, громадянина, воїна-захисника соціалістичної Вітчизни. «Ці героїчні традиції, — відзначав Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев, — наша національна гордість, джерело сили і творчого натхнення в боротьбі за комунізм»³⁴.

³⁰ Великий подвиг, К., 1975, стор. 197, 198, 211.

³¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 543.

³² Підраховано автором за матеріалами Архіву МО СРСР, ф. 236, оп. 2675, спр. 214, арк. 1; ф. 243, оп. 2914, спр. 143, арк. 5; ф. 244, оп. 2980, спр. 105, арк. 73; Великий подвиг, стор. 198.

³³ Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 13.

³⁴ Л. І. Брежнев. Молодым строить коммунизм, М., 1978, стор. 128.

МАЛОЗЕМЕЛЬЦІ У БОЯХ ЗА ВИЗВОЛЕННЯ КРИМУ

І. С. СУМЕНКО (Сімферополь)

Славні сторінки мужності, героїзму, безмежної відданості соціалістичній Батьківщині вкарбували радянські воїни у літопис Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр. Невмирущою славою вкрили себе бійці Радянської Армії й під час проведення Керченсько-Ельтигенської

операції (31 жовтня — 11 грудня 1943 р.), яка була однією з найбільших десантних операцій і здійснювалась у виключно складній обстановці.

Переможно завершуючи Новоросійсько-Таманську операцію (9 вересня — 9 жовтня 1943 р.) і визволивши весь Північний Кавказ від німецько-фашистських загарбників, війська Північно-Кавказького фронту наблизилися до Кримського півострова із сходу. З півночі в районі Перекопу та Сиваша підійшли війська 4-го Українського фронту. Частинам 19-го танкового корпусу і 4-го Кубанського козачого кавалерійського корпусу вдалося з ходу прорвати Турецький вал і захопити Армянськ, а окремі з'єднання 51-ї армії форсували Сиваш і закріпились на лівнічних берегах півострова, завершивши тим самим блокування великого угруповання ворожих військ в Криму (початок листопада 1943 р.).

Гітлерівське командування намагалось будь-якою ціною втримати Крим, чіпляючись за нього «до останньої можливості», — підкреслював Маршал Радянського Союзу О. М. Василевський¹. В щоденнику ОКВ штабу фашистської армії говорилося: «...командування наполягало на утримуванні Криму не тільки з оперативних міркувань, а й враховувало політичні наслідки цього заходу... Здача Криму могла вплинути на Румунію, Болгарію, Турцію і загальне становище на Балканах в масштабах, які важко було передбачити»². На Кримський півострів спільно перекидалися війська з Франції, Бельгії та Голландії, споруджувались нові укріплення.

На Керченському півострові зосереджувались майже половина військ усього Кримського угруповання, близько 60 танків і штурмових гармат³, сотні літаків, близько 30 швидкохідних барж, 37 торпедних, 25 сторожових катерів, 6 тральщиків⁴.

Особливо укріплювалось східне узбережжя півострова, де можливою була висадка радянських десантів. Воно являло собою суцільне міне поле, обнесене колючим дротом. На фарватері знаходилося не менше 6 тис. мін⁵. Командування вермахту вважало, що нашим військам прорвати такі вузли опору не під силу.

Ставка Верховного Головнокомандування, готуючи наступ проти Кримського угруповання ворога, планувала завдати удари з півночі і сходу військами 4-го Українського та Північно-Кавказького фронтів. При цьому останній мав завдання форсувати Керченську протоку з метою розвитку наступу на півострові і очищення його від ворога.

13 жовтня 1943 р. командуючий Північно-Кавказьким фронтом генерал армії І. Ю. Петров подав у Генеральний штаб план здійснення Керченсько-Ельтигенської операції, який розроблявся Військовою Радю фронту згідно з вказівками Ставки. Після детального розгляду цей план був затверджений.

Для проведення десантної операції залучалось близько 130 тис. солдатів та офіцерів, понад 2 тис. гармат і мінометів, 125 танків, 119 бойових кораблів, 159 суден, мотоботів та інших десантно-висадкових засобів Чорноморського флоту і Азовської військової флотилії. Для підтримки використовувалось понад 1 тис. літаків⁶. До складу цього де-

¹ А. Василевский. Дело всей жизни, М., 1975, стор. 411.

² В. И. Дашичев. Банкротство стратегии германского фашизма. Исторические очерки, документы и материалы, т. 2, М., 1973, стор. 513.

³ ЦАМО СРСР, ф. 288, оп. 9921, спр. 14, арк. 4.

⁴ Партархів Кримського обкому Компартії України, ф. 849, оп. 1, спр. 149, арк. 70; История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, М., 1976, стор. 233.

⁵ «Керченский рабочий», 31 жовтня 1972 р.

⁶ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, стор. 234.

санту входили частини і з'єднання сухопутних військ та флоту, які брали активну участь у боях на Малій землі, за визволення Новоросійська і Таманського півострова. Їм відводилась авангардна роль в операції.

Головний удар планувалось здійснити на північний схід від м. Керчі. 56-а армія в складі 2-ї і 55-ї гвардійських і 32-ї стрілецької дивізій у взаємодії з окремим батальйоном морської піхоти мали захопити плацдарм, оволодіти містом і портом Керч та наступати далі на захід.

Допоміжний удар передбачалось здійснити на південь від Керчі в районі селища Ельтиген зусиллями 318-ї стрілецької дивізії 18-ї армії та окремого батальйону морської піхоти з завданням відтягнути на себе якомога більше ворожих військ і тим самим забезпечити висадку наших головних сил.

Підготовка до операції проходила всебічно в умовах зростаючого політичного піднесення радянського народу і його воїнів, викликаного великими успіхами Червоної Армії на фронтах і наближенням знаменних дат — 26-ї річниці Великого Жовтня і 25-ї річниці Ленінського комсомолу.

Велике значення у цій підготовці мала й партійно-політична робота, яка спрямовувалась Військовими Радами та політуправліннями Північно-Кавказького фронту та Чорноморського флоту. Безпосередньо у військах вона організовувалася і здійснювалася політвідділами армій, Азовської флотилії, політорганам частин, що брали участь в операції.

Головним завданням партійно-політичної роботи було утвердження у свідомості воїнів високого наступального духу, стійкості, мужності, готовності битися до останньої краплі крові. Широко розгорнув діяльність й політвідділ 18-ї армії, очолюваний полковником Л. І. Брежневим. Весь його особовий склад виїжджав у десантні підрозділи і на місцях подавав дійову допомогу політорганам в проведенні партійно-політичних заходів. Повсюдно в підрозділах і частинах проводились наради, партійні і комсомольські збори, збори особового складу, семінари, інструктажі, бесіди.

Аналіз документів показує, що партійні і комсомольські збори проходили дуже активно. В них брало участь майже 97% комуністів і членів ВЛКСМ⁷. Ті, хто виступав, завіряли, що вони будуть битися в перших рядах, наслідувати приклад героїв армії, дивізії, полку, роти. Так, комуніст сержант С. Л. Коваль з 8-ї роти 1337-го полку 318-ї Новоросійської стрілецької дивізії сказав: «Клянусь перед партією і народом, що в майбутніх боях за Крим я буду знищувати ворогів так, як знищував їх у боях за Новоросійськ...»⁸.

Вся агітаційно-пропагандистська робота тісно пов'язувалася з революційними та бойовими традиціями радянського народу, більшовицької партії і комсомолу. Силами політпрацівників і партактиву, наприклад, тільки 318-ї Новоросійської стрілецької дивізії проведено близько 900 групових бесід та лекцій⁹, в яких роз'яснювалось значення майбутньої операції в боях за визволення Криму, завдання підрозділів і кожного бійця.

Утвердженню високих морально-бойових якостей воїна сприяла пропаганда бойового досвіду попередніх десантів, зокрема на Малій землі та в Новоросійському порту. В доповідях, бесідах і просто в окремих виступах роз'яснювалось, як завдяки високій організованості та

⁷ ЦАМО СРСР, ф. 1629, оп. 1, спр. 97, арк. 186, 187.

⁸ Там же.

⁹ Там же, ф. 288, оп. 9925, спр. 6, арк. 72.

дисципліні, умілому маневру, чіткій взаємодії і високій бойовій майстерності був забезпечений успіх.

За ініціативою і при безпосередній участі Л. І. Брежнєва політвідділ 18-ї армії організував видання «Пам'ятки воїну-десантників», звернень до особового складу, листівок, лозунгів, бланків бойових листків. «Пам'ятка...», яка видавалась кожному бійцеві, стала у великій пригоді ще у боях за Новоросійськ. У своїй книзі «Мала земля» Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв зазначає: «Ідею пам'ятки я запозичив у бійців Південного фронту часів громадянської війни, якою в той час дуже цікавився і підкреслив особливо важливі місця В. І. Ленін»¹⁰.

Важливим завданням партійно-політичної роботи було зміцнення партійних та комсомольських організацій, а також вирішення питань розстановки партійно-комсомольського активу. Для цього робилось все необхідне: створювались нові і зміцнювались існуючі партійні та комсомольські організації, групи, в кожну штурмову групу та десантний загін призначався політпрацівник.

Великої уваги надавали політпрацівники й виготовленню червоних прапорів для вручення кращим воїнам з метою підняття їх на Кримській землі.

Спрямовуючи діяльність партійно-політичного апарату, Л. І. Брежнєв двічі побував у десантників 318-ї стрілецької дивізії, провів нараду з офіцерами політвідділу дивізії, розмовляв з солдатами, сержантами і офіцерами, виявляв їхні запити, давав поради і рекомендації. Він був душею армії, справжнім бойовим товаришем по зброї. Леонід Ілліч дав високу оцінку підготовці десантників¹¹.

Планувалося розпочати висадку 28 жовтня, та, зважаючи на штормову погоду, її перенесли на 1 листопада в районі Ельтигена і на 3 листопада в напрямі головного удару. Першими мали розпочати операцію воїни 318-ї Новоросійської стрілецької дивізії та доданих їй частин.

За декілька годин до виходу в море на кораблях, в десантних частинах і підрозділах відбулися мітинги, на яких було зачитано звернення Військової Ради фронту. В ньому говорилось: «Ви здобули величезну перемогу, очистили повністю Кавказ і Кубань від проклятого і підлого ворога. В боротьбі з фашистськими катами ви показали чудеса хоробрості, героїзму і самовідданості. На довгі роки не згасне ваша слава, слава героїв битви за Кавказ і Кубань. Ви чесно і хоробро виконали одне бойове завдання. Перед вами стоїть друге, не менш відповідальне завдання — увірватися в Крим і очистити його від німецько-фашистських загарбників... В даний момент найголовніше і найважливіше — форсувати та подолати Керченську протоку»¹². На мітингах з побажаннями виступили С. К. Тимошенко, І. Ю. Петров, Л. І. Брежнєв та інші видні воєначальники, а також рядові бійці-десантники. Вони давали клятву «не щадити себе у боротьбі з ворогами, битися до останньої краплі крові за визволення Криму». Багато хто просив «у випадку загибелі вважати їх комуністами»¹³. Це свідчило про високу політичну свідомість бійців та командирів, їх безмежну відданість своїй Батьківщині, партії, народові і було результатом тієї великої копіткої партійно-політичної роботи, яка здійснювалась в ході підготовки операції.

¹⁰ Леонід Ілліч Брежнєв. Мала земля, К., 1978, стор. 31.

¹¹ «Правда», 8 травня 1965 р.

¹² История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, стор. 235.

¹³ ЦАМО СРСР, ф. 288, оп. 9925, спр. 6, арк. 70—72.

1 листопада 1943 року о 4 год. 50 хв. розпочалась висадка десанту в точно призначеному місці — в районі рибальського селища Ельтиген. Незважаючи на величезні труднощі, що викликались складними погодними умовами, щільним артилерійсько-кулеметним вогнем ворога, радянські воїни, зокрема 386-й окремих батальйон морської піхоти, захопили плацдарм, який розширювався з прибуттям інших частин 318-ї стрілецької дивізії. Наприкінці 1 листопада в районі Ельтигена і північніше був захоплений плацдарм шириною 5 км і глибиною до 2 км.

Висадка продовжувалась і в ніч на 2-е та 3-є листопада. В результаті рішучих дій на Керченський півострів було висаджено 9418 чоловік, вивантажено 39 гармат, 28 мінометів, 257,2 т боєприпасів, 61,8 т продовольства¹⁴ та інших вантажів.

Бої відразу набули важкого напруженого характеру. Архівні документи, очевидці, учасники ельтигенського десанту розповідають про виключно мужність, стійкість і героїзм воїнів-десантників. Вперед, як і повсюдно, йшли комуністи, ведучи за собою інших. Так, помічник командира взводу комуніст І. Ільєв першим стрибнув у воду з судна, досяг берега і повів групу бійців на штурм укріплень. Воїни вибили фашистів із декількох дзотів. А І. Ільєв особисто знищив 10 гітлерівців. Малоземельці 386-го окремого батальйону морської піхоти, в лавах яких було багато загартованих у боях комуністів, в перший день боїв відбили 19 атак піхоти та танків ворога і знищили близько 300 фашистів. Вже в кінці першого дня боїв у всіх частинах і підрозділах командири і політпрацівники підбили підсумки наступу, комуністам були дані партійні доручення, бійцям доведено повідомлення Радінформбюро, успіхи десантників, а також відзначено героїв. Скрізь випускались боївові листки.

Особливо жорстокі бої точились 2-го і 3-го листопада. Політвідділ 318-ї стрілецької дивізії, партійні організації спрямовували свою роботу на утримання плацдарму. На ділянки, яким загрожувала найбільша небезпека, були направлені шість працівників політвідділу дивізії¹⁵. Спеціальні листівки-звернення закликали бійців, сержантів та офіцерів примножити славу новоросійців, відстояти і розширити плацдарм. У відповідь на цей заклик герої-ельтигенці стояли на смерть. Напряга боїв була надзвичайною. Поранені не йшли з поля битви, продовжували героїчно боротись з ворогом. Так, червоноармієць П. Зноба, який знищив 8 фашистів, поранений в груди, не покинув товаришів, а заявив, що буде битись до останнього удару серця. Бійці 1-го батальйону 1331-го стрілецького полку рішуче діяли проти фашистських танків, які прорвалися на їхні позиції. Коли скінчилися гранати, командир батальйону капітан А. Клінковський викликав вогонь таманських берегових батарей на себе. В критичну хвилину бою комсомольці Бурянський, Глущенко, Заболотний, Хот, Шаззо підв'язались гранатами і кинулись під танки, затримуючи їх наступ. Батальйон втримав свої позиції. Подвиг героїв швидко став відомим усьому десанту. Дивізійна газета «За победу!» закликала воїнів помститися за життя героїв¹⁶. За три дні боїв десантники відбили 50 контратак ворога і знищили понад 1500 гітлерівців, розбили і захопили 23 гармати, 25 різних кулеметів, 75 гвинтівок, 3 прожектори, 2100 снарядів, 6000 патронів¹⁷.

¹⁴ История второй мировой войны 1939—1945, т. 7, стор. 236.

¹⁵ ЦАМО СРСР, ф. 288, оп. 9925, спр. 6, арк. 76.

¹⁶ «За победу!». 19 листопада 1943 р.

¹⁷ ЦАМО СРСР, ф. 288, оп. 9925, спр. 6, арк. 85.

Активну допомогу подавали десантникам артилеристи та авіатори. Зокрема, льотчики 4-ї повітряної армії протягом 1-го листопада здійснили 345 літако-вильотів, в результаті яких було знищено 5 танків, 20 автомобілів, винищувач, подавлено вогонь 10 батарей польової артилерії, підірвано 2 склади, вбито і поранено 130 солдатів та офіцерів противника¹⁸. Протягом 2-го і 3-го листопада, незважаючи на погіршення погодних умов, здійснено 298 літако-вильотів, знищено 7 літаків та багато техніки ворога¹⁹. В ці дні авіатори звершили безліч подвигів, серед яких небаченим героїзмом виділяється подвиг командира та парторга 1-ї ескадрильї 47-го штурмового авіаполку ВПС Чорноморського флоту комуністів Б. М. Воловодова та В. Л. Бикова, які таранним ударом збили ворожий бомбардувальник²⁰.

В наступні дні боїв на плацдармі невинно проводилась цілеспрямована партійно-політична робота, яка зосереджувалась на вирішенні питань неприступної оборони, організації системи вогню, підвищення у особового складу високих морально-бойових якостей. В складних обставинах тут проводились партійні та комсомольські збори, наради комуністів, бесіди, колективні й індивідуальні читання партійних документів, наказів Верховного Головнокомандуючого, прослуховування радіопередач і навіть концерти художньої самодіяльності для поранених. Так, в 386-му окремому батальйоні морської піхоти за 36 днів боїв тричі проводились партзбори, на яких обговорювались завдання, що випливали з наказу Верховного Головнокомандуючого № 309 від 7 листопада 1943 р., питання вдосконалення оборонних дій, використання у бою трофейної зброї²¹. Командирами, політичними і партійними працівниками багато було зроблено й для широкого вивчення доповіді про 26-у річницю Великого Жовтня, що значно підвищило політичну активність і бойовий дух десантників. При цьому агітаційно-масова робота проводилася з врахуванням конкретних завдань частин і підрозділів, а також особливостей бойової обстановки.

Велике значення для ельтигенців мали в ці дні звернення, листи, телеграми, що надсилались Військовою Радою і політвідділом армії, командуванням та воїнами з інших частин і з'єднань. В них душевно підтримували героїв і дякували за неперевершені стійкість, мужність і волю.

У відповіді на вітальну телеграму²² керівництва 18-ї армії командир 318-ї стрілецької дивізії полковник В. Ф. Гладков повідомляв: «Ваше довір'я виправдаємо. Новоросійці громили і будуть громити... загартників до повного їх знищення».

Ми знаєм, що Батьківщина покладає на нас надії..., стежить за кожним нашим кроком і бойовим подвигом... Славні новоросійці натхненні вашою подякою... і запевняють Вас, що... завдання виконаємо»²³.

Багато робилося для зростання рядів партії і зміцнення партійних організацій. Наприклад, тільки в 318-й стрілецькій дивізії у листопаді прийнято в партію 274 чоловік, з них 94 стали членами партії і 180 кандидатами в члени ВКП(б)²⁴. До первинних партійних організацій надходили численні заяви про вступ до лав Комуністичної партії²⁵. Це

¹⁸ К. А. Берштинів. Четвертая воздушная, М., 1975, стор. 286—287.

¹⁹ ЦАМО СРСР, ф. 283, оп. 9921, сир. 5, арк. 15.

²⁰ Там же.

²¹ В. Дзюров. Матроски или первыми, Симферополь, 1974, стор. 64, 65.

²² ЦАМО СРСР, ф. 283, оп. 9925, сир. 6, арк. 86.

²³ Там же, арк. 87.

²⁴ Там же, арк. 113.

²⁵ В. Дзюров. Матроски или первыми, стор. 64.

свідчить про зростання авторитету і впливу парторганізацій, усіх комуністів на маси воїнів, про постійне підвищення бойового духу і особистої відповідальності особового складу десантників за долю Вітчизни.

Ніякі спроби ворога не зламали волю радянських воїнів. В умовах майже повної блокади, недостачі боеприпасів, продовольства, води вони продовжували битися. «Вогняна земля» — так називали десантники ельтигенський плацдарм. «Тридцять шість днів та ночей не втихаючи ні на хвилину, лютував тут шквал снарядів, вибухали бомби, свистіли кулі, — відзначав Маршал Радянського Союзу А. А. Гречко. — Десантники вели безперервний бій з фашистами, виявивши вражаючу відвагу, стійкість і масовий героїзм»²⁶.

Високу боездатність десантників вимушені були визнати навіть вороги. Так, у висновках розвідбюлетеня 5 армійського корпусу німецької армії № 490/43 з позначками «таємно» від 18 грудня 1943 р. говорилось: «Десантна операція противника була добре ним підготовлена і частково проходила по плану, завчасно продуманому в усіх дрібницях.

Наша пропаганда (листівки, що закидалися літаками і артснарядами, інтенсивна робота гучномовних установок) навіть тоді, коли у противника було дуже важке становище, не мала ніякого успіху»²⁷.

Про хід бойових дій командуючий Північно-Кавказьким фронтом (згодом — окремою Приморською армією) генерал І. Ю. Петров доповідав через кожні 2 години з 10.00 до 24.00 в Ставку Верховного Головнокомандування. Особливо загострилося становище на Ельтигені на початку грудня 1943 р. 4 грудня гітлерівське командування, підтягнувши сюди великі сили, вранці розпочало здійснення свого наміру по знищенню десанта. Протягом дня фашисти переходили в атаку 9 разів.

Частини десантної групи при підтримці берегової артилерії з Таманського півострова, під прикриттям авіації протягом усього дня вели виключно жорстокі бої з танками і піхотою ворога.

Тяжкі кровопролитні бої на плацдармі йшли і в наступні дні. 6 грудня о 14 год. 20 хв. ціною величезних втрат у живій силі та техніці фашистам вдалося прорвати нашу оборону і вийти на західну окраїну Ельтигена. Трохи пізніше війська противника, що діяли з півдня, прорвалися через бойові порядки радянських військ і захопили південну окраїну селища²⁸. Протягом другої половини того ж дня наші воїни, продовжуючи битися мужньо, утримували північну і центральну частини Ельтигена²⁹.

У зв'язку з різким ускладненням обстановки генерал І. Ю. Петров віддав наказ командуванню десанта на прорив до головних сил. В ніч з 6-го на 7-е грудня загін під командуванням В. Ф. Гладкова прорвав оборону ворога і вранці виїшов до гори Мітрідат. Десантники намагались утримати цю ключову висоту в боях за місто Керч, проте сили виявились дуже не рівними, і протягом 10-го та 11-го грудня радянське командування на суднах Азовської військової флотилії евакуювало десантників.

Ельтигенський десант виконав поставлене перед ним завдання. З 1-го листопада по 11-е грудня 1943 р. противник втратив тут понад

²⁶ «Военный вестник». 1974, № 12, стор. 30.

²⁷ Парлархів Кримського обкому Компартії України, ф. 156, оп. 1, спр. 587, арк. 1.

²⁸ ЦАМО СРСР, ф. 288, оп. 9921, спр. 51, арк. 119.

²⁹ Там же, арк. 129.

дивізію солдатів та офіцерів, понад 100 літаків, близько 50 танків, 45 різноманітних батарей, 20 автомобілів, тягачів та багато іншої техніки і зброї³⁰. Висадка військ на головному напрямі розпочалась в ніч на 3-є листопада і завдяки героїчним діям вогнеземельців була проведена успішно.

Висока боєздатність десантників визначалась ефективною партійно-політичною роботою як в період підготовки, так і протягом усієї бойової операції на плацдармі.

Воїни-малоземельці брали активну участь і в наступних боях на Керченському півострові, штурмі севастопольських укріплень ворога, у визволенні Криму.

Батьківщина високо оцінила масовий подвиг учасників ельтигенського десанту. За героїзм, мужність, виявлені в боях, майже усі воїни були нагороджені орденами і медалями, а 61-му десантникові присвоєно високе звання Героя Радянського Союзу³¹. Безсмертний подвиг ельтигенців не згасне у віках. В ознаменування високого героїзму селище Ельтиген перейменовано на Героївське, а на місці висадки десанта споруджено пам'ятник.

В Керчі на вершині гори Мітрідат встановлено обеліск Слави і запалено вічний вогонь. А місту Керч за видатні заслуги перед Батьківщиною, мужність, стійкість, масовий героїзм воїнів Радянської Армії, Військово-Морського Флоту і населення присвоєно звання міста-Героя.

Товариш Л. І. Брежнев у своєму привітанні трудящим міста Керчі та воїнам-учасникам героїчних боїв на Керченському півострові писав: «Величезний героїзм і самовідданість, виявлені вами в боротьбі з фашистськими загарбниками, дістали гідну оцінку. В цій нагороді — вдячність Батьківщини, партії, уряду і всього радянського народу героїчним воїнам, безпосереднім учасникам битв на Кримському півострові, мужньому подвигу радянських патріотів в Аджимушкайських каменоломнях, усім трудящим міста, які виявили величезну витримку і стійкість, віддали всі сили в ім'я нашої великої перемоги»³².

³⁰ «Военно-исторический журнал», 1974, № 8, стор. 78.

³¹ С. Н. Щербак, Боевая слава Керчи, Симферополь, 1977, стор. 95.

³² Л. І. Брежнев в Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 253.

Допомога партизанів радянським військам

РЕЙДИ ПАРТИЗАНСЬКИХ ФОРМУВАНЬ
У ХОДІ ЗАВЕРШЕННЯ ВИЗВОЛЕННЯ УКРАЇНИ

М. О. БАГМЕТ (Київ)

Значний вклад у перемогу над фашистськими загарбниками в роки Великої Вітчизняної війни внесли партизанські формування, діяльність яких була однією з найважливіших форм всенародної боротьби, що розгорнулася під керівництвом Комуністичної партії у тилу гітлерівських військ.

Особливо широкого розмаху набрав партизанський рух на завершальному етапі визволення території Радянської України.

Обстановка, що склалася на фронті на початок 1944 р., вимагала активізації діяльності народних месників на всій окупованій гітлерівцями території України, зокрема посилення ударів по комунікаціях ворога, аеродромах, лініях зв'язку, адміністративних та промислових центрах.

Більшість партизанських загонів та з'єднань на той час діяла в основному у районі на північ від магістралі Київ — Житомир—Ровно—Луцьк. Тут, у великому партизанському краю, були зосереджені формування народних месників під командуванням О. Ф. Федорова, С. Ф. Маликова, І. П. Федорова, І. І. Шитова, О. М. Сабурова, В. А. Бегми, М. І. Наумова, П. П. Вершигори, М. І. Шукаєва, А. П. Бринського, В. О. Карасьова, М. А. Прокопюка, Є. І. Мирковського, В. А. Андреева та інші, загалом 21 з'єднання, у яких налічувалося більш як 32 тис. партизанів¹.

Для того, щоб успішно виконати поставлені перед партизанським рухом завдання, ЦК КП(б)У та Український штаб партизанського руху (УШПР) розробили цілий ряд заходів, спрямованих на активізацію дій народних месників на Правобережжі і в західних областях України. Велика роль серед цих заходів відводилася рейдам партизанських формувань.

Рейд, як спосіб ведення партизанської боротьби, включає в себе сукупність цілого комплексу завдань: бойову, диверсійну, розвідувальну і масово-політичну діяльність, допомогу місцевим підпільним організаціям та партизанським загонам, зрив економічних, політичних і воєнних планів ворога, дезорганізацію його тилу.

В ході рейдів склалася особлива партизанська тактика, яка полягала в раптовості появи, навальності ударів, швидкості переміщення, різноманітності застосування засобів воєнного мистецтва і глибокій розвідці. Ось як писав про цю тактику уславлений партизанський командир С. А. Ковпак: «За час маневрених дій у нас поступово виробилися залізні закони партизанського маршу: вирушати в похід з настанням темноти, а вдень відпочивати в лісах чи в глухих селах; знати все, що робиться далеко попереду і по боках; не йти довго в одному напрямку, надавати перевагу обхідним шляхам перед прямими, не боячись пройти зайве, натрапляючи на великі гарнізони, застави, засідки, знищувати їх до останку; ні під яким приводом не порушувати стрій, нікому не виходити з колони; завжди бути готовими через дві хвилини після появи ворога зайняти кругову оборону і відкрити вогонь з усіх видів зброї»².

Народившись у вогні всенародної боротьби в тилу гітлерівських військ, тактика рейдів практикувалася на всіх етапах Великої Вітчизняної війни. Перші рейди здійснювалися з ініціативи командування партизанських загонів з метою маневру, передислокації, уникнення бою з переважаючими силами противника. Пізніше вони почали проводитися за завданням підпільних партійних органів для того, щоб пожвавити

¹ Див.: Історія Української РСР, т. 7, К., 1977, стор. 363; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 71—72; І. І. Слин'яко. Підпілля і партизанський рух на Україні на завершальному етапі визволення. 1944 р., К., 1970, стор. 20—21; В. О. Замлинський. З вірою у перемогу. Комуністична партія на чолі партизанської боротьби проти німецько-фашистських загарбників у західних областях України. 1941—1944, К., 1973, стор. 147—149.

² С. А. Ковпак. Від Путивля до Карпат, К., 1975, стор. 153.

партизанський рух у нових районах, налагодити зв'язок з місцевими патріотами і піднести бойовий дух у населення.

Наприкінці серпня — на початку вересня 1942 р. у Москві на нараді керівників партійних органів, командирів і комісарів великих партизанських формувань, керівних працівників Наркомату оборони і Центрального штабу партизанського руху було вирішено направити в рейди деякі партизанські з'єднання з північних районів України на Правобережжя, де знаходилися важливі комунікації гітлерівської армії³.

Перебуваючи влітку 1943 р. в тилу ворога, начальник УШПР Т. А. Строкач на нараді з командирами і комісарами партизанських з'єднань і загонів наголосив, що «...рейдове з'єднання — одна з головних форм партизанської боротьби в умовах теперішньої війни на Україні»⁴.

В результаті енергійних заходів, вжитих ЦК КП(б)У і його воєнно-оперативним органом — УШПР, у 1942—1943 рр. на Правобережну Україну передислокувалися п'ять великих партизанських з'єднань. Із Сумщини в райони Київської та Житомирської областей вийшли в рейд формування народних месників під командуванням С. А. Ковпака, О. М. Сабурова, М. І. Наумова, І. Я. Шушпанова, а на Волинь із завданням паралізувати Ковельський залізничний вузол — Чернігівське з'єднання О. Ф. Федорова.

Ці рейди стали взірцем для багатьох партизанських формувань.

Ще ширшого розмаху тактика глибоких рейдів набула в 1944 р., під час визволення Правобережжя і західних областей Української РСР. Плани проведення цих рейдів розроблялися УШПР відповідно до завдань, поставлених партією та військовим командуванням.

Крім диверсійної діяльності, перед партизанами рейдуючих формувань у цей період стояли й інші завдання, а саме: всебічно розвивати й активізувати партизанський рух у районах, через які пролягали маршрути рейдів, здійснювати систематичні напади на залізничні вузли, аеродроми, промислові і адміністративні центри, вести боротьбу з українськими буржуазними націоналістами, посилити роботу по розкладу військ противника⁵.

На початку 1944 р. передбачалося здійснити рейди у Волинську, Львівську, Тернопільську, Станіславську (нині Івано-Франківська), Дрогобицьку (нині входить до складу Львівської) і Чернівецьку області з'єднань і загонів під командуванням П. П. Вершигори, А. М. Грабчака, Л. Я. Іванова, П. С. Коротченка, С. Ф. Маликова, Я. І. Мельника, М. І. Наумова, А. З. Одухи, С. А. Олексенка, О. М. Сабурова, В. П. Чепіги, І. П. Федорова, О. Ф. Федорова, І. І. Шитова, В. М. Яремчука та інших⁶.

І хоч з ряду причин не всі партизанські формування змогли вийти у задалегідь намічені райони, кожне з них у ході рейдів завдавало ворогові відчутних ударів.

Значну допомогу у визволенні Правобережжя і західних областей України подали молдавські рейдові формування під командуванням В. А. Андреева, Я. О. Мухіна та Я. П. Шкрябача, що діяли на терито-

³ П. К. Пономаренко. Некоторые вопросы организации руководства партизанским движением. — Вторая мировая война, кн. 3, М., 1966, стор. 59—60.

⁴ Т. А. Строкач. Наш позивний — свобода, К., 1975, стор. 258.

⁵ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 183, оп. 1, спр. 180, арк. 25.

⁶ І. І. Слннько. Назв. праця, стор. 24—25; В. О. Замлинський. З вірою у перемогу, стор. 172—173.

рії Вінницької, Житомирської, Ровенської, Кам'янець-Подільської (нині — Хмельницької) областей і Молдавської РСР⁷.

Всього в 1944 р. у здійсненні глибоких рейдів по тилах ворога на тимчасово окупованій території Радянської України взяло участь 19 партизанських з'єднань та 25 загонів і груп, що діяли самостійно⁸. Розробляючи і затверджуючи маршрути рейдів у завершальний період визволення України, ЦК КП(б)У, УШПР постійно керувалися ленинськими вказівками про те, що «найкраща армія, найвідданіші справи революції люди будуть негайно винищені противником, якщо вони не будуть в достатній мірі озброєні, забезпечені продовольством, навчені»⁹, і, виходячи з цього, дбали про якнайповніше задоволення потреб народних месників в озброєнні, боєприпасах тощо. Тільки партизанське з'єднання під командуванням М. І. Наумова напередодні свого виходу в Західний рейд (січень 1944 р.) одержало з баз УШПР 200 тис. патронів для гвинтівок, 161 тис.— для автоматів, 5 протитанкових рушниць, 150 автоматів, 100 гвинтівок, три 45-міліметрові гармати та 600 снарядів до них, 10 мінометів, 650 мін та інше військове спорядження¹⁰. Загалом у 1944 р. партизанам України під час підготовки і проведення рейдів тільки літаками було доставлено більш як 300 т різних вантажів та понад 800 спеціалістів, організаторів партизанського руху, представників ЦК КП(б)У і УШПР, а з ворожого тилу вивезено багато поранених і хворих¹¹.

ЦК КП(б)У та УШПР уважно стежили за ходом рейдів, спрямовували удари рейдових формувань. Про це переконливо свідчать радіограми ЦК КП(б)У і УШПР. Так, в одній з них, надісланій 30 березня 1944 р. командирам та комісарам партизанських формувань А. М. Грабчаку, М. М. Подкоритову, Д. К. Ніколайчику, Б. Г. Шангіну, І. О. Артюхову, І. І. Михайлову, С. Д. Чижову, Ф. І. Ульянову, Г. В. Ковалюву, І. І. Павлюченко, зазначалося: «Стежимо за вашим успішним просуванням до мети. Вас ставимо прикладом для інших загонів. Маневруйте, зберігайте сили і засоби для дій на комунікаціях противника у заданому районі. Прискорте рух, щоденно повідомляйте про хід рейду»¹².

Особливо велика увага приділялася координації дій партизанських сил і регулярних військових частин, яка в цей період набула особливої ефективності. Досить сказати, що під час визволення Правобережжя і західних областей України більш як 47 тис. партизанів вели боротьбу в тісному контакті з радянськими військами¹³, причому народні месники в період наступальних операцій Червоної Армії визволили 45 міст, райцентрів, залізничних станцій і сіл Ровенської, Волинської, Вінницької та інших областей¹⁴. Колишній гітлерівський генерал Л. Рендулич писав з цього приводу: «Ні на одному іншому театрі воєнних дій не було такої тісної взаємодії між партизанами і регулярною армією, як на російському. Бували випадки, коли у взаємодію з частинами Червоної

⁷ Молдавская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза. Сборник документов и материалов, Кишинев, 1976, стор. 356—357, 383, 471—473, 477—478.

⁸ Історія Української РСР, т. 7, стор. 347.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 35, стор. 390.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 66, оп. 1, спр. 5, арк. 7.

¹¹ Во главе защиты Советской Родины. Очерк деятельности КПСС в годы Великой Отечественной войны, М., 1975, стор. 311.

¹² В. Б. Ананійчук. Визволення західних областей України від німецько-фашистських окупантів, К., 1969, стор. 41.

¹³ Во главе защиты Советской Родины, стор. 313.

¹⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 78.

Армії вступали сили партизанів, які налічували до 10 тисяч чоловік»¹⁵.

У дні боїв за Шепетівку, наприклад, УШПР своєчасно зорієнтував рейдові партизанські з'єднання Кам'янець-Подільської (нині — Хмельницької) області на посилення допомоги наступаючим армійським підрозділам, і 16 лютого 1944 р. формування народних месників під командуванням С. А. Олексенка, Ф. С. Кота, А. З. Одухи при підтримці частин Червоної Армії штурмом оволоділи м. Ізяславом. Протягом 8 днів, відбиваючи ворожі атаки, вони утримували його в своїх руках. Після того, як війська Червоної Армії визволили Шепетівку, зазначається у звіті Кам'янець-Подільського підпільного обкому КП(б)У, німецьке командування, намагаючись знову оволодіти нею, кинуло проти радянських бійців понад сто танків. Коли ж партизани вибили фашистів із сусіднього Ізяслава, гітлерівці змушені були перекинути частину своїх сил і в цей район. Але партизани не тільки утримали місто, а й завдали противникові значних втрат. Було вбито 1138 фашистських солдатів та офіцерів, 260 чол. взято в полон, виведено з ладу 6 танків, 7 бронемашин, 25 автомашин та іншу техніку ворога¹⁶.

Завдяки визволенню рейдовими партизанськими формуваннями м. Ізяслава, великих населених пунктів Ляхівці і Ямпіль, а також усієї північної частини Кам'янець-Подільської області були створені сприятливі умови для проведення Проскурівсько-Чернівецької наступальної операції.

Про велике воєнно-стратегічне значення рейдів свідчать бойові дії з'єднання під командуванням П. С. Коротченка і В. П. Бурима. Рейдуючи по території Волинської області, бійці цього формування народних месників тільки з 3 січня по 1 травня 1944 р. в жорстоких боях з ворогом убили і поранили 2386 фашистських солдатів і офіцерів та їх прислужників, висадили в повітря 30 ешелонів противника, 2 бронепоезди, 32 паровози, пошкодили 128 вагонів, 3 танки, 8 гармат, 5 мінометів, 11 кулеметів, 51 автомашину, 1021 м телеграфного зв'язку, 1011 м залізничної колії, затримавши рух ворожих поїздів на 774 години¹⁷.

Всього ж партизанами України, в основному силами рейдових загонів, з січня по серпень 1944 р. було вбито і поранено понад 120 тис. фашистів, влаштовано 1037 аварій поїздів, знищено 638 танків і бронемашин, 54 літаки, 4674 автомашини, 7718 т пального, пошкоджено 683 км ліній зв'язку, висаджено в повітря 365 шосейних і чимало залізничних мостів. Партизанські сили відтягли на себе більш як 192 тис. солдатів і офіцерів противника¹⁸. Це була величезна допомога Червоній Армії.

Вказуючи на важливе значення тісного взаємозв'язку частин Червоної Армії та народних месників, генерал М. Ф. Ватутін у лютому 1944 р. підкреслював: «Радянські воїни під час своїх операцій відчували і відчують безпосередню допомогу партизанських з'єднань, які завдали гітлерівцям з тилу численних сильних ударів і чудово взаємодіяли з нашими військами у боях при знищенні великих вузлів оборони, при визволенні міст, при розгромі німців на їх укріплених рубежах»¹⁹.

¹⁵ Лотар Рендулич. Партизанская война. — Итоги второй мировой войны, М., 1957, стор. 247.

¹⁶ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 1941, оп. 1, спр. 1, арк. 34—35.

¹⁷ Партархів Волинського обкому Компартії України, ф. 597, оп. 1, спр. 217, арк. 53.

¹⁸ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 100.

¹⁹ «Правда Украины», 23 лютого 1944 р.

Складовою і дуже важливою формою взаємодії формувань народних месників і Червоної Армії була партизанська розвідка. 10 жовтня 1943 р. УШПР наказав усім загонам і з'єднанням активізувати розвідувальну діяльність у тилу ворога. В наказі зазначалося, що розвідку потрібно організувати так, щоб усі заходи ворога, а особливо відомості про пересування його військ, ставали негайно відомими радянському командуванню. Для передачі розвіданих пропонувалося використовувати всі наявні в партизанських загонах радіостанції²⁰.

Цей наказ був виконаний. Фашистам майже не вдавалося приховати від партизанської розвідки, а отже, й від радянського командування, перегрупування своїх військ. Завдяки сталому радіозв'язку партизани України в 1944 р. 61 раз повідомляли центр про концентрацію в тому чи іншому районі ворожих військ, 225 разів — про перегрупування сил противника, 374 — про місцезнаходження його штабів і чисельність гарнізонів у містах та інших населених пунктах²¹.

Успішна бойова, диверсійна та розвідувальна діяльність народних месників свідчила про велике воєнне значення партизанських рейдів, про організованість партизанської боротьби на Україні, високий рівень військової майстерності командно-політичного складу загонів і з'єднань та чудові морально-бойові якості партизанських мас.

Але рейди цього періоду мали ще одне, не менш важливе значення, про яке дуже добре сказав командир ковпаківського з'єднання генерал-майор П. П. Вершигора: «Я зрозумів сенс нашого походу. Він не тільки в тому, що ми знищимо якусь сотню фашистів, офіцерів, есеівців, висадимо мости, пустимо під укіс ворожі ешелони, — сенс походу і в тому, що ми сповнюємо надією серця сотень тисяч змучених радянських людей, які вдень і вночі чекають, виглядають Червону Армію, які вірять, що вона повернеться і визволить їх з неволі. Сенс і в тому, щоб підняти дух наших людей, розвіяти страх перед ворогом у душах тих, хто завагався, розвіяти страх перед силою гітлерівців, перед їх гаданою могутністю»²².

Проходячи тисячі кілометрів, зупиняючись у сотнях населених пунктів, партизани несли людям слово більшовицької правди, надію на швидке визволення від фашистського рабства. Своєрідність змісту цієї роботи визначалася тим, що одержувана від партизанів інформація про становище на фронті, про вирішальні успіхи Червоної Армії, про життя у радянському тилу тощо була єдиним джерелом правди для населення тимчасово окупованих районів Радянської України. Саме тому партія і штаби партизанського руху подбали про те, щоб бойова діяльність партизанів тісно пов'язувалася з політико-виховною роботою серед населення, вимагали від командирів, комісарів та партійних організацій загонів і з'єднань комплексного підходу до розв'язання поставлених перед ними завдань.

Успішна масово-політична робота сприяла встановленню надійного зв'язку Комуністичної партії та партизанів з місцевим населенням. Про зміст і напрям цієї роботи на завершальному етапі визволення України яскраво свідчать заходи, розроблені парторганізаціями партизанських формувань Кам'янець-Подільської області. Найголовнішими з них були такі:

викривати облудність наклепів фашистської пропаганди, показувати зв'язок обличчя кривавого фашизму і українського буржуазного націоналізму, виховувати у трудящих класову ненависть до них;

²⁰ В. О. Замлинський. З вірою у перемогу, стор. 120.

²¹ История второй мировой войны. 1939—1945, т. 8, М., 1977, стор. 165.

²² П. П. Вершигора. Люди з чистою совістю, К., 1974, стор. 53.

зміцнювати у населення віру в непохитність радянського ладу, в силу і могутність Червоної Армії, у наближення часу вигнання німецько-фашистських загарбників з радянської землі;

перекоувати радянських людей, що перемога не приходить сама, що вони всі як один повинні піднятися на боротьбу з ворогом;

показувати місцевому населенню, що найбільш ефективною формою боротьби в тилу ворога є партизанський рух²³.

Однією з найголовніших форм масово-політичної роботи комісарів, політруків, лекторів, агітаторів, комуністів і комсомольців загонів і з'єднань серед населення було живе більшовицьке слово. Скрізь, де з'являлися партизани, вони проводили активну роз'яснювальну роботу — організовували бесіди, доповіді, сходки, мітинги, розповсюджували літературу. Тільки комсомольці-агітатори Першої Української партизанської дивізії ім. С. А. Ковпака під командуванням П. П. Вершигори в ході Львівсько-Варшавського рейду провели 28 загальносільських зборів, 460 бесід, зробили 69 доповідей на різні теми²⁴. Агітатори та пропагандисти з'єднання під командуванням М. І. Наумова під час Західного рейду організували для населення 1970 бесід, на яких загалом було присутніх близько 120 тис. чол.²⁵

Успіх політичної роботи серед населення забезпечувався тим, що разом з політпрацівниками і агітаторами у ній брали участь усі партизани. Кожний народний месник, з'явившись у населеному пункті, ставав агітатором, полум'яним провідником ідей комунізму. Для організації зборів і бесід, зазначається у звіті про партійно-політичну роботу з'єднання під командуванням О. Ф. Федорова, не треба було ходити по хатах і збирати людей, вони приходили самі, як тільки в село прибував представник партизанського загону²⁶.

Часто після таких бесід, мітингів, зборів усі, хто міг тримати зброю, вливалися в партизанські загони. Таким чином з'єднання під командуванням М. І. Шукаєва зросло з 683 до 3359 чол., а загін, очолюваний І. А. Ємалдіновим, — з 315 до 3 тис. чол.²⁷ І таких прикладів було багато.

Могутнім засобом ідейно-виховної роботи в масах, як і раніше, була преса. Великою популярністю серед партизанів і населення користувалися газети, журнали та інша література, що доставлялася з радянського тилу. О. Ф. Федоров згадує: «Нам прислали дорогоцінний вантаж — п'ять ящиків з толом і три пачки газети «Правда». Ми не знали, якому з цих подарунків більше радіти. Кожна шашка вибухівки — домовина для гітлерівців, кожний номер більшовицької «Правди» — артилерійська канонада в тилу ворога»²⁸.

В УШПР було сконструйовано партизанську портативну друкарню, пристосовану для випуску газет і листівок під час рейдів та в бойовій обстановці. У спеціальній школі при штабі поряд з мінерами, радистами, розвідниками, шифрувальниками для партизанських формувань готувалися спеціалісти друкарської справи, літпрацівники. З весни 1943 р. до моменту визволення всієї території України від фашистів

²³ Партархів Хмельницького обкому Компартії України, ф. 1941, оп. 1, спр. 17, арк. 377—378.

²⁴ Центральний архів ВЛКСМ, ф. 1с, оп. 2с, спр. 286, арк. 20.

²⁵ А. М. Черненко. Коммунисты Львовщины во главе борьбы трудящихся масс области против немецко-фашистских оккупантов и их пособников.— Вопросы истории КПСС периода Великой Отечественной войны, К., 1961, стор. 253.

²⁶ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 64, оп. 1, спр. 1, арк. 135.

²⁷ В. О. Замлинський. З вірою у перемогу, стор. 170.

²⁸ А. Федоров. Родное ленинское слово. — Партизанские были, М., 1965, стор. 64.

школа підготувала і направила у партизанські загони і з'єднання 67 редакторів газет, 32 літпрацівники і 118 складальників. За цей же час у тил ворога були переправлені 62 похідні друкарні²⁹. В результаті вжитих заходів партизанська преса стала гострою зброєю і ефективним засобом виховання населення у дусі беззавітної відданості Батьківщині, мобілізації мас на боротьбу з ворогом.

Велике значення мали рейди і для активізації діяльності місцевих партизанських загонів і підпільних організацій

Так, під час рейдів на Вінниччину партизанського з'єднання під командуванням Я. І. Мельника і Д. Т. Бурченка підпільний обком, що перебував при ньому, налагодив зв'язок і подав необхідну допомогу місцевим загонам народних месників і підпільним організаціям Літинського, Шпиківського, Чечельницького, Бершадського, Шаргородського, Ямпільського, Чернівецького, Барського, Могилів-Подільського і Мурованокуріловецького районів³⁰.

Отже, під керівництвом ЦК ВКП(б) Комуністична партія (більшовиків) України і УШПР провели значну роботу по забезпеченню високого рівня бойової, диверсійної, розвідувальної та масово-політичної діяльності партизанських формувань під час рейдів, які в ході визволення Правобережжя і західних областей України набули важливого військово-політичного значення.

²⁹ Л. Дрожжин. Дело трудное, но крайне нужное. — Партизанские были, стор. 96.

³⁰ Партархів Вінницького обкому Компартії України, ф. 425, оп. 1, спр. 48, арк. 34—37.

УЧАСТЬ РАДЯНСЬКИХ ЖІНОК У ВСЕНАРОДНІЙ БОРОТБІ В ТИЛУ ВОРОГА

Л. А. КОВАЛЕНКО (Одеса)

Яскравим виявом всенародного характеру боротьби радянських людей у тилу фашистських окупантів була активна участь у ній жінок. «З такою силою, як у дні війни, ніколи не виявлялися велич духу і незламність волі наших радянських жінок, їх відданість, вірність, любов до Вітчизни, їх безмежна наполегливість у праці і героїзм на фронті»¹.

Понад мільйон радянських патріоток брали безпосередню участь у бойових діях частин усіх родів військ і партизанських загонів². За неовними даними Центрального штабу партизанського руху, на 1 січня 1944 р. серед зареєстрованих до того часу 287 453 учасників збройної боротьби жінок було 26 707, або 9,3%, а в окремих загонах вони становили до 25% чисельності партизанів³.

Форми участі жінок у підпільній і партизанській боротьбі в тилу ворога були різноманітними. Зокрема, жінки проводили масово-політичну, агітаційну роботу серед населення, були зв'язковими, радистками і медсестрами, подавали різнобічну допомогу підпільникам і партизанам.

¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1970, стор. 131.

² Женщины мира в борьбе за социальный прогресс, М., 1972, стор. 44.

³ В. С. Мурманцева. КПСС — организатор и вдохновитель трудовых и боевых подвигов советских женщин в годы Великой Отечественной войны. — «Вопросы истории КПСС», 1975, № 8, стор. 97.

Ризикуючи життям, вони переховували радянських воїнів, яким вдалося втекти з оточення чи концентраційних таборів, руйнували устаткування підприємств, псували готову продукцію і сировину, виводили з ладу техніку ворога тощо.

Не було такого загону, навіть партизанської групи, де б разом з чоловіками не билися з ворогом радянські патріотки. У складі партизанських формувань на Україні брали участь 30 597 жінок, або 6,1% від загальної числа партизанів⁴. Особливо багато жінок налічувалося в з'єднаннях під командуванням О. Ф. Федорова, С. А. Ковпака, М. М. Попудренка, В. А. Бегми, С. Ф. Маликова, А. З. Одухи⁵.

Жінки за дорученням партійних органів очолювали підпільні організації, утримували конспіративні квартири, виготовляли й поширювали антифашистські листівки. Так, велику агітаційно-політичну роботу серед населення м. Києва проводив Залізничний підпільний райком під керівництвом О. С. Пироговського. За його завданням радянська патріотка Є. М. Ярицька взяла в оренду будинок по вул. Садовій, в якому був установлений радіоприймач. Тут підпільники слухали й записували передачі, складали і поширювали листівки серед населення міста і сіл області⁶.

Підпільна організація «Київський робітник» цього ж району залучила до себе І. А. Махик, яка працювала склогографісткою в лісоуправлінні. Вона забезпечувала організацію необхідним матеріалом для випуску листівок. З її допомогою було видано 360 примірників листівки «За Радянську Україну на бій!»⁷. Член підпільної партійної організації «Смерть німецьким окупантам» Київської області В. Д. Ананьева розмістила в підвалі друкарню, де друкувалися не лише листівки і прокламації, а й газета «Радянська Україна». Всього з 1942 р. по 1943 р. було випущено 100 тис. листівок і один номер газети в кількості 15 примірників⁸.

Київський підпільний міськком КП(б)У залучив безпосередньо до роботи міськкому Т. А. Рогозинську, в якій була влаштована явочна квартира. Членами запасного підпільного міськкому були Г. С. Підшивалова та М. О. Турчинська. Залізничний райком партії для роботи в підпіллі залучив Б. І. Петрушко, яка до війни працювала секретарем партійної організації залізниці⁹. Однією з керівників підпільних груп на Київщині була Н. Ф. Роздобутько. В її групу входили жінки-патріотки Т. М. Кривчук, Г. М. Солінська, Є. М. Янчевська, Л. П. Суяркова, Є. В. Добровольська¹⁰.

Підпільною організацією Нагорного району м. Харкова керувала член партії з 1918 р., учасниця громадянської війни О. К. Білоусова. Пізніше вона працювала секретарем підпільно-партизанської групи. Підпільними групами керували також харківські вчителі М. Г. Пархоменко, Г. О. Сулема¹¹.

⁴ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 172, арк. 243.

⁵ М. В. Коваль. Подвиг жінок Радянської України у Великій Вітчизняній війні (1941—1944 рр.). — «УІЖ», 1975, № 12, стор. 41.

⁶ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немацький. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, К., 1976, стор. 94; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 177.

⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 198—199, 203.

⁸ Там же, арк. 416, 420—423.

⁹ Там же, арк. 139—140, 153—154, 175—178.

¹⁰ Там же, арк. 297—299, 306—309.

¹¹ В. С. Мурманцева. Советские женщины в Великой Отечественной войне, М., 1974, стор. 242; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 115, арк. 23—24.

На Одещині підпільні групи створили і керували ними 20 жінок, у тому числі М. П. Нікітіна, Т. Ф. Латенко, Л. І. Кацапова, О. П. Якобсон, І. Г. Тупчія, М. С. Козачишина, К. С. Панова, М. О. Штанькова, М. А. Литкіна та ін.¹²

Для роботи в тилу ворога партійні органи направляли людей витриманих, які усвідомлювали небезпеку, пов'язану з боротьбою у важких умовах окупаційного режиму. Так, коли народному судді Ленінського району м. Одеси М. А. Литкіній запропонували евакуюватися, вона заявила в райкомі: «Я комуністка і повинна боротися на найнебезпечнішій ділянці. Я залишаюся в місті, щоб проводити підпільну роботу в тилу фашистів». Вона створила підпільну групу в кількості 12 чол., серед яких було 10 жінок¹³. У партизанському загоні Іллічівського району підпільними групами керували активні учасниці оборони Одеси О. М. Ніколаєнко, О. Т. Зарембовська, А. К. Татарінова¹⁴.

Член підпільного райкому партії м. Миколаєва комуністка М. С. Прудка працювала в тилу ворога під псевдонімом — Мазур Марія Яківна. В її групі налічувалося 14 патріотів, серед яких були комсомолки Л. Рудська, К. Кобець, М. Кудренко та ін. Члени цієї групи розповсюджували листівки серед населення міста, у таборах для військовополонених, серед німецьких солдатів. Вони розповсюдили понад 500 листівок, звільнили з полону 72 командири Червоної Армії, з них 32 чол. були направлені в партизанські загоны¹⁵.

Для організації підпільної роботи у м. Артемівську Сталінської області було залишено за особистим проханням безпартійну патріотку, директора середньої школи О. А. Колпакову. Незабаром після того, як місто захопили фашисти, вона створила підпільну групу з 40 чол. Наприкінці літа 1942 р. ця група виросла у велику організацію, члени якої проводили масово-політичну роботу серед населення Артемівського району¹⁶.

Одним із керівників антифашистської підпільної групи Краснокутського району Харківської області, яка врятувала багато людей від вивезення їх у Німеччину, була лікар Є. Я. Сербинова¹⁷. Таку ж роботу у м. Дніпропетровську проводила підпільна група медичних працівників, яку очолювала лікар Є. Г. Попкова. У складі цієї групи були лікарі: Н. І. Лебединська, О. М. Криленко, Л. І. Серебрянська, Ф. С. Гноєва, З. П. Гергард, Я. С. Барановська, медсестри: Є. О. Рябіна, В. Ф. Холявко, В. С. Мінер, Л. С. Литвинова, статистик С. Р. Слинко, комендант З. І. Стрижко, лаборантка М. С. Галаган та ін. Ця група протягом 1941—1943 рр. визволила з таборів близько 800 бійців і ко-

¹² Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, Одесса, 1970, стор. 223, 247—249, 250, 253, 271—272; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 148, арк. 235—236, 244—247, оп. 85, спр. 144, арк. 20—21; спр. 149, арк. 82, 86; спр. 150, арк. 60, 90.

¹³ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 148 арк. 231, 234.

¹⁴ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 241.

¹⁵ В. Нем'ягій. Вірність. З історії боротьби трудящих Миколаївської області проти фашистських загартників у роки Великої Вітчизняної війни (1941—1944 рр.) Одеса, 1973, стор. 37; Партархів Миколаївського обкому Компартії України, ф. 7 оп. 89, спр. 120, арк. 38—39; оп. 1, спр. 349, арк. 23—24; оп. 89, спр. 130, арк. 23

¹⁶ Бойна в тилу врага. О некоторых проблемах истории советского партизанского движения в годы Великой Отечественной войны, М., 1974, стор. 258; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 107, арк. 52, 54, 57.

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 115, арк. 62.

мандирів Червоної Армії, подала допомогу 5 тис. тяжко хворим радянським військовополоненим¹⁸.

У с. Плішивець Гадяцького району на квартирі колгоспниці А. З. Сахно Полтавський підпільний обком організував примітивну друкарню, де друкувалися листівки, які потім розповсюджувалися в селах цього та сусіднього районів. У 1943 р. Вінницька підпільна група почала випускати листівки за підписом «Україна» і «Патріоти Радянської України». Завдяки зусиллям безстрашної підпільниці — комсомолки Л. С. Ратушної група роздобула шрифт, папір, краски, що дало змогу видавати листівки великою кількістю¹⁹.

Листівки не лише друкувалися, а й писалися від руки. Велику роботу по випуску і поширенню листівок проводив Харківський підпільний обком ЛКСМУ, членом якого була Г. О. Нікітіна. За 3 місяці обкомівці від руки написали 12 назв листівок, загальним тиражем близько 6 тис. примірників²⁰.

За завданням підпільної організації м. Одеси, що діяла на судноремонтному заводі № 2, підпільниця В. Машталер та її подруги винесли із заводу розібраний по частинах приймач, установили його, налагодили прийом московських передач і поширювали записані дані серед населення міста²¹. Друга відважна підпільниця — робітниця заводу ім. Жовтневої революції А. І. Чернега з метою маскування встановила радіоприймач у ліжку свого немовляти і постійно слухала передачі з Москви. Таку ж роботу виконувала З. Павлюкова — підпільниця заводу ім. Січневого повстання та ін.²²

У партизанській групі, що діяла у с. Усатове Ленінського району м. Одеси, розповсюдженням листівок займалися 60-річна Н. Д. Малога, Н. Д. Самборська, Г. І. Кисільова, Н. В. Міхеєва, В. С. Пенкіна, В. М. Журавльова, терапевт А. І. Артюх, її сестра — продавець магазину Є. І. Артюх, комірниця м'ясокомбінату М. А. Давидович, зубний технік О. А. Занарова, бібліотекар університету Д. В. Зміївська та інші²³.

Велику роботу по розповсюдженню листівок проводили жінки — зв'язкові обкомів, міськкомів, райкомів партії. Вони, зокрема, здійснювали зв'язок партійного підпілля з партизанськими загонами, штабами Червоної Армії. Так, зв'язкові підпільного Залізничного райкому м. Києва Г. І. Малиновська, Д. І. Волевич, Г. Д. Сопленко регулярно доставляли листівки і радянські газети з партизанських з'єднань і поширювали їх серед робітників ТЕЦ та КРЕС²⁴.

Жінки-підпільниці проводили антифашистську роботу серед солдатів та офіцерів військ противника. Члени підпільних організацій Іллічівського та Ленінського районів м. Одеси О. Т. Зарембовська, В. П. Крепнер, Г. Г. Білявська, О. І. Іванова, О. П. Біженуця, П. Р. Поплавська та інші залучили в підпільну діяльність словаків-антифашистів з

¹⁸ В. С. Мурманцева. Советские женщины в Великой Отечественной войне, стор. 250; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 8, арк. 34—35.

¹⁹ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немайтій. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, стор. 95.

²⁰ П. Троцько. Подвиг твоих отцов, М., 1970, стор. 190; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 115, арк. 30—31.

²¹ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 238.

²² Паргархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 144, арк. 21; спр. 85, арк. 22; спр. 198, арк. 93, 217.

²³ Паргархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 18, арк. 8, 32, 37, 232, 235; спр. 19, арк. 110, 149; спр. 5, арк. 4, 23—24; спр. 150, арк. 60—62.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 222—222-а.

числа військовослужбовців²⁵. У партизанський загін з 28 березня по 3 квітня 1944 р. перейшло 88 словаків і було передано 3 машини з продовольством, 700 кг вибухових речовин, і 14 000 патронів, 2 станкові кулемети, 67 гвинтівок, 2 ротні міномети, 180 мін, 257 гранат, 6 автоматів тощо. Всього до підпільників і партизанів Одеси перейшло понад 300 словацьких солдатів²⁶.

За допомогою жінок-підпільниць підпільна група при Київській конторі центрального опалення встановила зв'язок з угорськими частинами, що розмішувалися на окупованій території. С. Д. Острова за допомогою угорців-антифашистів обладнала в своїй квартирі друкарню, де друкували листівки²⁷. Підпільниці м. Малина Житомирської області на чолі з секретарем Малинської підпільної комсомольської організації Н. Сосніною підтримували зв'язки із словацькими й угорськими частинами й одержували від них різноманітну інформацію, зброю, продовольство²⁸.

Підпільниці М. Кринько і К. Брешко з Дубровицького району Ровенської області проводили велику роботу серед козаків і учасників націоналістичних збройних формувань. Вони розповсюдили 1500 примірників звернень до козаків, 2 тис. листівок до націоналістів і 1200 примірників звернень до поліцейських. Завдяки цій роботі частини козаків було розформовано, а 30 чол. перейшли в партизанський загін ім. Т. Г. Шевченка²⁹. Таку ж роботу проводила і підпільниця Є. Жуковська. Діючи за завданням підпільного райкому на ст. Остки Ровенської області, вона проникла у козачий гарнізон, де розповсюдила 2 тис. листівок, газет і брошур. На бік партизанів перейшли 36 козаків³⁰.

Патріотки брали активну участь у зриві військово-економічних заходів фашистів. Так, учасниці підпільної групи, що діяла на джутовій фабриці в Одесі, виводили з ладу різні інструменти. Зокрема, вони зняли з машин, що призначалися для вивезення в Румунію, основні деталі, кинули у ставок 15 ткацьких верстатів, які після визволення Одеси від фашистських загарбників були підняті і використані³¹. А робітниця заводу ім. Січневого повстання З. Н. Павлюкова, Л. Ф. Рожанова, З. К. Косарева, Є. М. Бугорська, Л. М. Кравченко, порту— М. І. Заволока, К. М. Оганесян, М. Г. Гридїна, Н. Г. Гридїна, залізниці — Г. О. Бзева, Г. Т. Філіппова, джутової фабрики — А. Д. Лобар, В. І. Гувленко, Л. І. Деркач, К. З. Маловецька, Г. О. Мікус, майстерень автотехнікуму — Є. П. Богуцька та інші зривали відбудовні роботи, вантажно-розвантажувальні операції на транспорті, ремонт суден, паровозів і вагонів, руйнували устаткування, знищували сировину, готову продукцію³². Під-

²⁵ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 242; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 54, арк. 40; спр. 35, арк. 29; спр. 49, арк. 58, 158.

²⁶ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 265; Украинская ССР в Великой Отечественной войне Советского Союза 1941—1945 гг., т. 3, К., 1975, стор. 121.

²⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 248—251.

²⁸ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятый. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, стор. 118.

²⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 98, арк. 28—29.

³⁰ Там же, арк. 32—33.

³¹ Одесская область в Великой Отечественной войне 1941—1945 гг. Документы и материалы, стор. 241; Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 1, арк. 23.

³² Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 1, арк. 15—17; спр. 29, арк. 3, 36; спр. 148, арк. 230—241, 243; спр. 4, арк. 83; спр. 56, арк. 6; спр. 149, арк. 13.

пільниці Є. М. Бутенко та Н. М. Зайцева, працюючи в порту м. Одеси, збирали дані про вантажі, що прибували туди, про кількість і типи бойових кораблів противника, час виходу їх у море та маршрути слідування. Спираючись на одержані від підпільниць по радіо дані, радянська авіація топила в морі десятки ворожих суден³³.

Великої шкоди ворогу завдавали підпільниці на залізничному транспорті. Сміливо діяла комсомольсько-молодіжна група «За Радянську Україну» в с. Балабине Запорізької області, якою керувала 16-річна комсомолка М. Самсика. Члени цієї групи здійснили кілька диверсій на залізниці, в результаті яких було знищено ворожі ешелони з військовою технікою, продовольством, живою силою противника³⁴.

Учасниці комсомольсько-молодіжного підпілля Ровенської області Володимирського району В. М. Лісникович і М. І. Павловська організували вибух на ст. Сарни, в результаті якого було знищено 15 вагонів, 2 автомашини, понад 100 німецьких солдатів³⁵.

Широкого розмаху набув саботаж на підприємствах харчової промисловості. Патріотки використовували найрізноманітніші форми боротьби. Так, Проскурівська підпільна організація Кам'янець-Подільської області через О. А. Кеневицьку, яка влаштувалася працювати на птахокомбінат, дістала 200 перепусток для виходу з комбінату, 10 тис. талонів на харчування і 35 перепусток на право ходіння вночі. Через неї ж партизани одержали тонну м'яса і ковбаси, 110 кг солонини³⁶.

Ще більшої шкоди ворогу завдала підпільно-диверсійна група, що діяла на хлібозаводі у м. Проскурові. Керувала нею А. Ф. Клименко. Члени цієї групи В. Ф. Філоненко, Н. З. Квасневська, Н. І. Задніпровська та інші виводили з ладу печі, затягували їх ремонт, псували готову продукцію, організували таємну видачу хліба і макаронів. За 2,5 роки ця група знищила 50 т хліба, захопила 100 т хліба і 100 т макаронів, відправила партизанам і робітникам близько 2 т борошна, 6 т солі, велику кількість дріжджів та інших продуктів харчування³⁷. Учасниці підпільної групи «Плодоовочі» А. Р. Романова, М. І. Чернищенко зіпсували 180 т різних овочів. А харківські підпільниці М. І. Авраменко та М. С. Лагутіна влаштовували диверсії на маслозаводі³⁸.

Великою трагедією для радянських людей було насильне вивезення їх на каторгу в Німеччину. Важливу роль у викопанні зриву цього заходу окупантів відіграли жінки. У м. Одесі партійне підпілля випустило спеціальну листівку, в якій говорилося: «Жінки Одеси! Будьте вірними дочками своїй великій Вітчизні... Не давайте вивозити в Німеччину чоловіків і нашу молодь. Переховуйте їх у себе, давайте їм їду й відпочинок»³⁹. Одеські підпільниці А. А. Кример, Г. Н. Федоренко, А. Д. Лобар, Л. Г. Паченчук та інші врятували від вивезення в Німеччину більше 300 радянських громадян, ховаючи їх у катакомбах⁴⁰. У м. Києві лікар Г. С. Леончук, працюючи в поліклініці, передавала Печерському підпільному райкому партії чисті бланки, на яких оформлялися довідки про хворобу і видавалися киянам. Вона по умовному па-

³³ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 8, арк. 90.

³⁴ П. Тронько. Подвиг твоих отцов, стор. 215; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 16, арк. 106—107.

³⁵ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 98, арк. 55-а; ф. 68, оп. 1, спр. 1, арк. 184.

³⁶ Там же, оп. 9-а, спр. 61, арк. 9—11, 14—15, 25.

³⁷ Там же, арк. 33—34.

³⁸ Там же, спр. 61, арк. 34—35; оп. 9, спр. 115, арк. 61.

³⁹ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 50, арк. 26; спр. 80, арк. 12.

⁴⁰ Там же, спр. 42, арк. 58, 145; спр. 54, арк. 72.

ролю приймала людей, яких направляв до неї секретар підпільного райкому. Г. С. Леончук накладала їм гіпс на руки і ноги, імітуючи переломи. Таким чином вона врятувала сотні людей від вивезення їх у Німеччину⁴¹.

Учасниця підпільної організації «Арсеналець» м. Києва Н. М. Коломійцева врятувала не одну сотню людей від вивезення їх у Німеччину. Вона видавала різні документи для підпільників, легалізуючи таким чином їх проживання в місті. Їй допомагали патріотки М. Я. Ляховецька, Г. О. Стрик, Ю. Я. Савицька. Будучи господарками конспіративних квартир, вони переховували у себе людей, яких повинні були вивозити в Німеччину, і переправляли їх у партизанські загони⁴².

Велику роботу проводили жінки-підпільниці по врятуванню військовополонених. Жінки-комуністки з групи члена Київського підпільного міськкому І. А. Сороки, М. С. Родіна, О. Є. Ширмовська та інші організовували втечі військовополонених командирів і бійців Червоної Армії, забезпечували їх документами, зброєю, одягом, а також направляли їх у партизанські загони і групи⁴³.

В Одесі було створено спеціальну групу, що організовувала втечі військовополонених. Нею керувала А. К. Татарінова. В її групу входили Г. Котула, М. Глібова та М. Палагіна. За завданням командира партизанського загону Іллічівського району вони влаштували 58 втеч із концтаборів, забезпечивши втікаючих документами, продуктами квартирами⁴⁴.

Всенародний партизанський рух, в якому активну участь брали жінки, сприяв наближенню розгрому фашистської Німеччини. Опінуючи великий злад радянських жінок у цю перемогу, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнєв говорив: «Земний наш уклін радянським жінкам, які виявили надзвичайну мужність в сувору воєнну годину»⁴⁵.

⁴¹ Д. Григорович, П. Денисенко, В. Немятій. Коммунистическое подполье на Украине в годы Великой Отечественной войны, стор. 168—169.

⁴² ЦА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 317—320.

⁴³ Кієвщина в годы Великой Отечественной войны 1941—1945 гг. Сборник документов, стор. 276; ЦА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 9, спр. 25, арк. 160—161.

⁴⁴ Партархів Одеського обкому Компартії України, ф. 11, оп. 45, спр. 49, арк. 159.

⁴⁵ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, стор. 131.

НОВІ ДАНІ ПРО АНТИФАШИСТСЬКУ БОРОТЬБУ ТРУДЯЩИХ ПРИДУНАЙСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ У 1941—1944 рр.

М. М. МАЛЬЦЕВ (Ізмаїл)

26 липня 1941 р. територія радянських придунайських земель* була тимчасово окупована фашистською Німеччиною і боярською Румунією. Тут було створено 3 повіти — Ізмаїльський, Кілійський та Четата-Лібе**¹, які румунські власті оголосили своєю провінцією¹.

Презентивно-західна частина Української РСР між Дунаєм та Дніпром.

** Повіти — м. Білгород-Дністровський Одеської області.

¹ Decret — lege pentru organizarea Basarabiei și Bucovinei. — "Monitorul oficial", № 209, partea 1 din 1 septembrie 1941.

На захоплених землях було встановлено надзвичайно жорстокий терористичний режим. Особлива роль у системі окупаційних установах відводилася поліцейським органам.

Повітові управління поліції в Ізмаїлі, Кілії та Четатя-Албе почали свою діяльність з перших же днів окупації. Перед ними було поставлено конкретні завдання — придушувати будь-які прояви антифашистської боротьби. У зв'язку з цим напередодні війни відбулися зміни в структурі поліцейських органів. Повітове управління поліції налічувало 5 основних відділів: адміністративний, судовий, сигуранца, загальної реєстратури та архіву й городових². Кожний з відділів мав певне коло обов'язків. Найважливішим відділом вважалася сигуранца, головною функцією якої була боротьба з противниками фашистського режиму.

Діяльність повітових управлінь поліції поширювалася й на територію міст повітів, тому в Болграді, Вилково і Рені було створено міські комісаріати поліції, які підпорядковувалися повітовим управлінням в Ізмаїлі та Кілії. В сільських місцевостях діяли органи жандармерії. Всі повітові управління поліції підпорядковувалися кишинівському окружному інспекторату поліції.

Документи й матеріали румунських поліцейських органів, що діяли на території окупованих радянських придунайських земель у 1943—1944 рр., збереглися у філіалі Одеського обласного державного архіву в м. Ізмаїлі. Вони охоплюють 3 фонди: Ізмаїльське повітове управління поліції — ф. Р-12, Кілійське — ф. Р-218, Четатя-Албе — ф. Р-213. Всього збереглося понад 2,5 тис. справ. Це — директивні вказівки й інструкції кишинівського окружного інспекторату поліції, листування повітових управлінь з міськими комісаріатами поліції, матеріали розслідувань політичних виступів, боротьби з антифашистським рухом, інформації про настрої серед місцевого населення, про переслідування євреїв. У відділі сигуранци збереглися численні справи на осіб, підозрюваних у комуністичній діяльності, історичні довідки про комуністичний рух у краї, матеріали про підпільників і партизанів.

В радянській історичній науці досі немає досліджень, у яких би спеціально висвітлювалися матеріали і документи противника на тимчасово окупованій ним території Бессарабії. Існує навіть думка, що тут партизанський і підпільний рух не набув такого розвитку, як у містах і селах Трансністрії*. Це пояснюється нібито «мирним» характером румунської окупації Бессарабії.

Документи і матеріали румунської поліції є цінним джерелом для вивчення комуністичного підпілля в Придунайському краї, вони яскраво свідчать про ставлення місцевого населення до окупаційних властей, про боротьбу трудящих краю за визволення з-під фашистського гніту.

Широку інформацію надає в розпорядження дослідника листування повітових управлінь поліції з кишинівським інспекторатом і міськими поліцейськими комісаріатами. З нього ми дізнаємося, що перед румунською поліцією на окупованих землях стояло кілька проблем:

² Instrucțiuni pentru constatarea și remedierea lipsurilor găsite cu ocaziunea inspecțiilor din luna Martie, Aprilie și Mai 1941, executate de Domniul Ministru al Afacerilor Interne, Ministru Subsecretar de Stat, subsemnatul, inspectorii de control și inspectorii regionali de poliție, București, 1941, стор. 18.

* Трансністрія — румунське губернаторство, створене 19 серпня 1941 р. на території окупованих земель між Дністром і Бугом, куди ввійшла значна частина території Одеської, ряд районів Вінницької й Миколаївської областей УРСР і декілька районів Молдавської РСР. На відміну від Бессарабії, яка вважалася провінцією Румунії і якою керували громадянські власті, в Трансністрії існував воєнно-окупаційний режим.

комуністичний і робітничий рух, незадоволення молоді й діяльність релігійних сект³. Незважаючи на те, що буквально в перші дні окупації були заарештовані всі місцеві радянські активісти й особи, що підозрювалися в комуністичній діяльності, населення чинило окупантам запеклий опір. Ізмаїльська повітова поліція з 1 серпня 1941 р. по 1 липня 1942 р. зафіксувала 74 виступи і 87 правопорушень проти «інтересів держави», не враховуючи кримінальних справ⁴. Комісаріат поліції Болграда повідомляв шефа ізмаїльської повітової поліції, що за той же період у Болграді було заарештовано 47 комуністів, які займалися антифашистською діяльністю⁵.

У січні 1942 р. ізмаїльська повітова поліція доносила в окружний інспекторат про те, що вже в перші дні після початку війни мали місце: «боротьба проти румунських військ, шпіонаж на користь Червоної Армії, пропаганда на користь Радянської влади, організація й активна участь у винищувальних батальйонах, організація вибухів і підпалів у місті в дні відступу радянських військ...»⁶. В інших секретних інформаціях зазначалося, що радянські люди зсіма засобами боролися з окупантами, захищаючи свою свободу й незалежність, відстоюючи соціалістичний лад.

Офіційні румунські пропагандистські видання твердили про нібито прихильне ставлення бессарабського населення до військ окупантів⁷. Однак секретні інформаційні повідомлення сигуранци свідчать про зовсім протилежне. Допризовник Буга Вільвестру, наприклад, в ніч з 23 на 24 серпня 1941 р. підірвав бойовою гранатою жандармський пост Скумпія у Бельцькому повіті, поранивши чотирьох жандармів і п'ятьох допризовників, що чергували на посту, але, на жаль, загинув при цьому і сам⁸. 22 серпня 1941 р. було підірвано будинок Ізмаїльського аеропорту, від чого постраждало 3 румунські солдати⁹. Радянські патріоти регулярно переривали залізничний зв'язок по лініях Рені—Ромешт та Етулія — Вулканешти¹⁰.

Проти румунських солдатів здійснювалися численні терористичні акти. Не випадково в наказі окупаційних властей Бессарабії від 17 вересня 1941 р. місцевим поліцейським органам вказувалося, щоб «усі росіяни за походженням і всі ті, хто служив при більшовниках, перебували під особливим підозрінням»¹¹. Префектура Ізмаїла в серпні 1941 р. інформувала поліцію, що радянські активісти здійснюють у Бессарабії комуністичну агітацію і загрожують окупаційним властям¹². Кишинівський інспекторат поліції в січні 1942 р. повідомляв таке: «...останнім часом підозрілі агітатори, комуністи, терористи... розгорнули підривному пропаганду проти армії. Є докази, що в Трансністрії Совети залишили багато людей для створення терористичних банд..., які в Одесі й Тирасполі уже здійснили ряд актів шпіонажу й терору»¹³.

³ Філіал Одеського обласного державного архіву в м. Ізмаїлі (далі — ФООДА), ф. Р-12, оп. 1, спр. 233, арк. 392.

⁴ Там же, спр. 394.

⁵ Там же, спр. 406.

⁶ Там же, спр. 140, арк. 138—145.

⁷ *Infăptuirii românești în Basarabia*. — “Basarabia și Bucovina”. *Almanahul ziarului, București, 1943*, стр. 41—43; *Raport de activitatea subsecretariatului de stat al muncii dela 6 septembrie 1940 — 6 septembrie 1942*, București, 1942, стр. 4.

⁸ ФООДА, ф. Р-12, оп. 1, спр. 138, арк. 155.

⁹ Там же, спр. 196, арк. 22.

¹⁰ Там же, спр. 234, арк. 250.

¹¹ Там же, спр. 138, арк. 189.

¹² Там же, спр. 170, арк. 94.

¹³ Там же, спр. 171, арк. 28.

У документах румунських поліцейських органів боротьба радянських людей проти загарбників оцінюється, звичайно, з явно буржуазно-націоналістичних позицій. Окупанти не хотіли та й не могли зрозуміти коренів народного гніву, джерел стійкості радянських патріотів. Поліцейські агенти у своїх донесеннях всіляко спотворювали визвольну боротьбу трудящих краю. Проте навіть з повідомлень і доносів, складених ними, чітко проглядає наступність революційної діяльності комуністів і комсомольців Бессарабії в 1918—1940 рр., коли вони боролися за возз'єднання свого краю з Радянською Батьківщиною, і комуністичного руху в роки Великої Вітчизняної війни. Поліцейські органи змушені були визнавати, що населення придунайських земель не змірилося з окупацією й вело активну боротьбу з ворогом.

Радянські органи залишали в тилу ворога найдосвідченіших конспіраторів. На територію Бессарабії закидалася велика кількість радянських парашутистів для проведення розвідки й організації терористичних актів. Румунські поліцейські органи постійно інформували окружний інспекторат, що в Бессарабію засилаються розвідники, які знають румунську мову¹⁴. Населення краю всіляко допомагало їм виконувати завдання командування, навіть якщо для цього треба було ризикувати життям. Так, у с. Турлаки (нині — с. Випасне Білгород-Дністровського району) сім'я Т. Г. Студентової навесні 1944 р. дала притулок двом радянським розвідникам, які передавали радянському командуванню важливі дані про оборону Дністровського лиману. Діти Т. Г. Студентової — Андрій, Володимир, Костянтин і Віра — допомагали розвідникам добувати потрібну інформацію.

Завдяки відомостям, зібраним патріотами, радянські льотчики 8 і 9 квітня 1944 р. розбомбили важливий вузол оборони поблизу Четатя-Албе, а частини Червоної Армії змогли успішно форсувати Дністровський лиман¹⁵.

На території окупованих придунайських земель діяли численні підпільні групи. Однією з перших було створено підпільну комсомольську організацію в м. Ізмаїлі на чолі з Є. Дмитрієвим. Уже в листопаді 1941 р. на вулицях міста почали з'являтися листівки російською й румунською мовами із закликами виступати проти окупантів, зривати сільськогосподарські поставки, саботувати роботу підприємств. Сигуранці вдалося підслати в ряди підпільників провокатора, внаслідок чого організація зазнала провалу.

Однак радянська молодь продовжувала активну боротьбу проти окупантів. Не випадково серед найважливіших завдань румунської поліції, як уже зазначалося вище, була проблема придушення антифашистського молодіжного руху. В грудні 1942 р., зокрема, командування 30-го артилерійського полку в Болграді донесло ізмаїльській поліції про посилення активності комуністичних елементів, які «підривали» моральний стан населення і армії. «У зоні наших дій, — підкреслювалося в донесенні, — досить великий процент молоді, серед якої панує недовір'я до законів»¹⁶.

Одним із виявів незадоволення окупаційними порядками були масові втечі з міст і сіл краю юнаків призовного й допризовного віку. Випадки втеч спостерігалися настільки часто, що про це писала навіть окупаційна преса. За даними «Офіційного бюлетня провінції Бессара-

¹⁴ Там же, спр. 170, арк. 485; спр. 171, арк. 160, 334, 339; спр. 234, арк. 63.

¹⁵ Центральний державний архів Молдавської РСР (далі — ЦДА МРСР), ф. 1748, оп. 3, спр. 252, арк. 5—5 зв.

¹⁶ ФООДА, ф. Р-12, оп. 1, спр. 234, арк. 539.

біи», протягом 1942 р. від військової повинності ухилилося 2509 чол. з усіх повітів Бессарабії¹⁷.

Звістка про розгром фашистських військ під Сталінградом значно підняла моральний дух трудящих придунайських земель. Про настрої населення, натхненого успішним наступом Червоної Армії, свідчить той факт, що в 1943 р. від служби в окупаційній армії уникли 2917 юнаків¹⁸. Тільки протягом листопада—грудня того ж року, за далеко не повними офіційними даними, з міст і сіл Бессарабії «зникло» і 382 допризовники¹⁹.

Численні документи свідчать про те, що румунській військовій адміністрації ніколи не вдавалося здійснити румунізацію населення на окупованих придунайських землях. Щодо цього показовим є закон № 285, виданий окупаційним урядом Бессарабії в 1942 р., в якому, зокрема, зазначалося, що «...там, де раніше існувала румунська держава в Бессарабії, тепер повсюдно живається російська мова, що перетворилося у новий звичай. Це особливо стало характерним на півдні Бессарабії — в повітах Четатя-Албе, Ізмаїл і Кагул. Російська мова стала модою, в магазинах, у громадських місцях тепер панує російська мова. Особливо сумно, що навіть священники... проголошують проповіді російською мовою»²⁰. Населення не забувало своєї мови. Радянські люди всіма силами чинили опір румунізації, відстоюючи право розмовляти рідною мовою*.

Боротьбу трудящих придунайських земель проти окупантів очолювали комуністи. Ще на початку 1942 р. вони створили в Кілії підпільну організацію, яка поставила перед собою завдання допомогти Червоній Армії у справі визволення краю. Очолювали підпільну організацію С. Шевченко та А. Симиненко²¹. Члени організації розповсюджували зведення Радінформбюро, вивішували червоні прапори, готувалися із зброєю в руках виступити проти загарбників. Було налагоджено тісний зв'язок з підпільним міськкомом партії м. Кагула²². В липні 1942 р. сигуранці вдалося розкрити цю підпільну організацію, у складі якої на той час налічувалося 25 комуністів, жителів Кілії, і 60 чол.—сілських жителів повітів Кілії та Четатя-Албе²³.

Кілійський підпільний партійний комітет створив у селах Селіоглу (нині — с. Холмське Арцизького району) та Задунаївці підпільні селянські комітети, які в разі відступу румунської окупаційної армії мали напасти на примарію й жандармські пости, щоб допомогти Червоній Армії у визволенні Придунайського краю, а також перешкодити вивезенню народного добра за кордон²⁴. Комуністи повіту використали багатий досвід боротьби за збереження матеріальних цінностей у

¹⁷ "Buletinul oficial al provinciei Basarabia", Chişinău 1942, № 8, partea 2; № 10, partea 2; № 11—12, partea 2.

¹⁸ "Buletinul oficial al provinciei Basarabia", 1943, № 1, partea 2; № 2, partea 2; № 3—4, partea 2; № 5, partea 2; № 7, partea 2; № 10, partea 2; № 11, partea 2; № 12, partea 2.

¹⁹ "Buletinul oficial al provinciei Basarabia", 1943, № 11, partea 2; № 12, partea 2.

²⁰ ФООДА, ф. Р-12, оп. 1, спр. 233, арк. 91.

* За неповними підрахунками, у південних повітах Бессарабії в 1940 р. росіяни й українці становили 37—38% загальної кількості населення. Вони називали своєю рідною мовою російську. Румунське населення повітів Четатя-Албе та Ізмаїльського тоді ж становило 22—31%.— Див.: Ion I. Nistor. Basarabia sub gospodăria Românească, Bucureşti, 1941, стор. 4—5.

²¹ ЦДА МРСР, ф. 1748, оп. 3, спр. 133, арк. 221.

²² Там же, арк. 325 зв.

²³ ФООДА, ф. Р-218, оп. 1, спр. 270, арк. 7.

²⁴ ЦДА МРСР, ф. 680, оп. 2, спр. 114, арк. 33.

1940 р. коли румунським властям, незважаючи на всі їх зусилля, не вдалося вивезти обладнання заводів, музейні експонати тощо.

Земля горіла під ногами окупантів. Кишинівський інспекторат поліції зафіксував, що тільки протягом березня — серпня 1942 р. на території Бессарабії було виявлено 14 партизанських організацій, причому 3 з них (38 чол.) — в Ізмаїльському і 5 (49 чол.) — у Кілійському повітах²⁵. Підпільні партизанські групи діяли також у повіті Четагата-Албе (керував їх створенням Ф. Чаїрський), у Болграді, а також у багатьох селах Придунайського краю²⁶.

Партизани й підпільники зривали хлібопоставки й посівні кампанії, здійснювали диверсії на залізницях і підприємствах. Три роки тривала німецько-румунська окупація, і на жоден день не припинялася боротьба місцевого населення проти загарбників. Неспростовним свідченням цього є документи і матеріали каральних органів окупаційних властей.

²⁵ Там же, арк. 61.

²⁶ ФООДА, ф. Р-213, оп. 1, спр. 1937, арк. 3—4; Советский Придунайский край (1940—1945 гг.). Документы и материалы, Одесса, 1968, стор. 217.

Початок відбудови народного господарства УРСР

ДІЯЛЬНІСТЬ ПАРТІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ ПО ЗАБЕЗПЕЧЕННЮ НАРОДНОГО ГОСПОДАРСТВА УРСР ІНЖЕНЕРНО-ТЕХНІЧНИМИ КАДРАМИ (1943—1945 рр.)

В. Т. ДОРОФІЙ (Київ)

В ході визволення від німецько-фашистських загарбників території Радянської України, трудящі республіки під керівництвом Комуністичної партії зразу ж приступили до відбудови зруйнованого народного господарства. Одним з першочергових завдань в успішному здійсненні цієї роботи було забезпечення народного господарства робітниками, а також інженерно-технічними кадрами.

Деякі аспекти діяльності Комуністичної партії по забезпеченню народного господарства Української РСР інженерно-технічними кадрами в роки війни висвітлені в історико-партійній літературі¹.

У даній публікації розглядаються заходи Комуністичної партії по забезпеченню спеціалістами основних галузей промисловості республіки в 1943—1945 рр. Розв'язання цього завдання на визволеній території

¹ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977; Борьба партии и рабочего класса за восстановление и развитие народного хозяйства СССР (1943—1950 гг.), М., 1978; Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор все-народной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962; П. І. Денисенко. Комуністична партія України — організатор відбудови народного господарства республіки, К., 1968; Н. Ф. Хорошайлов. Деятельность Коммунистической партии по возрождение Донбасса 1943—1945 гг., К., 1973.

України було складним. Більшість спеціалістів перебувала на фронті, частина — загинула в боях за Батьківщину, близько 40% (від загальної кількості фахівців) були евакуйовані у східні райони країни². Так, якщо до війни на Харківському турбінному заводі працювало 1076 інженерів і техніків, то на час звільнення міста — 3. По кілька спеціалістів налічували в день визволення такі великі заводи республіки як дніпропетровський металургійний ім. Г. І. Петровського, ворошиловградський паровозобудівний ім. Жовтневої революції, київський «Ленінська кузня», Макіївський металургійний, миколаївський суднобудівний та ін.³ Про кількісні зміни у складі спеціалістів свідчать такі дані: якщо на початок війни у народному господарстві УРСР тільки з вищою і середньою спеціальною освітою працювало 60,9 тис. інженерів і 58,8 тис. техніків, то на час визволення території — 3% спеціалістів від їх довоєнної кількості⁴.

ЦК КП(б)У ще до початку визволення території республіки розпочав роботу по добору інженерно-технічних кадрів для відбудови народного господарства. З цією метою в ті райони Радянського Союзу, куди були евакуйовані разом з підприємствами і спеціалісти, Центральний Комітет направив уповноважених, які спільно з місцевими партійними організаціями виявляли, брали на облік і направляли інженерно-технічних працівників у визволені райони України. В свою чергу ЦК ВКП(б) на початку 1943 р. зобов'язав ЦК компартій союзних республік, обкоми і крайкоми Російської Федерації брати на облік у східних областях країни евакуйованих спеціалістів і створювати з них резерв для повернення на визволені території⁵. Так, з лютого по квітень 1943 р. у першу визволену від ворога Ворошиловградську область із східних областей країни було направлено 203 інженера і техніка, а в Харківську область через місяць після визволення повернулось 498 спеціалістів⁶.

Комуністична партія особливо велику увагу приділяла забезпеченню спеціалістами таких провідних галузей промисловості, як вугільної, металургійної, енергетичної, машинобудівної та ін. В першу чергу необхідно було забезпечити спеціалістами Донбас, який був центром і основою всієї нашої економіки, головною вугільною базою. На прогязі 1943—1945 рр. Державний Комітет Оборони (ДКО) прийняв ряд постанов про відбудову Донецького басейну, в яких передбачалося проведення заходів по забезпеченню цього важливого промислового центру необхідними спеціалістами. Вже у лютому 1943 р. з московського Метробуду в Донецький басейн прибуло 50 інженерно-технічних працівників, з Наркомату вугілля СРСР — 483 спеціаліста. Восени того ж року ЦК ВКП(б) направив у розпорядження ДКО для відбудови вугільних шахт і машинобудівних заводів Донбасу одну тисячу керівних та інженерно-технічних працівників, евакуйованих з басейну на початку війни у Підмосковній, Карагандинській і Кузбаській вугільні басейни. ДКО зобов'язав всі обкоми партії і облвиконкоми в двотижневий строк

² М. В. Коваль. Все для перемоги, К., 1970, стор. 143.

³ ЦДАНГ СРСР, ф. 8243, оп. 4, спр. 560, арк. 11; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 3, спр. 187, арк. 24; спр. 191, арк. 30; «Зоря», 30 вересня 1944 р.; «Київська правда», 16 листопада 1943 р.; Зарєво над заводом, Донецьк, 1965, стор. 92; «Труд», 5 серпня 1944 р.

⁴ Народное хозяйство СССР в 1959 г. Статистический ежегодник, М., 1960, стор. 608; Я. Е. Чадаев. Экономика СССР в период Великой Отечественной войны (1941—1945 гг.), М., 1965, стор. 109.

⁵ П. І. Денисенко. Назв. праця, стор. 24; История Великой Отечественной войны Советского Союза. 1941—1945, т. 4, М., 1962, стор. 618.

⁶ ЦДАНГ СРСР, ф. 8667, оп. 1, спр. 239, арк. 12; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 2, спр. 23, арк. 149.

виявити і повернути в Донбас усіх спеціалістів, які раніше там працювали, Народному Комісаріату Оборони — демобілізувати з Червоної Армії 600 інженерів і техніків⁷.

Важливе значення для забезпечення інженерно-технічними працівниками народного господарства України відіграла постанова ЦК ЕКП(б) і РНК СРСР від 21 серпня 1943 р. «Про невідкладні заходи по відбудові господарства в районах, звільнених від німецької «купації»⁸, яка зобов'язувала всі партійні і радянські органи терміново відрядити спеціалістів у звільнені райони за місцем їх колишньої роботи.

Питання виявлення та повернення спеціалістів стало одним з першочергових завдань всіх партійних організацій республіки. Так, Дніпропетровський і Запорізький обкоми партії у листопаді 1943 р. обговорили на бюро питання про укомплектування спеціалістами підприємств Наркомату чорної металургії і зобов'язали секретарів міськкомів і райкомів партії, голів міськвиконкомів і райвиконкомів на протязі 10 днів виявити і відрядити на металургійні, машинобудівні заводи і будівельні організації Запорізької і Дніпропетровської областей всіх інженерно-технічних працівників, які раніше там працювали⁹.

В результаті організаторської роботи партійних комітетів республіки на 1 жовтня 1943 р. із східних областей країни повернулось у Харківську область — 938 спеціалістів, Ворошиловградську — 354, Дніпропетровську — 145, Запорізьку — 80, Київську — 54. На початку листопада 1943 р. у звільнені райони України повернулося 3837 спеціалістів промисловості, транспорту і зв'язку¹⁰.

Велику допомогу в забезпеченні відбудови народного господарства Радянської України необхідними кадрами подавали братні республіки країни. Там були створені спеціальні шефські комітети по поданню допомоги Українській РСР матеріальними і людськими ресурсами. Тільки в РРФСР було створено 50 таких комітетів.

Уже в перші місяці після визволення Донбасу колектив монтажно-го об'єднання «Стальконструкція» відрядив на відбудовні роботи 150 інженерів і техніків. У листопаді 1943 р. на відбудову Харківського тракторного заводу з Алтаю приїхало 10 спеціалістів. Для керівництва роботами по відбудові Дніпрогесу в березні 1944 р. з Москви до Запоріжжя прибуло 11 висококваліфікованих фахівців, близько 400 ІТП з Челябінська і Нижнього Тагіла приступили до роботи на підприємствах України в 1944 р., на відбудові Криворізького басейну працювало близько 2 тис. спеціалістів з Уралу. На відродження зруйнованих фабрик і заводів Одеси, Києва, Дніпропетровська, Запоріжжя, Николаєва, Харкова та інших промислових центрів республіки направили спеціалістів Москва, Ленінград, Свердловськ, Магнітогорськ, Алма-Ата, Ашхабад, Фрунзе та інші. Наприкінці 1943 р. всі основні заводи промислових центрів республіки Дніпропетровська, Харкова, Краматорська та інших були забезпечені керівними кадрами. На той час у Донецькому басейні працювало 5635 спеціалістів, а на підприємствах металургійної, енергетичної і машинобудівної промисловості Сталінської області —

⁷ Коммунистическая партия в Великой Отечественной войне (июнь 1941—1945 гг.). Документы и материалы, М., 1970, стор. 94; ЦДАНГ СРСР, ф. 8667, оп. 1, спр. 238, арк. 2; Решення партії и правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, М., 1968, стор. 176—177.

⁸ Решення партії и правительства по хозяйственным вопросам, т. 3, стор. 131.

⁹ Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 19, оп. 4, спр. 4, арк. 5; ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 38, спр. 6, арк. 7.

¹⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 129, арк. 32; ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 17, оп. 18, спр. 240, арк. 42.

близько однієї тисячі¹¹. Саме «...завдяки неоціненній підтримці народів усієї країни і насамперед російського народу, — говорив член Політбюро ЦК КПРС, перший секретар ЦК Компартії України товариш В. В. Щербицький, — в небачено стислі строки... було відбудовано економіку Української РСР»¹².

Проте, становище з ІТП в народному господарстві республіки залишалось складним. Так, у 1944 р. в металургійній, енергетичній і коксохімічній промисловості Сталінської області потрібно було 10 382 спеціалістів. На 20% була укомплектована ІТП вугільна промисловість. Підприємствам машинобудівної промисловості Харківської області не вистачало 5611 інженерів і техніків, підприємствам Наркомату житлово-цивільного будівництва УРСР — близько 2500 спеціалістів¹³. Таке становище було і в інших галузях народного господарства республіки.

З метою найшвидшого укомплектування інженерно-технічними кадрами основних галузей промисловості Української РСР ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У в 1944 р. вжили ряд заходів щодо поліпшення роботи партторганізації республіки по добору, розподілу і розстановці кадрів на місцях. Київський, Одеський, Запорізький, Дніпропетровський, Харківський, Кіровоградський та інші обкоми партії уже в червні того ж року прийняли відповідні рішення про направлення спеціалістів у вугільну промисловість Донбасу. Тільки протягом червня—липня на комбінат «Сталінвугілля» прибуло з підшефних областей 234 ІТП, з лав Радянської Армії — близько 2 тис. На 10 вересня 1944 р. в басейні вже працювало 7459 спеціалістів (78% довоєнної кількості)¹⁴.

У справі дальшого поліпшення роботи по добору і розстановці кадрів значну роль відіграла нарада секретарів обкомів партії по кадрах і відповідальних працівників Наркоматів та республіканських організацій, проведена ЦК КП(б)У 20—22 червня 1944 р.¹⁵ У жовтні 1944 р. ЦК ВКП(б) прийняв постанову «Про роботу Ворошиловградського обкому партії», в якій зобов'язав обласну і партійні організації республіки посилити роботу по висуванню на керівні посади місцевих працівників, вжити заходи щодо закріплення спеціалістів за місцем роботи, зміцнити вирішальні ділянки виробництва досвідченими кадрами¹⁶.

Партійні організації республіки, виконуючи ці рішення, посилити роботу з кадрами. Кадрові питання систематично розглядалися на бюро обкомів, міськкомів і райкомів партії. Тільки в 1944 р. на бюро обкомів КП(б)У було розглянуто 350 кадрових питань. Значно сприяло поліпшенню роботи з кадрами проведення нарад секретарів обкомів, міськкомів і райкомів партії по кадрах та начальників відділів кадрів

¹¹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 237, спр. 4, арк. 16; оп. 18, спр. 159, арк. 31; спр. 151, арк. 6; ЦДАНГ СРСР, ф. 8667, оп. 1, спр. 239, арк. 12; спр. 242, арк. 8; Н. А. Буцко. Назв. праця, стор. 40; «Социалистический Донбасс», 11 грудня 1943 р.; «Правда», 22 листопада 1943 р.; Строители — фронту, М., 1968, стор. 104; Днепропетровщина к 3-ей годовщине освобождения от немецко-фашистских захватчиков, Днепропетровск, 1946, стор. 11.

¹² «Радянська Україна», 31 січня 1979 р.

¹³ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 237, спр. 7, арк. 59—60; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 7, спр. 71, арк. 11; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 3, спр. 185, арк. 20.

¹⁴ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 18, спр. 303, арк. 62; ЦДАНГ СРСР, ф. 8667, оп. 1, спр. 239, арк. 13; спр. 242, арк. 119; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 326, оп. 7, спр. 22, арк. 5, 116; спр. 46, арк. 128; спр. 47, арк. 23; ф. 18, оп. 5, спр. 338, арк. 6; спр. 52, арк. 65; спр. 326; арк. 41; ЦДАНГ СРСР, ф. 8667, оп. 1, спр. 5, арк. 44; спр. 239, арк. 12; спр. 5, арк. 44.

¹⁵ «Правда України», 24 червня 1944 р.

¹⁶ «Партийное строительство», 1944, № 8, стор. 33.

відомчих організацій. У 1944 р. в республіці було проведено 87 таких нарад¹⁷.

Активізували діяльність первинні парторганізації промислових підприємств. Так, у липні 1944 р. партійні збори «Дніпробуду» відзначили, що забезпечення будівельних об'єктів кваліфікованими спеціалістами є одним з найголовніших завдань парторганізації. Партійне бюро ХТЗ у рішенні «Про роботу відділу кадрів» (липень 1944 р.) зобов'язало парторганізацію і відділ кадрів вжити заходів щодо повернення всіх спеціалістів та забезпечення їх розстановки на основних ділянках виробництва. Партбюро київського заводу «Більшовик» (січень 1945 р.) ухвалило укомплектувати фахівцями всі відділи заводу. На зміцнення організацій керівними кадрами вказувалось у рішеннях партійних зборів «Запоріжбуду» (жовтень 1944 р.), комбінату «Ворошиловградвугілля» (листопад 1944 р.), заводу «Азовсталь» (травень 1944 р.)¹⁸.

У 1944 р. обкоми партії перевірили стан добору та розстановки кадрів в 479 міськкомках і райкомках КП(б)У¹⁹. В результаті роботи партійних організацій республіки в промисловість було підібрано значну кількість спеціалістів. Так, на ворошиловградських заводах у 1944 р. на керівну роботу було висунуто з числа місцевих працівників 216 інженерів і техніків, у Харкові — понад 300 чол., а на комбінаті «Сталінвугілля» — 676. Для здійснення керівництва по відбудові найбільших підприємств республіки були направлені відомі радянські спеціалісти: Є. Т. Абакумов, П. В. Андреев, П. М. Губкін, О. Ф. Засядько, П. І. Коган, І. І. Коробов, І. Х. Кротов, Ф. Г. Логінов, Н. Ф. Піщаний, К. І. Поченков, С. В. Саленков, М. М. Фоменко та ін. ЦК ВКП(б) з початку звільнення території республіки і на 1 січня 1945 р. направив із східних областей країни, Червоної Армії і партизанських загонів на підприємства промисловості, транспорту і зв'язку Української РСР 49 788 комуністів-спеціалістів, у 1944 р. обласні комітети партії республіки — близько 1200²⁰.

Велику роботу проводила Комуністична партія по забезпеченню спеціалістами західних областей України. Значну роль в цьому відіграла постанова ЦК ВКП(б) (1944 р.) про зміцнення кадрами партійних організацій західних областей республіки та постанови ЦК КП(б)У «Про відбір керівних партійних, радянських і господарських працівників для роботи в західних областях УРСР» (березень 1944 р.), «Про відбір партійних, радянських і господарських працівників для західних областей УРСР» (серпень 1944 р.) та «Про добір і висунення кадрів із місцевого активу» (липень 1945 р.)²¹.

У 1944 р. Харківський обком партії, наприклад, направив на підприємства західних областей України 281 спеціаліста, Київський — 230, Дніпропетровський — 50. Всього 1945 р. із східних областей рес-

¹⁷ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 237, спр. 43, арк. 55—57; оп. 38, спр. 44, арк. 6.

¹⁸ Партархів Запорізького обкому Компартії України, ф. 159, оп. 2, спр. 2, арк. 43; ф. 276, оп. 1, спр. 1, арк. 3; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 87, оп. 1, спр. 35, арк. 19; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 287, оп. 1, спр. 6, арк. 6; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 229, оп. 1, спр. 17, арк. 36; Партархів Донецького обкому Компартії України, ф. 693, оп. 2, спр. 1-а, арк. 32.

¹⁹ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 237, спр. 43, арк. 57.

²⁰ Там же, спр. 40, арк. 9; спр. 43, арк. 2, 50; ЦДАНГ СРСР, ф. 8667, оп. 1, спр. 242, арк. 8; Партархів Ворошиловградського обкому Компартії України, ф. 229, оп. 1, спр. 17, арк. 36; Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 192.

²¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 162; ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 570, арк. 15.

публіки туди було направлено 4416 керівних та інженерно-технічних працівників, Союзні Наркомати — 1989²².

Робота з кадрами була у центрі уваги місцевих партійних організацій. Так, Львівський міськком партії на протязі 1944—1945 рр. розглянув 60 питань, зв'язаних з роботою кадрів. Міськком налагодив чітку систему обліку ІТП, перевірів стан та подав допомогу в укомплектуванні спеціалістами основних підприємств Сталінського, Червоноармійського і Шевченківського районів. На кінець 1945 р. з місцевого населення було висунуто понад 1700 спеціалістів на промислово-підприємства міста, а всього тут працювало 80% ІТП від необхідної кількості²³. Обкоми і міськкоми партії західних областей України висунули з місцевих працівників майже 400 директорів підприємств та підготували у Львівському навчальному комбінаті 244 спеціалісти²⁴.

Значну допомогу в укомплектуванні досвідченими спеціалістами народного господарства УРСР подавав ЦК ВКП(б). Одночасно з роботою по добору і розстановкою кадрів Комуністична партія вживала ряд заходів щодо організації підготовки та перепідготовки спеціалістів для народного господарства Української РСР. У 1944—1945 рр. була створена відповідними союзними та республіканськими наркоматами, органами вищої та середньої спеціальної освіти розгалужена мережа короткотермінових курсів, шкіл і навчальних комбінатів на підприємствах у вузах і технікумах. Тільки 1945 р. Комуністична партія і Радянський уряд виділили для підготовки і перепідготовки кадрів Наркоматам республіки 40 685 тис. крб. Це дало змогу в 1944—1945 рр. підготувати та підвищити кваліфікацію більше як 35 тис. інженерно-технічним працівникам промисловості, транспорту і зв'язку республіки²⁵.

Комуністична партія проводила також значну організаційну роботу по відбудові вищих та середніх спеціальних технічних учбових закладів республіки з метою збільшення випуску спеціалістів вищої та середньої спеціальної кваліфікації. У 1945 р. в Українській РСР було відновлено роботу 43 технічних вузів і 119 технікумів, у яких навчалось, відповідно, 33 700 і 42 400 студентів та учнів. За 1944—1945 рр. ними було підготовлено 2186 інженерів і 3041 технік²⁶.

У 1945 р. партійні організації республіки провели всебічну роботу по вивченню та закріпленню кадрів на місцях. З метою подання практичної допомоги обласним партійним організаціям в укомплектуванні провідних галузей народного господарства спеціалістами, відповідальні працівники ЦК КП(б)У здійснили 109 виїздів у всі 25 областей республіки. Всього у 1945 р. ЦК КП(б)У з питань підготовки, перепідготовки кадрів розглянув та прийняв 59 рішень. Обласні партійні комітети, в свою чергу, послали керівництво міськкомиами і райкомиами КП(б)У. За той час було проведено 183 обласні наради та розглянуто

²² ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 570, арк. 81; Партархів Харківського обкому Компартії України, ф. 2, оп. 7, спр. 71, арк. 3; Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 5, оп. 1, спр. 241, арк. 228—235; спр. 411, арк. 41; Партархів Дніпропетровського обкому Компартії України, ф. 9, оп. 3, спр. 180, арк. 34; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 7, спр. 390, арк. 7; ф. 4, оп. 1, спр. 745, арк. 91.

²³ Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 1, спр. 745, арк. 34; ф. 3, оп. 7, спр. 390, арк. 72—73.

²⁴ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 570, арк. 15, 82; Партархів Львівського обкому Компартії України, ф. 3, оп. 7, спр. 390, арк. 17, 82; спр. 398, арк. 16; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-2, оп. 7, спр. 1837, арк. 7.

²⁵ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 33, арк. 1—79; ЦДАНГ СРСР, ф. 7733, оп. 30, спр. 2466, арк. 64.

²⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 570, арк. 18—19; ЦДАНГ СРСР, ф. 7733, оп. 30, спр. 2469, арк. 57; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 10, спр. 34, арк. 2—3, 9; Вища школа Української РСР за 50 років, ч. II, К., 1968, стор. 21.

584 питання про роботу з кадрами, вивчено стан справ та подано допомогу 681 райкому КП(б)У²⁷.

Для укомплектування Наркоматів і республіканських організацій УРСР ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У направили 10 936 спеціалістів. Партиїні організації республіки на керівні посади висунули з числа кращих працівників підприємств 6492 чол.²⁸.

Завдяки копійткій організаторській роботі ЦК ВКП(б), ЦК КП(б)У і партійних організацій на кінець 1945 р. тільки на підприємствах республіканського підпорядкування Української РСР у порівнянні з відповідним періодом 1944 р. кількість інженерів збільшилась на 60%, а техніків — на 50%. На той час тут вже працювало 43 278 ІТП (понад 80% необхідної кількості), понад 70 тис. інженерів і техніків на підприємствах союзного підпорядкування. На підприємствах і в організаціях союзно-республіканського значення працювало 86 тис. начальників цехів, дільниць і відділів, прорабів, а також інших керівних кадрів²⁹. Найбільше була забезпечена головними спеціалістами та інженерно-технічними працівниками вугільна, машинобудівна, енергетична та інші галузі промисловості Донбасу — 48 тис. чол. На 84% були укомплектовані керівними кадрами апарати Наркоматів, республіканських управлінь та обласних організацій. Провідні підприємства промисловості, транспорту і зв'язку республіки були забезпечені відповідальними працівниками на 98%, 87% з них мали вищу або незакінчену вищу освіту³⁰.

Велика організаторська робота Комуністичної партії у розстановці досвідчених спеціалістів на найвідповідальніших ділянках виробництва сприяла досягненню певних успіхів у відбудові всіх галузей народного господарства і культури Української РСР і всієї нашої країни в завершальний період Великої Вітчизняної війни, а також успішному виконанню плану першої післявоєнної п'ятирічки.

²⁷ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 570, арк. 86—94.

²⁸ Там же, арк. 13, 60.

²⁹ ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 570, арк. 57—58; ЦДАЖР УРСР, ф. Р-582, оп. 9, спр. 17, арк. 30—50; спр. 24, арк. 5, 204.

³⁰ ЦДАЖР УРСР, ф. Р-337, оп. 10, спр. 17, арк. 5; ф. Р-582, оп. 9, спр. 24, арк. 8, 22, 62, 191, 196, 201, 207; ПА ІП при ЦК Компартії України, ф. 1, оп. 17, спр. 570, арк. 6, 59.

З ІСТОРІЇ ВІДНОВЛЕННЯ МІСЦЕВИХ РАД ДЕПУТАТІВ ТРУДЯЩИХ У ЗАХІДНИХ ОБЛАСТЯХ УРСР (1944—1945 рр.)

М. О. ЛІЩЕНКО (Чернівці)

Після визволення західноукраїнських земель від німецько-фашистських загарбників перед партійними організаціями західних областей постали складні соціально-економічні завдання: необхідно було якнайшвидше ліквідувати наслідки окупації, почати відбудову народного господарства республіки, налагодити безперебійне постачання населення продуктами, одягом, відновити роботу закладів культури, подати посильну допомогу Радянським Збройним Силам, які добивали фашистського звіра на його території. Найважливішою умовою успішного виконання цих завдань було відновлення й зміцнення Рад депутатів трудящих.

Відновлення роботи Рад депутатів трудящих, їх виконавчих органів на визволеній від ворога території здійснювалось під керівництвом і при безпосередній допомозі ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, Президії Верховної Ради СРСР і Президії Верховної Ради УРСР, союзного і республіканського урядів. Вони добирали, затверджували і направляли у визволені райони спеціальні оперативні групи, головним завданням яких було відновлення партійних і радянських органів, масових громадських організацій. Ці групи очолювались секретарями обласних комітетів партії.

Разом з наступаючими радянськими військами оперативні групи вступали на визволену територію, проводячи велику організаційну роботу по відновленню там партійних і радянських органів профспілкових, комсомольських та інших громадських організацій. Е частині районів Ровенської і Волинської областей місцеві Ради почали працювати одразу ж після визволення.

В процесі відновлення місцевих Рад і їх органів виникали труднощі, зумовлені війною. Більшість депутатів перебувала в діючій армії в партизанських загонах, значна кількість — загинула на фронті, фашистських катівнях. У Тернопільській області, наприклад, у травні 1944 р. усього налічувалось 28 депутатів обласної, 223 — міських 361 — районних і 939 — сільських Рад, обраних в грудні 1940 р., що відповідно становило 36,8, 28,8, 26,1 і 7,6% їх загальної кількості. В цілому за роки війни в західних областях УРСР вибуло більше 80% депутатів місцевих Рад².

Враховуючи те, що в умовах війни неможливо було провести нові вибори у відповідності з Конституцією, партія виробила іншу практичну формування місцевих Рад. Там, де лишилися депутати, обрані до війни керівні органи Рад формувалися з них. Якщо ж депутати з тієї чи іншої причини не могли бути використані (загинули на фронті, перебували в діючій армії), склад виконкомів поповнювався або заново створювався за рахунок активістів, які проявили себе в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників.

У Ровенській області, наприклад, за даними на 1 січня 1945 р. з 2847 членів виконкомів сільрад тільки 901 чол., тобто 38,8% їх загальної кількості, були депутатами, обраними ще до війни³. Подібна практика комплектування виконавчих органів Рад мала місце також в інших областях.

Персональний склад виконкомів міських і районних Рад затверджувався на бюро обласних комітетів партії і обласними виконкомомістами міст районного підпорядкування, селищних та сільських Рад — бюро районних комітетів партії і виконкомомістами районних Рад.

У формуванні місцевих Рад західних областей УРСР, їх виконкомів, відділів і управлінь велику допомогу надавали партійні і радянські органи республіки. У відповідності з постановою ЦК ВКП(б) від 19 жовтня 1944 р. «Про зміцнення працівниками сільських, районних та обласних партійних організацій західних областей України і Білорусії та рішеннями ЦК КП(б)У по цьому питанню в західні області України на партійну, радянську і господарську роботу тільки в 1944 р. було на-

¹ Підраховано за даними Тернопільського обласного державного архіву (далі — ТОДА), ф. Р-1833, оп. 1, спр. 108, арк. 27.

² Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941-1945 рр., т. 3, К., 1969, стор. 169.

³ Архів Президії Верховної Ради Української РСР (далі — АПВР УРСР) ф. 1, оп. 4, спр. 4, арк. 14.

правлено понад 13 тис., а всього з часу їх визволення і до 10 квітня 1945 р. — майже 49 тис. досвідчених працівників⁴.

Активна допомога з боку партійних органів забезпечила подолання значних труднощів в процесі відновлення місцевих Рад в західних областях республіки, в комплектуванні їх виконавчих органів керівними кадрами. Вже в квітні 1944 р. відновили свою діяльність Волинський, Ровенський, Тернопільський і Чернівецький, а незабаром — Дрогобицький, Львівський і Станіславський облвиконкоми. Вони провели складну роботу по відновленню і комплектуванню кадрами міських і районних, а також селищних і сільських Рад, зокрема апарату їх виконкомів. Тільки у Волинській області в районному апараті працювало майже 6 тис. чол.⁵

На кінець 1944 р. процес відновлення місцевих Рад в західних областях республіки в цілому був завершений, а їх виконавчі органи в основному були укомплектовані відповідними кадрами.

Але це була лише одна частина важливої справи по відновленню Радянської влади на місцях. Потрібно було залучити до активної участі в діяльності Рад широкі маси трудящих, виховати радянський актив з місцевого населення, спираючись на який Ради могли виконати поставлені перед ними завдання.

Особливе значення в цій багатоплановій роботі мала діяльність постійних комісій Рад. Тільки у Дрогобицькій, Львівській, Ровенській та Тернопільській областях при сільських Радах було утворено майже 15 тис. постійних комісій, які об'єднали понад 58 тис. чол., в тому числі 10 650 депутатів та 47 964 активісти⁶.

Серед новостворених постійних комісій сільських Рад найчисленнішими були сільськогосподарські, бюджетні та культурно-освітні. Так, до складу сільськогосподарських комісій сільрад чотирьох названих областей, яких нараховувалось 2753, входило понад 11 тис. депутатів і активістів, до 2524 бюджетних — майже 11 тис. депутатів та активістів, а до 2509 культурно-освітніх — всього понад 10 тис. чол.⁷ Така кількість і чисельний склад постійних комісій зумовлювались тими завданнями, які стояли в цей час перед сільськими Радами. Відбудова промисловості і сільського господарства, закладів культури могла бути забезпечена тільки в результаті безпосереднього керівництва з боку Радянської держави, її місцевих органів, які в своїй діяльності спиралися на широкий актив.

Велика увага приділялася також залученню до активної участі в радянському будівництві жінок. У Дрогобицькій області, наприклад, на роботу в постійні комісії сільських Рад було направлено 2634 жінки, у Львівській області — 4620 жінок. Усього ж у постійних комісіях сільських Рад Дрогобицької, Львівської, Ровенської і Тернопільської областей працювало 13 938 жінок або 23,7% їх складу⁸.

Був і ще один важливий аспект діяльності місцевих Рад депутатів трудящих. Велика кількість трудівників міста й села вперше брала участь в роботі органів державної влади і не мала достатнього практичного досвіду. Тому виникла необхідність організувати систему підготовки і перепідготовки кадрів, навчання радянського активу. З цією ж метою проводились семінари керівників виконкомів районних і

⁴ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 162—163.

⁵ Й. Д. Черниш. Комуністична партія України — організатор соціалістичних перетворень на селі в західних областях УРСР, Львів, 1968, стор. 73.

⁶ АПВР УРСР, ф. 1, оп. 4, спр. 4, арк. 14, 58, 89, 133.

⁷ Там же.

⁸ Там же.

сільських Рад, постійних комісій, на яких вивчалися радянські закони, партійні документи, розглядалися практичні питання діяльності місцевих органів державної влади і державного управління, їх участі в господарському і культурному будівництві. Такі семінари почали працювати вже в перші місяці після визволення західних областей республіки від німецько-фашистських загарбників. Так, на п'ятиденному семінарі голів і секретарів сільрад, на якому навчалися представники 14 районів Тернопільської області (червень 1944 р.), було підготовлено 884 чол.⁹ Подібні семінари були проведені у Волинській, Дрогобицькій, Львівській, Ровенській та Станіславській областях¹⁰.

Велику увагу вихованню радянських кадрів для роботи в західних областях УРСР приділяли ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У. Керівні партійні працівники цих областей навчалися на стаціонарному та заочному відділеннях Вищої партійної школи при ЦК ВКП(б), яка була відкрита в грудні 1944 р., та на радянському відділенні Республіканської партійної школи при ЦК КП(б)У (тільки в Республіканській партійній школі в 1945 р. навчалось 86 радянських працівників із західних областей республіки). В березні—травні цього ж року спеціальні 3-місячні курси, що працювали в Харкові, закінчили 460 працівників місцевих Рад західних областей УРСР¹¹.

Свій ідейно-теоретичний рівень радянські працівники підвищували в вечірніх університетах марксизму-ленінізму, на теоретичних конференціях. Вони вивчали історію Комуністичної партії, історію Великої Вітчизняної війни, питання зовнішньої політики партії та радянського будівництва. Велику роль у підвищенні ідейно-теоретичного рівня радянських працівників відіграли організовані при райкомах партії вечірні партійні школи та політшколи, яких на кінець 1944 р. в західних областях УРСР нараховувалось 225¹².

Таким чином, Комуністична партія і уряд в надзвичайно складних умовах війни змогли в основному забезпечити відповідними працівниками обласні, міські, районні, селищні та сільські Ради, виконавчі комітети, а також управління та відділи. Своєрідне поєднання молодих кадрів, які добре знали місцеві умови, з досвідченими працівниками сприяло зміцненню органів Радянської влади на місцях, поліпшенню їх діяльності та піднесенню ролі в господарському і культурному будівництві.

Процес відновлення і зміцнення місцевих Рад депутатів трудящих в західних областях Української РСР проходив в умовах гострої класової боротьби з недобитими бандами українських буржуазних націоналістів.

На території Кіцманського району Чернівецької області діяла банда українських буржуазних націоналістів, очолювана німецьким офіцером, який видавав себе за чеха. Цей гестапівський шпигун і вбивця під кличкою «Юрт» за завданням фашистського командування збирав розвідувальні дані, організовував терористичні акти проти радянських активістів та населення. Тільки в селі Хлівнище цього району банда зруйнувала спиртзавод і господарські приміщення радгоспу, вбила кількох місцевих активістів¹³.

⁹ ТОДА, ф. Р-1833, оп. 1, спр. 8, арк. 64.

¹⁰ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 178.

¹¹ Там же.

¹² М. К. Івасюта. Нариси історії колгоспного будівництва в західних областях Української РСР, К., 1962, стор. 83.

¹³ Чернівецький обласний державний архів (далі — ЧОДА), ф. Р-3, оп. 2, спр. 699, арк. 72.

Бандерівці діяли найжорстокішими методами, кров'ю радянських людей заливаючи свій ганебний, злодійський шлях. У Сарненському районі Ровенської області тільки за один день — 22 травня 1944 р. — оунівці зруйнували будинок сільради в м. Мочисі, вбили голову Глушицької сільради тов. Гаврильчука та активіста М. Булаву, в с. Тріскіні закатували сім'ю голови сільради і депутата райради. В Тучинському районі тієї ж області місцева «боївка» напала на родину радянського активіста М. П. Ільчука. Господаря вивели на ганок і тут пилюкою відрізали йому голову. Дружину, 17-річну доньку і стару матір застрелили в хаті, дворічного сина задушили в колісці¹⁴.

Як яскраво свідчать документи та численні розповіді очевидців, у своїй «діяльності» буржуазні націоналісти не гребували найпідлітшими і найбруднішими засобами. Вони зводили наклепи на радянський суспільний і державний лад, на Союз Радянських Соціалістичних Республік, на найсвятіше — дружбу між українським і російським народами, кривавим терором проти мирного населення хотіли залякати людей, примусити йти в банди, зробити співучасниками своїх чорних задумів. З тими, хто не бажав коритися їх волі, вбивати своїх братів, бандерівці жорстоко розправлялися. Найчастіше жертвами бандитського терору ставали партійні та радянські працівники, активісти. Тільки у Львівській та Волинській областях головорізи з оунівських банд вбили понад 300 керівних працівників сільських Рад¹⁵.

Активно співробітничали з буржуазними націоналістами, допомагали їм чинити криваві акції проти Радянської влади «слуги божі» з оточення митрополита А. Шептицького. Вони переховували бандитів та зброю, постачали бандерівцям одяг та їжу. А у соборі святого Юра у Львові зберігалась зброя, призначена для буржуазно-націоналістичних банд¹⁶.

Проте ні кривавий терор, ні пропагандистська колотнеча, за допомогою якої українські буржуазні націоналісти намагалися отруїти свідомість трудящих, ні співробітництво з уніатською церквою — ніщо не допомогло оунівцям. Українські трудящі під керівництвом комуністів і державних органів докладали всіх зусиль, аби якнайшвидше покінчити з бандитизмом і зажити мирним життям. В ході боротьби проти українських буржуазних націоналістів зростали політична свідомість і активність трудящих західних областей, вони ще тісніше згуртовувались навколо Комуністичної партії.

Велику практичну допомогу місцевим партійним організаціям, Радам депутатів трудящих у їх роботі по політичному вихованню населення подав ЦК КП(б)У, який на своєму пленумі (22—24 листопада 1944 р.) обговорив завдання партійних організацій республіки по виконанню постанови ЦК ВКП(б) від 27 вересня 1944 р. «Про недоліки в політичній роботі серед населення західних областей УРСР». Про стан масово-політичної роботи серед населення доповідали на пленумі секретарі Волинського, Станіславського і Чернівецького обкомів партії, на звіти яких було прийняте спеціальне рішення. Проаналізувавши масово-політичну роботу серед населення у Волинській, Станіславській і Чернівецькій областях, пленум піддав гострій критиці суттєві недоліки в ідейно-виховній роботі цих обласних комітетів партії, озброїв комуністів конкретною програмою діяльності по дальшому посиленню ідей-

¹⁴ «Український історичний журнал», 1973, № 12, стор. 13.

¹⁵ М. В. Коваль. *Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны*, К., 1977, стор. 28.

¹⁶ В. Руднев. *Українські буржуазні націоналісти — агентура міжнародної реакції*, К., 1955, стор. 147.

но-політичного виховання трудящих у дусі пролетарського інтернаціоналізму і радянського патріотизму, нерушимої дружби народів СРСР, непримиримості до ворожої народним масам ідеології українського буржуазного націоналізму.

Партійні організації і радянські органи значно посилили масово-політичну роботу серед населення, почали активніше пропагувати досягнення радянського народу в будівництві соціалізму, успіхи Червоної Армії в боротьбі проти німецько-фашистських загарбників, заходи Комуністичної партії і Радянського уряду, спрямовані на відбудову народного господарства республіки.

Важливу роль у мобілізації трудящих західних областей республіки на виконання господарських та інших завдань, в зміцненні зв'язків місцевих Рад з найширшими верствами трудівників міста й села, в розгортанні боротьби проти недобитків буржуазно-націоналістичних банд відіграли обласні, районні, сільські з'їзди, наради, збори трудящих. Тільки в Дрогобицькій, Ровенській, Тернопільській і Чернівецькій областях відбулося майже 2700 таких зборів, на яких були присутні близько 650 тис. селян. Серед населення західних областей УРСР було розповсюджено понад 20 млн. листівок, газет і брошур¹⁷. На зборах обговорювалися питання відновлення і зміцнення органів радянської влади на місцях, завдання трудящих по відбудові зруйнованого окупантами народного господарства. У цей же час проводились обласні та районні збори сільської молоді, обласні та міжобласні наради вчителів, сільські збори (у другій половині грудня 1944 р. відбувся з'їзд селян Станіславщини, обласні наради селян у Волинській, Львівській, Тернопільській, Чернівецькій та ін. областях)¹⁸.

Яскравим показником зростаючої політичної активності і свідомості робітників, селян, трудової інтелігенції була їх масова участь у винищувальних батальйонах, групах сприяння та самоохорони, які створювались для боротьби проти бандерівських банд. Тільки в Чернівецькій області діяло 20 районних та міських винищувальних батальйонів і 273 групи сприяння, які налічували в своєму складі понад 3,5 тис. бійців¹⁹. У Львівській області на кінець 1944 р. було створено 31 винищувальний батальйон і 359 груп самоохорони, в складі яких було 8380 чоловік з числа місцевого активу²⁰. Усього ж у західних областях УРСР на 15 лютого 1945 р. в складі 292 винищувальних батальйонів і 2336 груп сприяння та самоохорони, які вели боротьбу проти бандерівських банд, перебувало 24 тис. чоловік²¹.

Бійці винищувальних батальйонів, груп сприяння та самоохорони протягом другої половини 1944 р. затримали 39 тис. фашистських солдатів і злочинних елементів, у боях знищили понад 6 тис. оунівських бандитів і 12 тис. захопили живими²².

Президія Верховної Ради УРСР, Рада Народних Комісарів і ЦК КП(б)У звернулися до учасників націоналістичних банд, пропонуючи їм добровільно припинити збройну боротьбу і повернутися до мирного

¹⁷ М. В. Коваль. Назв. праця, стор. 177.

¹⁸ Радянське Прикарпаття 1939—1959. Документи і матеріали. Ужгород, 1964, стор. 143; Волинь Радянська (1939—1965 рр.). Збірник документів і матеріалів, частина III. Львів, 1971, стор. 173; М. К. Івасюта. Назв. праця, стор. 86; Радянська Тернопільщина 1939—1958. Документи і матеріали. Львів, 1971, стор. 165; ЧОДА, ф. Р-3, оп. 2, спр. 699, арк. 44.

¹⁹ ЧОДА, ф. Р-3, оп. 2, спр. 699, арк. 43.

²⁰ М. К. Івасюта. Назв. праця, стор. 87.

²¹ Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр., т. 3, стор. 145.

²² Там же с.

життя. Багато учасників банд виходили з лісів та сховищ і з'являлись в радянські органи з повинною. Так, в кінці 1944 р. в органи НКДБ і НКВС з повинною з'явилося 15,5 тис. бандитів²³.

Масова участь трудящих у боротьбі проти українських буржуазних націоналістів була найважливішою умовою їх повного розгрому. В ході цієї боротьби, яка велась під керівництвом партійних організацій і державних органів, зростала і загартовувалася класова свідомість і політична активність трудящих, множились ряди радянських активістів. Усе це позитивно вплинуло на дальше зміцнення Рад депутатів трудящих на місцях, зростання їх ролі в господарському і культурному будівництві.

Спираючись на всебічну і повсякденну допомогу з боку ЦК ВКП(б) і ЦК КП(б)У, союзних та республіканських органів державної влади і державного управління, всіх радянських народів-братів, численний місцевий актив, Ради депутатів трудящих західних областей УРСР під керівництвом партійних організацій вже протягом першого року після визволення українських земель від німецько-фашистських загарбників в надзвичайно складних умовах війни провели велику господарсько-організаторську, соціально-побутову і культурно-виховну роботу, спрямовану на відбудову народного господарства, забезпечення громадського правопорядку, нормальних умов життя трудящих, налагодження торгівлі і громадського харчування, системи охорони здоров'я тощо.

Багатогранна організаційно-масова робота місцевих Рад та їх органів сприяла швидкому відродженню народного господарства, зруйнованого фашистами під час війни. Тільки в 1944—1945 рр. в західних областях УРСР було відбудовано понад 2200 державних промислових підприємств і промартілей²⁴.

На селі діяльність Рад була спрямована на відновлення довоєнного землекористування, реорганізацію МТС, створення нових колгоспів і радгоспів, їх організаційно-господарське зміцнення, подання допомоги бідняцько-середняцьким колективам по обробітку землі. Завдяки цьому були успішно проведені польові роботи, виконані і перевиконані плани державних заготівель сільськогосподарської продукції.

Таким чином, надзвичайно важлива і складна робота по відновленню Рад депутатів трудящих в західних областях УРСР в основному була завершена на кінець 1944 р., тобто вже через кілька місяців після їх визволення від німецько-фашистських загарбників.

Спираючись на досвідчені радянські кадри, направлені партією в західні області УРСР, на місцевих активістів, партійні організації вже в ході війни домоглися зміцнення обласних, міських, селищних і сільських Рад, що позитивно вплинуло на діяльність цієї найбільш масової державної і громадської організації трудящих, через яку партія мобілізувала їх творчу енергію на найшвидшу відбудову народного господарства республіки. За цей період зміцніли зв'язки Рад депутатів трудящих з масами, зросли їх роль і авторитет у вирішенні важливих народногосподарських завдань.

Проведена в ході війни робота по відновленню і зміцненню органів Радянської влади в західних областях УРСР, набутий ними досвід по залученню широких мас робітників, трудового селянства та інтелігенції до активної участі в управлінні державою, становили необхідну передумову дальшого розгортання і вдосконалення діяльності місцевих Рад в післявоєнні роки — роки мирного соціалістичного будівництва.

²³ М. В. Коваль. Назв. праця, стор. 177.

²⁴ В. М. Терлецький. Ради депутатів трудящих Української РСР в період завершення будівництва соціалізму (1938—1958 рр.), К., 1966, стор. 165.

ДОПОМОГА МІСЬКОЇ МОЛОДІ У ВІДБУДОВІ СІЛЬСЬКОГО ГОСПОДАРСТВА (1943—1945 рр.)

П. І. МЕЛЬНИК (Чернівці)

В історії нашої країни важливе місце займає період відродження народного господарства на визволених від фашистів територіях СРСР у 1943—1945 рр. У постанові ЦК КПРС «Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції» відзначено: «Здійснивши безприкладний подвиг у роки Великої Вітчизняної війни, радянський народ продемонстрував масовий героїзм і в мирній праці по відбудові зруйнованих міст і сіл, фабрик і заводів»¹. Яскраві сторінки в літопис трудових звершень нашого народу вписала своєю звитяжною працею й молодь.

Вказуючи на необхідність творчого застосування історичного досвіду партії і народних мас, Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради СРСР товариш Л. І. Брежнев у книзі «Відродження» зазначає: «Оглядаючись назад, пригадуючи зроблене, ми звичайно черпаємо з цього досвіду те, що придадне сьогодні і корисне на майбутнє»². Великого політичного і практично-виховного значення набуває вивчення і узагальнення досвіду масового трудового змагання юнаків і дівчат у відбудовний період, зокрема у відродженні протягом 1943—1945 рр. сільського господарства Радянської України — невід'ємної складової частини єдиного народногосподарського комплексу СРСР.

Як і на всіх етапах соціалістичного і комуністичного будівництва, партія надавала великого значення постійній допомозі робітничого класу трудовому селянству у відбудовний період останніх років війни. Втілюючи в життя ленінську настанову про те, що «нехай кожна партійна організація, кожна професійна спілка, кожна фабрика, майстерня і т. д. зв'яжуться спеціально з кількома обраними нею волостями для зміцнення союзу з селянами, для допомоги їм, для освічення їх...»³, Центральний Комітет Компартії України, обласні, міські і районні комітети партії, первинні партійні організації промислових підприємств і установ відновили шефську допомогу міста селу.

Ця допомога, незважаючи на великі труднощі, викликані війною, яка ще тривала, набрала різноманітних і дійових форм. Необхідно було забезпечити колгоспи і радгоспи технікою, що була зруйнована або вивезена в Німеччину, освоїти довоєнні посівні площі, відновити громадське тваринництво, забезпечити сільське населення житлом тощо.

Робітничий клас країни під керівництвом партійних організацій відновлював довоєнні шефські зв'язки з селом, встановлював нові. Зокрема, колективи промислових підприємств, будівельних організацій та залізничники УРСР здійснювали в роки війни шефство над 996 МТС і майже 25 тис. колгоспів республіки⁴.

Комсомольці та молодь визволених міст Радянської України широко підхопили патріотичні ініціативи і почини колективів фабрик і заводів, усвідомлюючи їх велике державне значення. Самовіддано працюючи на відбудові міст, транспорту та галузей промисловості, молоде

¹ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 р., К., 1977, стор. 6.

² Леонід Ілліч Брежнев. Відродження, К., 1978, стор. 22.

³ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 37, стор. 95.

⁴ Історія селянства Української РСР, т. 2, К., 1967, стор. 317.

покоління Радянської країни активно допомагало відбудовувати й матеріально-технічну базу сільськогосподарського виробництва, своєчасно і якісно ремонтувати техніку, реманент, успішно проводити польові та інші роботи, демонструвало нерозривність уз соціалістичних міст і села.

Рух міської молоді, будучи невід'ємною складовою частиною всенародної допомоги колгоспам і радгоспам, поширився по всій республіці, набрав різноманітних форм. Однією з них було виготовлення нових і реставрація старих запасних частин та деталей до сільськогосподарської техніки і реманенту. Замовлення підшефних МТС, колгоспів, радгоспів прирівнювались фабрично-заводською молоддю до замовлень фронту і виконувались по-бойовому, терміново та високоякісно. Протягом 1943—1945 рр. комсомольці і молодь промислових підприємств Харкова, Дніпропетровська, Києва, Сталіно, Миколаєва, Херсона, Одеси та інших міст республіки багато зробили для відбудови, підготовки та експлуатації машинно-тракторного парку.

Так, з ініціативи комсомольців ХТЗ у період осінньо-зимового сезону 1943—1944 рр. на заводі розпочалось виробництво запчастин до тракторів. З метою забезпечення прискороного виготовлення і безперебійного постачання деталей в МТС було створено 3 комсомольсько-молодіжні бригади, в надурочний час відремонтовано і встановлено 5 токарних і фрезерних верстатів⁵. До кінця травня 1944 р. юнаки і дівчата заводу відправили лише у підшефні МТС запчастин та різного інструменту на 7060 крб.⁶

Ще більш вагомою стала ця форма допомоги з боку робітничої молоді в кінці 1944 — на початку 1945 рр. Наприклад, на Харківському машинобудівному заводі функціонував спеціальний штаб при заводі комсомолу, а в цехах — сигнальні пости, які взяли під контроль роботу молоді по виробництву запчастин. Це дало змогу забезпечити виготовлення в надурочний час для колгоспів області запасних деталей до 1200 сівалок і 300 плугів⁷.

Активно допомагали відроджувати МТС й молоді робітники Донбасу. По-ударному працювали на виготовленні запасних частин до тракторів комсомольці і молодь Торецького заводу. Так, молодіжна бригада Тютяєва з ресорного цеху виробниче завдання першої половини червня 1944 р. виконала на 266% і зобов'язалась закріпити цей успіх у другій половині місяця, щоб зустріти 25-у річницю Ленінської комсомолу ще вищими виробничими досягненнями⁸.

Робітнича молодь заводів ім. Ілліча м. Маріуполя, ім. М. В. Фрунзе м. Костянтинівки та інших для молодіжних бригад, зайнятих на ремонті сільськогосподарської техніки та реманенту, виготовила 42 комплекти інструментів. Велика і ефективна допомога, яку подавав робітничий клас Донбасу, в тому числі робітничі і гірняцька молодь, трудівникам села, стала одним із вирішальних факторів у достроковому закінченні в області ремонту тракторного парку⁹.

По-стахановськи працюючи на виготовленні запчастин до тракторів і сільгоспмашин, молоді робітники заводу «Виробничник» м. Генічеська

⁵ «Молодь України», 8 січня 1944 р.

⁶ «Сталинское племя», 25 травня 1944 р.

⁷ «Красное знамя» (Харків), 12 січня 1945 р.; Н. А. Буцко. Коммунистическая партия — организатор всенародной помощи Советской Украине в восстановлении народного хозяйства в годы Великой Отечественной войны, К., 1962, стор. 161.

⁸ «Дружковский рабочий», 21 червня 1944 р.

⁹ «Молодь України», 3 серпня 1944 р.; ПЛ ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 39.

Херсонської області¹⁰, Мелітопольського автотракторного¹¹, Проскурівського ливарно-механічного (нині Хмельницький)¹² і багатьох інших заводів та індустріальних об'єктів республіки виявляли творчу ініціативу і винахідливість, збільшували виготовлення найбільш складних і дефіцитних запчастин, деталей до сільськогосподарської техніки. При цьому постійним супутником молоді у важких умовах відбудови народногосподарських об'єктів Радянської України в 1943—1945 рр. був невпинний пошук більш широких можливостей для поліпшення своєї праці і збільшення вкладу кожного у спільну справу.

Іншою формою допомоги міської молоді селу було забезпечення сільськогосподарського виробництва інструментом та обладнанням для проведення ремонтних робіт на місцях. Так, за ініціативою комсомольців ряду промислових підприємств м. Харкова робітнича молодь почала виготовляти в надурочний час комплекти інструментів («сумки трактористів») для молодіжних тракторних бригад області. Ці комплекти складались, як правило, з 64 найбільш необхідних для ремонту тракторів інструментів¹³.

Схваливши цю ініціативу, Харківський міськком комсомолу зобов'язав первинні комсомольські організації «...силами комсомольсько-молодіжних бригад і молоді харківських підприємств виготовити в надурочний час 280 комплектів інструментів для тракторних бригад МТС, направити у підшефні МТС для подання практичної допомоги в ремонті тракторів 35 комсомольсько-молодіжних бригад...»¹⁴. Виконуючи це рішення, 51 первинна комсомольська організація міста взяла шефство над ремонтними бригадами МТС і радгоспів¹⁵. У березні 1945 р. «Комсомольська правда» повідомляла: «В Харківський міськком комсомолу щоденно надходять незвичайні вантажі: довгі важкі ящики. В них лежить інструмент для молодіжних бригад МТС... На всіх великих заводах Харкова комсомольські бригади, закінчивши трудовий день, залишаються в цехах і виготовляють для МТС потрібний їм інструмент»¹⁶. До початку весняно-польових робіт молоді робітники електромеханічного заводу виготовили і відправили молодіжним тракторним бригадам 70 ящиків з комплектами інструментів¹⁷, Харківського тракторного заводу — 20¹⁸.

Істотну допомогу в підготовці до весняної кампанії 1944 р. подали багатьом МТС й молоді робітники Дніпропетровської області. Так, на заводі ім. Комінтерну виготовили 170¹⁹, а на заводах ім. В. І. Леніна та ім. Г. І. Петровського — 55 комплектів інструментів²⁰. До початку жнив 1944 р. вартість виготовлених робітничою молоддю Дніпропетровська і переданих в МТС інструментів становила 32 тис. крб.²¹

Ще більшого розмаху набрала допомога робітничої молоді сільській у період осінньо-зимового ремонтного сезону 1944—1945 рр. Комсомольсько-молодіжні бригади промислових підприємств міста за ініціативою молодих робітників заводу ім. Г. І. Петровського взяли шефство над сільськогосподарськими комсомольсько-молодіжними брига-

¹⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1326, арк. 65.

¹¹ «Червоне Запоріжжя», 8 травня 1945 р.

¹² «Радянське Поділля», 4, 20 лютого, 10 квітня 1945 р.

¹³ «Сталинское племя», 24 грудня 1944 р.

¹⁴ «Красное знамя», 12 січня 1945 р.

¹⁵ «Сталинское племя», 20 березня 1945 р.

¹⁶ «Комсомольская правда», 11 березня 1945 р.

¹⁷ «Соціалістична Харківщина», 16 березня 1945 р.

¹⁸ «Красное знамя», 12 січня 1945 р.

¹⁹ «Молодь України», 22 березня 1944 р.

²⁰ ПА ІІІ при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1318, арк. 97.

²¹ Там же, арк. 103.

дами області. Бригади В. Маякова і В. Єськова у своєму листі до молоді Просянської МТС писали: «Ви на полях, а ми в цеху працюємо по фронтному. Кожен у нас виконує по 2—2,5 норми. Тепер ви приступили до ремонту тракторів. Ми вважаємо своїм комсомольським обов'язком допомогти вам. Порадившись між собою, ми вирішили до 15 січня виготовити в надурочний час 6 комплектів інструментів... Незабаром до МТС виїдуть наші товариші. Вони подадуть вам технічну допомогу і привезуть уже зроблений нами перший комплект інструментів»²².

Обком комсомолу схвалив ініціативу бригад В. Маякова та В. Єськова і запропонував комсомольським організаціям підприємств організувати шефство заводських бригад над молодіжними тракторними бригадами всіх МТС області. Почин молодіжних бригад заводу ім. Г. І. Петровського був широко підхоплений робітничою молоддю не тільки Дніпропетровської, а й інших областей Радянської України²³. В тому, що машинно-тракторні станції області на 22 дні раніше встановленого строку виконали річний план ремонту тракторів²⁴, була велика заслуга молодих робітників Дніпропетровщини.

До початку весняно-польових робіт 1945 р. для молодіжних тракторних бригад молодь м. Одеси виготовила 300²⁵, м. Миколаєва — 250 комплектів інструментів²⁶.

Одночасно з великою роботою по виготовленню інструментів молодь міст республіки розгорнула рух за їх збір для МТС, колгоспів і радгоспів. Так, Дніпропетровський міськом ЛКСМУ організував збір інструментів для укомплектування пересувних ремонтних майстерень на час весняної сівби 1944 р. До початку польових робіт молодь міста підготувала 1000 таких комплектів²⁷.

Активну участь у збиранні інструментів для потреб сільського господарства взяли юнаки і дівчата м. Харкова. Від молоді ХТЗ, Жовтневого, Червонобаварського районів, різних об'єднань і організацій надійшло понад 4500 одиниць інструментів²⁸. Значну кількість інструментів збирала в 1945 р. молодь Полтави²⁹, Черкас³⁰ та багатьох інших міст і районів УРСР.

Комсомольці і молодь промислових підприємств брали безпосередню участь в роботах по ремонту сільгосптехніки. Так, взимку 1944 р. підприємства Маріуполя, Краматорська, Костянтинівки, Єнакієвого, Горлівки направили в сільську місцевість 17 комсомольсько-молодіжних ремонтних бригад, укомплектованих висококваліфікованими робітниками. Крім цього, представники молодого покоління токарів, слюсарів, ковалів в індивідуальному порядку виїжджали в села і МТС для подання допомоги в налагодженні сільськогосподарської техніки³¹.

Велику допомогу молодіжні ремонтні бригади подали в успішній підготовці і проведенні посівної кампанії 1945 р. в республіці. Так, наприкінці січня з м. Миколаєва в МТС області виїхало 20 комсомольсько-молодіжних бригад, які працювали там до завершення ремонту

²² «Комсомольская правда», 10 січня 1945 р.

²³ «Комсомольская правда», 4 січня 1945 р.; «Сталинское племя», 7 лютого 1945 р.

²⁴ «Колгоспник України», 20 лютого 1945 р.

²⁵ «Сталинское племя», 4 квітня 1945 р.

²⁶ «Комсомольская правда», 16 січня 1945 р.

²⁷ «Молодь України», 22 березня 1944 р.

²⁸ «Соціалістична Харківщина», 11 січня 1945 р.

²⁹ «Зоря Полтавщини», 19 червня 1945 р.

³⁰ «Сталинское племя», 6 березня 1945 р.

³¹ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 39; спр. 1321, арк. 33—34.

машинно-тракторного парку і реманенту³². Промислові підприємства м. Харкова в 1944 р. з таким завданням направили, за неповними даними, 18³³, а в період підготовки до весняної сівби 1945 р.— 38 бригад³⁴.

Допомогу у забезпеченні запчастинами, інструментом, проведенні ремонту сільськогосподарської техніки і реманенту подавали й учні ремісничих училищ та шкіл ФЗН республіки. Так, напередодні весняно-польових робіт 1945 р. з Білопільського ремісничого училища № 2 Сумської області було направлено в тракторні бригади Білопільської МТС повні набори інструментів для проведення поточного ремонту сільгоспмашин, виготовлені руками юних умільців³⁵. Понад 150 запчастин для підшефної Лихівської МТС Верхньодніпровського району відправили в 1945 р. учні школи ФЗН № 13 м. Дніпропетровська³⁶. На початку 1945 р. 15 ремонтних бригад ремісників м. Харкова виїхали в МТС області. До складу кожної із них ввійшло 10 учнів, які виконували деякі завдання на 150 і більше процентів³⁷. Успішно працювали на ремонті сільськогосподарської техніки в період осінньо-зимового сезону 1944—1945 рр. й бригади Одеського № 3 і група учнів Херсонського № 4 ремісничих училищ морського флоту³⁸.

Молодь міст Радянської України надала неоціненну допомогу селу і у збиранні врожаїв 1943—1945 рр. Її масштаби особливо зросли у 1944-му році. Заклик Нікопольського міськкому комсомолу — «Юнаки і дівчата! Допоможемо колгоспному селу зібрати багатий урожай! Забезпечимо Батьківщину і фронт хлібом!» — знайшов гарячий відгук серед молоді міста. Підприємства, установи, технікуми і школи ФЗН організували виїзні бригади, до складу яких ввійшло майже 2000 юнаків і дівчат. На Південнотрубному заводі, наприклад, було створено 15 таких бригад. Після напруженого трудового дня молоді патріоти виїжджали у навколишні колгоспи для подання допомоги в сільгоспроботах³⁹. По-ударному працювали в колгоспах комсомольсько-молодіжні бригади з Могилів-Подільського⁴⁰, Одеси⁴¹, Харкова⁴² та інших міст і райцентрів республіки.

Відчутною була допомога молоді у проведенні весняних і осінніх польових робіт⁴³, в обмолоті, закупці і здачі хліба державі. У містах створювались спеціальні молотильні і транспортні бригади, до складу яких входили робітники, службовці, студенти. Так, Харківський завод «Серп і молот», щоб прискорити обмолот урожаю та хлібоздачу в 1944 р., відправив у Близнюківський район 5 молотарок, які обслуговувались молодими ентузіастами⁴⁴. Молодіжна молотильна бригада Г. Зінченка з райцентру Старовірівка Харківської області, працюючи

³² «Бугская заря» (Миколаїв), 1 лютого 1945 р.

³³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 175.

³⁴ «Сталинское племя», 20 березня 1945 р.

³⁵ «Молодь України», 7 квітня 1945 р.

³⁶ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1326, арк. 30.

³⁷ «Соціалістична Харківщина», 5 лютого 1945 р.; «Сталинское племя», 7 лютого 1945 р.

³⁸ «Сталинское племя», 11 лютого 1945 р.; «Наддніпряньська правда» (Херсон), 13 лютого 1945 р.

³⁹ «Сталинское племя», 29 серпня 1944 р.

⁴⁰ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1321, арк. 39.

⁴¹ Там же, спр. 1321, арк. 59; «Чорноморська комуна», 11, 16 липня 1944 р.; «Социалистическое земледелие», 15 серпня 1944 р.

⁴² «Красное знамя», 8 серпня 1944 р.

⁴³ ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 7, оп. 3, спр. 1313, арк. 12; «Ленінський заклик» (Рубіжне), 18 травня 1944 р.; «Ворошиловградская правда», 16 травня, 8 червня 1944 р.

⁴⁴ «Соціалістична Харківщина», 10 вересня 1944 р.

визволених від фашистських окупантів територіях. Ініціативна і ударна праця робітничої молоді міст по задоволенню потреб села сприяла нарощуванню виробничих потужностей для збільшення випуску продукції, необхідної фронту.

Одночасно допомога молоді міста селу, охопивши широкі верстви молодих робітників, службовців, студентство та інші категорії молодих городян, будучи постійною, різноманітною та ефективною, сприяла зростанню виробництва продовольчих ресурсів і зміцненню військово-економічної могутності нашої Батьківщини, мала велике політико-виховне значення.

Вона стала також важливим фактором дальшого зміцнення союзу робітничого класу і колгоспного селянства — непорушної політичної основи Радянської держави.

Як і на фронтах, у героїчній, самовідданій праці на відбудові соціалістичного сільського господарства УРСР яскраво виявилися такі виховані Комуністичною партією і Ленінським комсомолом риси радянської молоді, як полум'яний патріотизм, безкорислива братерська допомога, дружба і товариська взаємовиручка, готовність віддати всі свої сили для зміцнення могутності Вітчизни.

На допомогу викладачу історії

ПРОЕКТ

ПРИМІРНА ПРОГРАМА
ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ
«ІСТОРІЯ ЗАРУБІЖНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЄВРОПИ»
ДЛЯ X КЛАСІВ СЕРЕДНЬОЇ ШКОЛИ (36 год.) *

Пояснювальна записка

Роль соціалістичних країн у світовому історичному розвитку неухильно зростає. «Жодна об'єктивна людина, — відзначав на XXV з'їзді КПРС Генеральний секретар ЦК КПРС, Голова Президії Верховної Ради Союзу РСР товариш Л. І. Брежнев, — не може заперечувати, що вплив країн соціалізму на хід світових подій стає дедалі сильнішим, дедалі глибшим»¹. Звідси і підвищений інтерес до їх минулого і сучасного.

Під час вивчення факультативного курсу «Історія зарубіжних соціалістичних країн Європи» ставиться мета розширити знання учнів старших класів середньої школи з цієї тематики.

Завданням факультативу є:

— поглибити розуміння учнями ленінської теорії соціалістичної революції і визначених В. І. Леніним закономірностей сучасного світового революційного процесу, початок якому поклала Велика Жовтнева соціалістична революція;

— підвести учнів до розуміння загальних закономірностей і особливостей соціалістичної революції та побудови соціалізму в різних країнах, будівництва розвинутого соціалістичного суспільства, успіхів соціалістичної інтеграції і значення з'єднання соціалізму з досягненнями науково-технічної революції, переваг соціалізму над капіталізмом;

— висвітлити на прикладах соціалістичних країн Європи процес формування світової системи соціалізму і перетворення її у провідну силу сучасного світового прогресивного розвитку;

— акцентувати увагу учнів на тому, що «зміцнення позицій світового соціалізму, всіх прогресивних сил створює сприятливі умови для кому-

* Згідно з постановою ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР «Про заходи дальшого поліпшення роботи середньої загальноосвітньої школи» (1966 р.) у середніх школах запроваджено факультативні заняття з гуманітарних наук. На практиці вже виправдали себе, зокрема, факультативи з історії героїчного минулого народів нашої країни, з проблем вітчизняної історії XIX—XX ст., з історії міжнародних відносин і зовнішньої політики СРСР, з історії КПРС. На Україні дістав поширення і факультатив з історії рідного краю, проект програми якого був опублікований в «Українському історичному журналі» (1969, № 7, стор. 125—131).

Пропонуючи в порядку обговорення цей проект програми, опрацьований колективом авторів і схвалений сектором методики історії і суспільствознавства Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР, редакція журналу просить читачів висловити свої думки про зміст програми та побажання щодо її вдосконалення. Зауваження і пропозиції просимо надсилати на адресу сектору методики історії і суспільствознавства Науково-дослідного інституту педагогіки УРСР (252030, Київ-30, вул. Леніна, 10).

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 6.

ністичного будівництва, для розгортання ідеологічного наступу проти імперіалізму і гегемонізму, мілітаризму й реакції»²;

— розкрити значення Радянського Союзу у становленні й успішному розвитку світової системи соціалізму;

— показати провідну роль комуністичних і робітничих партій в успіхах розвитку соціалістичних країн Європи, у зміцненні братерської дружби і співробітництва їх народів;

— на конкретному історичному матеріалі формувати в учнів марксистсько-ленінський світогляд, виховувати їх у дусі радянського патріотизму, дружби народів соціалістичних країн, пролетарського інтернаціоналізму;

— поглибити вироблення в учнів класового, партійного підходу до оцінки явищ суспільного розвитку та історичного мислення;

— задовольнити природний інтерес учнів до історичного минулого і сучасності соціалістичних країн Європи;

— готувати учнів до самоосвіти в галузі історичних наук, до практичної трудової і пропагандистської діяльності, активної участі в суспільному житті країни.

Даний факультативний курс планується вивчати в X класі. Програма його — орієнтовна. Вона складена таким чином, щоб уникнути дублювання навчального матеріалу теми «Утворення і розвиток світової системи соціалізму» в курсі новітньої історії.

Головними джерелами вивчення факультативного курсу є твори основоположників марксизму-ленінізму, матеріали XXV з'їзду КПРС та інші партійні документи, праці товариша Л. І. Брежнєва, матеріали з'їздів комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн, а також міжнародних нарад комуністичних і робітничих партій. Велике місце в курсі займає вивчення періодичних видань, монографічної і довідкової літератури про кожну соціалістичну країну Європи окремо і про всі загалом. У зв'язку з цим перед педагогом стоїть важливе завдання відбору до кожного заняття з наведених у кінці програми такої оптимальної кількості джерел і літератури, які забезпечили б методологічно правильне, конкретне і доступне віковим особливостям учнів висвітлення історичних подій.

Велику роль відіграє також вміння педагога застосовувати на факультативних заняттях різноманітні раціонально дібрані методи і прийоми навчальної роботи. Велике значення має диференційований підхід до учнів і вміння побачити й розкрити індивідуальні можливості кожного учасника факультативних занять.

Врахування всього цього дасть змогу урізноманітнити методи проведення занять, чергуючи цікаві лекції з жвавими співбесідами, слуханням доповідей і рефератів учнів, проведенням семінарських занять за заздалегідь розробленими завданнями, планами. Доцільно провести не менше двох семінарських занять, однієї конференції та одного практичного заняття з документами.

Дуже важливо, щоб на основі уже готових планів учасники факультативу вчилися самостійно набувати історичні знання: добирати й аналізувати документи; нагромаджувати матеріал для розкриття того чи іншого питання і аргументації висунутого положення; складати добре продумані план, тези, конспекти; готувати доповіді, реферати; оформляти альбоми, стенди, вітрини; добирати й готувати аудіовізуальний матеріал на ту чи іншу тему.

² Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979, стор. 8.

Бажано, щоб класні заняття поєднувалися з пошуковою позакласною роботою, щоб школярі вчилися не тільки розв'язувати ті чи інші питання, а й ставити їх, щоб вони оволодівали вмінням обгрунтовано і переконливо викладати свої думки, відстоювати їх у дискусії.

Найкращою формою для проведення підсумкових занять з факультативу є добре продумана і підготовлена учнівська теоретична конференція. Як і семінари, вона повинна включати не лише доповіді та реферати, а й показ (з аналізом матеріалу) вітрин, плакатів, стендів, фотовітрин, кінострічок, іншого унаочнення.

В кінці заняття учні під керівництвом учителя роблять висновки про провідну роль країн соціалізму в сучасному політичному, економічному і культурному розвитку світу. «Успіхи соціалістичних країн переконливо говорять про те, що соціалізм належить майбутнє. Навпаки, капіталізм — це суспільство, позбавлене майбутнього»³.

Важливо, щоб у підсумковому занятті на основі вивчення книги товариша Л. І. Брежнєва «Світ соціалізму — торжество великих ідей» наголошувалося на великому історичному значенні вже досягнутих успіхів співдружності соціалістичних країн. «Взяті в цілому досягнення соціалістичної співдружності, за моїм глибоким переконанням, — це найяскравіше революційне звершення сучасності, — підкреслює у своїй праці Леонід Ілліч. — Сукупний досвід побудованого соціалізму... являє собою видатне завоювання всього міжнародного робітничого класу»⁴.

Проведення факультативних занять поєднується з організацією вечорів, зустрічей з участю студентів із соціалістичних країн, які навчаються в Радянському Союзі. Все це, разом узятє, допоможе більш конкретно і предметно здійснювати на заняттях факультативу інтернаціональне виховання шкільної молоді.

³ Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977, стор. 17.

⁴ Л. І. Брежнєв. Світ соціалізму — торжество великих ідей, К., 1979, стор. 4.

ПРОГРАМА

ВСТУП. ЗМІСТ І ЗАВДАННЯ ФАКУЛЬТАТИВУ З ІСТОРІЇ ЗАРУБІЖНИХ СОЦІАЛІСТИЧНИХ КРАЇН ЄВРОПИ. ОСНОВНІ ДЖЕРЕЛА І ЛІТЕРАТУРА. МЕТОДИ І ПРИЙОМИ ВИВЧЕННЯ ФАКУЛЬТАТИВНОГО КУРСУ (1 год.)

ТЕМА 1. ВПЛИВ ВЕЛИКОЇ ЖОВТНЕВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ РЕВОЛЮЦІЇ НА РОЗВИТОК РЕВОЛЮЦІЙНОГО, РОБІТНИЧОГО І НАЦІОНАЛЬНО-ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ В КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (3 год.)

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції — початок виникнення світової соціалістичної системи. В. І. Ленін про міжнародне значення Великого Жовтня. Загальна криза капіталістичної системи. Великий Жовтень — могутній прискорювач революційних процесів. Класові бої 1918—1923 рр. Владайське повстання в Болгарії. Угорська Радянська Республіка. Словацька Радянська Республіка. Хотинське повстання. Національно-визвольний і робітничий рух у Польщі, Чехословаччині, Югославії і Албанії. Утворення комуністичних партій та їх організаційне зміцнення.

Революційний рух у роки світової економічної кризи і передодня другої світової війни. Боротьба трудящих проти реакційної політики буржуазії, за створення народного фронту.

ТЕМА 2. РОЛЬ РАДЯНСЬКОГО СОЮЗУ У ВИЗВОЛЕННІ КРАЇН ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ ВІД ФАШИЗМУ (5 год.)

Країни Центральної і Південно-Східної Європи у роки другої світової війни. Фашистська агресія проти Албанії, Чехословаччини, Польщі та Югославії. Перетворення Болгарії, Угорщини і Румунії на сателітів Німеччини. Характер гітлерівського окупаційного режиму. Початок антифашистського руху в країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Віроломний напад гітлерівської Німеччини на Радянський Союз. Велика Вітчизняна війна Радянського Союзу та її вплив на зростання і характер боротьби народів Європи проти фашистського окупаційного режиму.

Переростання антифашистського, національно-визвольного руху в соціальні революції. Керівна роль комуністичних і робітничих партій у цьому русі. Антинародна політика верхівки національної буржуазії. Внутрішні передумови народно-демократичних і соціалістичних революцій.

Політична і матеріальна допомога СРСР прогресивним силам, які боролися проти фашизму. Героїчна боротьба радянського народу проти гітлерівської Німеччини. Створення в СРСР чехословацьких і польських військових формувань. Переможний наступ Радянської Армії в 1944—1945 рр. Визволення Центральної і Південно-Східної Європи від фашистської окупації. Бойова співдружність Радянської Армії з народними арміями визволених країн. XXV з'їзд КПРС і з'їзди братніх комуністичних та робітничих партій про роль СРСР у визволенні країн Центральної і Південно-Східної Європи від фашизму. Критика буржуазних фальсифікацій історії другої світової війни.

Захист Радянським Союзом суверенітету народно-демократичних держав на міжнародній арені. Польське питання на Кримській і Потсдамській конференціях. Радянська дипломатична підтримка Югославії і Албанії. Захист дипломатією СРСР інтересів Болгарії, Угорщини і Румунії при підписанні мирних договорів з цими державами в Парижі. Німецьке питання на міжнародних конференціях. Боротьба СРСР за демократичний шлях розвитку післявоєнної Німеччини.

ТЕМА 3. ПЕРЕМОГА НАРОДНО-ДЕМОКРАТИЧНИХ І СОЦІАЛІСТИЧНИХ РЕВОЛЮЦІЙ У КРАЇНАХ ЦЕНТРАЛЬНОЇ І ПІВДЕННО-СХІДНОЇ ЄВРОПИ (3 год.)

Перемога народної демократії. Передумови, характер і особливості народно-демократичних і соціалістичних революцій у зарубіжних країнах. Народна демократія як форма диктатури пролетаріату і політичної організації суспільства. Розвиток народної демократії. Керівна роль комуністичних і робітничих партій у боротьбі за зміцнення народної демократії, за соціалізм.

Зміцнення народно-демократичного ладу. Революційно-демократичні перетворення. Націоналізація промисловості і банків у країнах народної демократії. Проведення аграрних реформ. Класова боротьба в період встановлення і зміцнення народно-демократичної влади. Провал реакційних планів контрреволюційної буржуазії та імперіалістичних держав. Допомога СРСР молодим народно-демократичним державам. Переростання народно-демократичних революцій у соціалістичні. Історичне значення досвіду соціалістичного будівництва в СРСР і країнах народної демократії. Всесвітньо-історичне значення утворення світової соціалістичної системи.

ТЕМА 4. БУДІВНИЦТВО СОЦІАЛІЗМУ В ЄВРОПЕЙСЬКИХ КРАЇНАХ НАРОДНОЇ ДЕМОКРАТІЇ (10 год.)

Керівна роль комуністичних і робітничих партій у справі побудови соціалізму. Комуністичні і робітничі партії зарубіжних країн—передовий загін і виразник інтересів трудящих мас. Вірність принципам марксизму-ленінізму, соціалістичного інтернаціоналізму.

Розвиток соціалістичної індустрії. Відбудова народного господарства. Перехід до довгострокового планування. Закономірності й особливості соціалістичної індустріалізації в зарубіжних країнах соціалізму. Значення досвіду і допомоги СРСР. Зростання робітничого класу і його класової свідомості. Соціалістичне змагання. Перетворення раніше відсталих аграрних країн у промислово розвинуті країни. Успіхи промислового розвитку.

Соціалістичні перетворення в сільському господарстві. Боротьба за здійснення ленінського кооперативного плану і застосування досвіду Радянського Союзу в галузі аграрних перетворень у країнах народної демократії. Зміцнення союзу робітничого класу і селянства. Особливості соціалістичної перебудови сільського господарства.

Піднесення матеріального добробуту народних мас у зарубіжних соціалістичних країнах. Благо народу — найважливіша мета соціалізму. Зростання національного доходу — основа підвищення життєвого рівня трудящих. Ліквідація безробіття. Поліпшення умов праці. Зростання заробітної плати. Зниження цін. Збільшення виробництва товарів народного споживання і роздрібного товарообороту. Житлове будівництво. Поліпшення медичного обслуговування. Соціальне забезпечення. Побутові умови, відпочинок трудящих.

Соціалістичні перетворення в галузі культури. Культурна революція в країнах Центральної і Південно-Східної Європи та її особливості. Основні риси розвитку культури в умовах народно-демократичного ладу. Подолання буржуазної і перемога марксистсько-ленінської ідеології. Демократизація освіти. Боротьба за соціалістичну культуру. Вплив радянської культури. Реакційна роль церкви і релігії у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Роль соціалістичної культури у вихованні нової людини. Розвиток науки й освіти, літератури і мистецтва — театру, музики, живопису, кінематографії, архітектури. Міжнародне значення і визнання успіхів культурного будівництва в зарубіжних соціалістичних країнах.

Побудова основ соціалізму. Прийняття нових конституцій. Зміни у класовій структурі суспільства. Вдосконалення соціалістичної демократії. Боротьба трудящих мас за виконання рішень з'їздів, спрямованих на побудову розвинутого соціалістичного суспільства. XXV з'їзд КПРС про роль комуністичних і робітничих партій соціалістичних країн. Боротьба за зміцнення єдності братніх комуністичних і робітничих партій.

ТЕМА 5. ЗМІЦНЕННЯ ДРУЖБИ І РОЗШИРЕННЯ СПІВРОБІТНИЦТВА КРАЇН СОЦІАЛІЗМУ (6 год.)

Соціалістичний інтернаціоналізм — основа відносин між країнами соціалізму. Суть ленінських принципів соціалістичного інтернаціоналізму. Етапи розвитку співробітництва між державами соціалізму. Укладення договорів про дружбу, співробітництво і взаємну допомогу між цими країнами. Здійснення взаємодопомоги і всебічного співробітництва. Боротьба комуністичних і робітничих партій проти ревізіонізму та догматизму, спільний захист завоювань соціалізму, ідеологічних принципів марксизму-ленізму. Провал контрреволюційного закону в 1956 р. в Угорщині і контрреволюційних виступів у 1968 р. в ЧССР.

Рада Економічної Взаємодопомоги. Її виникнення і розвиток. Роль РЕВ в економічному розвитку країн — учасниць цієї організації. Комплексна програма 1971 р. та її здійснення. Суть, основні форми і напрями соціалістичної економічної інтеграції. Узгодження народногосподарських планів країн соціалістичної співдружності. Обмін науково-технічною інформацією. Обмін передовим досвідом. Колективні організації РЕВ. Переваги соціалістичної інтеграції і економічного співробітництва на компенсаційній основі. Посилення економічної могутності країн соціалістичної співдружності. XXV з'їзд КПРС і з'їзди братніх партій про розвиток і перспективи економічного співробітництва. Успіхи країн соціалізму — переконливе свідчення переваг соціалізму над капіталізмом.

Організація Варшавського Договору. Організація Варшавського Договору — важливий інструмент політичного співробітництва й координації зовнішньополітичних дій соціалістичних держав. Керівні органи Організації. Народи Політичного Консультативного Комітету. Роль Організації Варшавського Договору у зміцненні оборонної могутності соціалістичної співдружності. Організація Варшавського Договору на сторожі соціалізму, міжнародної безпеки і загального миру.

Перетворення світової соціалістичної системи у вирішальний фактор суспільного розвитку. XXV з'їзд КПРС про зростання могутності і міжнародний вплив світового соціалізму.

Т Е М А 6. ЗОВНІШНЯ ПОЛІТИКА І ДИПЛОМАТІЯ КРАЇН СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СПІВДРУЖНОСТІ В БОРОТЬБІ ЗА МИР (6 год.)

Ленінські принципи зовнішньої політики та їх розвиток. Можливість відвернення воєн. Боротьба за мир в сучасних умовах. Програма миру, висунута XXIV з'їздом КПРС, та її здійснення. Наступна розробка Програми миру XXV з'їздом КПРС. Зміцнення міжнародного авторитету країн соціалістичної співдружності. Захист соціалізму — інтернаціональний обов'язок усіх соціалістичних держав. Міжнародне визнання НДР. Боротьба за мир в Європі. Народа з питань співробітництва і безпеки в Європі. Заключний акт наради в Хельсінкі. Допомога в'єтнамському народові з боку соціалістичних країн Європи в боротьбі проти американської імперіалістичної і китайської агресії. Діяльність соціалістичних держав в Організації Об'єднаних Націй.

Світова соціалістична система і країни, що розвиваються. Зародження і розвиток зв'язків між країнами світової соціалістичної системи і країнами, що розвиваються. Принципи міждержавних відносин: повага державного суверенітету, незалежності, національних інтересів, рівноправність, взаємна вигода, безкорислива допомога. Рівноправні політичні договори. Взаємовигідна торгівля. Допомога у створенні промислової бази. Надання кредитів на вигідних умовах. Науково-технічна допомога. Зв'язки в галузі культури. Тенденція до розширення взаємних контактів. Боротьба соціалістичних країн проти неоколоніалізму, фашизму, апартеїду.

Мирне співіснування як принцип відносин країн соціалістичної співдружності з капіталістичними країнами. Ленінські принципи мирного співіснування. Мирне співіснування як особлива форма класової боротьби протилежних суспільних систем. Мирне співіснування в галузі міжнародної політики. Принцип розв'язання спірних питань шляхом мирних переговорів. Співробітництво в галузі економіки. Розвиток економічних зв'язків з капіталістичним світом. Науково-культурні зв'язки і обмін.

Неприпустимість компромісів у галузі ідеології.

Т Е М А 7. КРИТИКА ФАЛЬСИФІКАТОРСЬКИХ БУРЖУАЗНИХ ТЕОРІЙ ВИНИКНЕННЯ І РОЗВИТКУ СВІТОВОЇ СОЦІАЛІСТИЧНОЇ СИСТЕМИ (2 год.)

Реакційна теорія «експорту революції». Фальсифікація буржуазними вченими класової боротьби і спроби дискредитації соціалістичних революцій у країнах Центральної і Південно-Східної Європи. Перекручення історії індустріалізації та кооперування сільського господарства. Наклепницькі вигадки про «радянську експлуатацію» зарубіжних соціалістичних держав і позбавлення їх політичної незалежності. Псевдонаукові теорії про одвічність націоналізму, несумісність патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму. Викриття марксистсько-ленінською історичною наукою буржуазних фальсифікацій і всіх форм ідеологічних диверсій, наклепницьких радіопередач, політики «наведення мостів» та ревізійністських теорій.

Світова соціалістична система та її роль у соціальному прогресі людства.

ОРІЄНТОВНИЙ СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

- Ленін В. І. Імперіалізм, як найвища стадія капіталізму.— Повне зібрання творів, т. 27.
- Ленін В. І. Загрожуюча катастрофа і як з нею боротися.— Повне зібрання творів, т. 34.
- Ленін В. І. Дитяча хвороба «лівизни» в комунізмі.— Повне зібрання творів, т. 41.
- Ленін В. І. Марксизм і ревізіонізм. — Повне зібрання творів, т. 17.
- Ленін В. І. Про деякі особливості історичного розвитку марксизму.— Повне зібрання творів, т. 20.
- Ленін В. І. Матеріали до II конгресу Комуністичного Інтернаціоналу. — Повне зібрання творів, т. 41.
- Ленін В. І. Збори активу Московської організації РКП(б) 6 грудня 1920 р. Доповідь про концесії.— Повне зібрання творів, т. 42.
- Програма Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1977.
- Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976.
- Про 60-у річницю Великої Жовтневої соціалістичної революції. Постанова ЦК КПРС від 31 січня 1977 року, К., 1977.
- До 100-річчя з дня народження Володимира Ілліча Леніна. Тези Центрального Комітету Комуністичної партії Радянського Союзу, К., 1970.
- Про дальше поліпшення ідеологічної, політико-виховної роботи. Постанова ЦК КПРС від 26 квітня 1979 року, К., 1979.
- Брежнєв Л. І. Ленінським курсом. Промови і статті, тт. 1—6, К., 1971—1978.
- Брежнєв Л. І. Актуальні питання ідеологічної роботи КПРС, т. 1—2, К., 1978.
- Брежнєв Л. І. Про зовнішню політику КПРС і Радянської держави. Промови і статті, К., 1973.
- Брежнєв Л. І. Світ соціалізму — торжество великих ідей, К., 1979.
- Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали, К., 1969.
- Комплексная программа углубления и совершенствования сотрудничества и развития социалистической экономической интеграции стран — членов СЭВ, М., 1971.
- Об итогах совещания по безопасности и сотрудничеству в Европе.— «Коммунист», 1975, № 12.
- 30 лет братского сотрудничества. Сессия Совета Экономической Взаимопомощи.— «Правда», 27 червня 1979 р.
- XI съезд Болгарской Коммунистической партии.— «Правда», 30 квітня 1976 р.
- XI съезд Венгерской социалистической рабочей партии.— «Правда», 19 травня 1976 р.
- IX съезд Социалистической единой партии Германии.— «Правда», 19 травня 1976 р.
- VII съезд Польской объединенной рабочей партии.— «Правда», 8 грудня 1975 р.
- XV съезд Коммунистической партии Чехословакии.— «Правда», 13 квітня 1976 р.
- Документы и материалы по истории советско-чехословацких отношений, М., 1977.
- Живков Тодор. Проблемы строительства развитого социалистического общества, М., 1976.
- Барковский Г. П. Экономика Польской Народной Республики, М., 1976.
- Венгерская Народная Республика, М., 1975.

- Голуб В. И. Болгария социалистическая, К., 1976.
 ГДР. К истории Германской Демократической Республики, М., 1977.
 Дипломатия социализма, М., 1973.
 Золотарев В. И. Программа экономического сотрудничества социалистических стран, М., 1973.
 Зуев В. И. Мировая система социализма: экономические и политические аспекты единства, М., 1975.
 Интернационализм и проблемы социалистической экономической интеграции, М., 1974.
 Історія південних і західних слов'ян. Підручник для вузів, К., 1966.
 Кандалов Ю. И. Идеологическое и культурное сотрудничество братских стран, М., 1975.
 Коликов Н. П. Союз во имя мира и социализма, М., 1975.
 Константинов Ф. Т., Заяка В. С. Социалистический интернационализм, М., 1973.
 Лацо А. Варшавский Договор — инструмент обеспечения мира, М., 1974.
 Любовец В. ПНР: активная политика мира, М., 1974.
 Мир социализма в цифрах и фактах. 1974. Справочник, М., 1975.
 Петров В., Белов В., Каренин А. Ленинская внешняя политика СССР: развитие и перспективы, М., 1974.
 Социалистическая Республика Румыния, М., 1974.
 Социалистическая Федеративная Республика Югославия, М., 1975.
 Социалистические международные отношения и их критики, М., 1975.
 Спиридонов М. Ф. Закономерности развития мировой системы социализма. Комплексная программа социалистической экономической интеграции, М., 1975.
 Стецкевич С. М. Социалистические страны Европы. Пособие для учителей, М., 1977.
 Чехословацкая Социалистическая Республика, М., 1975.

Програму склали:

*дійсний член АПН СРСР П. П. УДОВИЧЕНКО,
 професор А. Ф. КІЗЧЕНКО,
 доктор історичних наук М. М. ЛИСЕНКО,
 кандидат історичних наук В. І. ПРОКОФ'ЄВ.*

ДОКУМЕНТИ *на* МАТЕРІАЛИ

ВИЗВОЛЕННЯ РАДЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ ВІД ФАШИСТСЬКИХ ЗАГАРБНИКІВ

Важливим етапом на шляху до повного розгрому фашистських полчищ було визволення Радянської України. У постанові ЦК Компартії України «Про святкування 35-річчя визволення України від німецько-фашистських загарбників» вказується, що ця річниця відзначається як подія великої політичної ваги. Цьому героїчному етапу в історії Великої Вітчизняної війни присвячена тритомна публікація документів*, підготовлена Інститутом історії партії при ЦК Компартії України — філіалом Інституту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС, Головним архівним управлінням при Раді Міністрів УРСР, Інститутом історії АН УРСР, Центральним архівом Міністерства оборони СРСР і Центральним державним архівом Жовтневої революції і соціалістичного будівництва УРСР. Збірник документів загальним обсягом 150 друкованих аркушів переданий до видавництва і має вийти в світ на початку другого кварталу 1980 р. З 1150 документів та матеріалів, розмішених у ньому, понад 60% будуть опубліковані вперше.

Документи, що пропонуються читачеві, взяті з тритомного видання «Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг.». Вони розповідають про початок визволення території Української РСР радянськими військами, хід бойових дій у Донбасі, форсування Дніпра, наступальні операції на Правобережній Україні і в західних областях республіки (док. № 1, 2, 3, 6, 9).

У документах показано взаємодію партизанських формувань з частинами Червоної Армії (док. № 4, 5), висвітлюються патріотичні рухи трудящих на допомогу Червоній Армії в ході боїв, участь військових частин і з'єднань у відбудові зруйнованого фашистськими загарбниками народного господарства (док. № 7, 8).

Документи публікуються мовою оригіналу.

Публікацію підготували

*М. В. КОВАЛЬ (Київ),
В. В. КУЗЬМЕНКО (Київ)*

* Советская Украина в годы Великой Отечественной войны. 1941—1945 гг. в 3-х томах.

№ 1

З бойового донесення штабу 4-го гвардійського стрілецького корпусу командуванню 1-ї гвардійської армії про дії окремих частин під час визволення населених пунктів Української РСР

25 грудня 1942 р.

1. Противник, не желая потерять огромные ценности, сосредоточенные им в Гармашовка и Чертково, где, по данным разведки, имеется много боеприпасов: 11 эшелонов с танками, свыше 250 легковых автомашин и огромное количество дру-

9. Український історичний журнал № 10

гого военного имущества, оказывает упорное сопротивление, переходя в контратаки с танками.

Одновременно подбрасывает из глубины свежие резервы.

В течение дня наблюдалось приземление на Гармашовском аэродроме до 23 транспортных самолетов с пехотой.

В 4.00 25 декабря 1942 г. подходящими частями противник занял Шептуховка и двумя батальонами пехоты с танками ворвался в Михайло-Александровское.

Авиация противника одиночными самолетами производила разведывательные полеты.

2. Корпус ведет огневой бой за овладение гармашовским и чертковским узлами сопротивления.

Основными силами выходит на рубеж Марковка — р. Деркул — Стрельцовка — Лозовая — Первомайский.

3. 195-я стрелковая дивизия с боем вышла на рубеж Кризское — Бондаревка — Стрельцовка, где и закрепляется. Левым своим флангом продолжает выходить на рубеж Лозовая, выслал передовой отряд в направлении Беловодск.

564-й стрелковый полк двумя батальонами ведет бой за овладение гармашовским узлом сопротивления, наступая с юго-запада.

604-й стрелковый полк ведет огневой бой за овладение гармашовским узлом сопротивления, наступая с севера и востока.

573-й стрелковый полк одним батальоном атакует гармашовский узел сопротивления с юга, двумя другими овладел Стрельцовкой, где и закрепляется, выслал передовой отряд в Баранниковку.

4. 41-я гвардейская стрелковая дивизия ведет огневой бой за овладение Чертково и уничтожение прорвавшейся группы противника в Михайло-Александровское, выслал передовой отряд для захвата Мальчевская.

122-й стрелковый полк ведет огневой бой за овладение Чертково, наступая с севера, востока и запада.

124-й стрелковый полк, удерживая за собой станцию, ведет огневой бой по уничтожению прорвавшихся двух батальонов противника с танками в Михайло-Александровское, выслал подвижной отряд с двумя орудиями ПА, усилив пулеметами и ПТР, для захвата Мальчевская в 11.30 24 декабря 1942 года.

5. 35-я гвардейская стрелковая дивизия к утру 26 декабря 1942 г. сосредоточивается в районе Кутейниково — Шептуховка — Михайло-Александровское.

6. 126-й гвардейский стрелковый полк — резерв командира корпуса — сосредоточен в районе Верхне-Дибровский — Галдин — Слобота — Тарасовка.

Решил: основными силами выйти и закрепиться на рубеже Марковка — р. Деркул — Стрельцовка — Лозовая — Первомайский и с выходом 35-й гвардейской стрелковой дивизии в указанный ей район 26 декабря 1942 г. с 41-й гвардейской стрелковой дивизией, усиленной стрелковым полком 35-й гвардейской стрелковой дивизии, овладеть Чертково.

195-й стрелковой дивизии овладеть Гармашовка...

*Командир 4-го гвардейского стрелкового
корпуса гвардии генерал-майор*

(Гаген)

*Начальник штаба 4-го гвардейского
корпуса гвардии полковник*

(Кудряцев)

*ЦАМО СРСР, ф. 292, сл. 6850, стр. 10,
арк. 573—574. Оригинал.*

№ 2

Бойове донесення штабу Південно-Західного фронту Генеральному штабу Червоної Армії про дії військ при визволенні міст і населених пунктів Ворошиловградської, Харківської, Сталінської і Ростовської областей

15 лютого 1943 р.

1. Противник по-прежнему оказывает упорное сопротивление, переходя в контратаки пехотой и танками. Особенно ожесточенные атаки были в районе Артемовск, где в бой вводилось до 60 танков. На левом фланге фронта, ведя аррьергардные бои, противник продолжал отход в западном направлении.

2. Войска Юго-Западного фронта с утра 14 февраля 1943 г. на всем фронте перешли в наступление. В результате упорных боев с пехотой и танками противника войска фронта в центре успеха в продвижении не имели, на левом фланге продвинулись до 20 км. В упорном бою овладел и заняли свыше 50 населенных пунктов, среди них: Ворошиловград, Краснодар, Красный Сулин, захвачено много трофеев. Наступление продолжается.

3. 6-я армия в течение 14 февраля 1943 г., ликвидировал противника в Лиман, на правом фланге частями 350-й стрелковой дивизии вышла на рубеж: Омельченки —

Лаврики и продолжала наступление в направлении Змиев; в центре и на левом фланге положение войск не уточнено.

4. Группа войск Попова в течение 14 февраля 1943 г. продолжала вести напряженные бои с мотопехотой и танками противника в Красноармейское, Краматорск, Славянск, успешно отразив его контратаки.

10-й танковый корпус одной бригадой на марше к 14.00 достиг Красноармейский Рудник, разбил колонну противника численностью до батальона, остатки ее отбросил на запад. Остальными бригадами в районе Черкасское — Краматорск сдает участок 18-му танковому корпусу, готовясь к маршу в район Красноармейское.

18-й танковый корпус в течение суток рокировался в район Ивановка — Никольское — Троицкое.

Частями 4-го гвардейского танкового корпуса в Красноармейское захвачено: 18 паровозов, 500 разных вагонов, 1500 автомашин, 100 мотоциклов, 1 продовольственный склад, 2 вагона с вещевым имуществом.

5. 1-я гвардейская армия в течение дня 14 февраля 1943 г. прочно удерживает Лозовая, Барвенково, имея передовые отряды в Орелька, Юрьевка, Криштоповка, Александровка (западнее Барвенково), Надеждовка, Андреевка (южнее Барвенково).

В районе Славянск продолжала вести упорные уличные бои в городе, отражая неоднократные контратаки пехоты и танков противника, к исходу дня овладела железнодорожной станцией западнее Ивановка и тремя улицами г. Славянск.

На левом фланге части армии встретили упорное сопротивление противника и, отражая многочисленные контратаки пехоты и танков с направления Белогорька — Камышеваха — Орехово, успеха не имели.

6. 3-я гвардейская армия в течение 14 февраля 1943 г., выполняя поставленную задачу, вела упорные наступательные бои с мотопехотой и танками противника.

За день боя частями армии заняты: г. Ворошиловград, Крутогорька, Лиман, Цветные Пески, Красный, Красный Яр, совхоз им. Чкалова, Водяное, Малый Суходол, Беленький, Поповка, Краснотон, Верхнее Дуванное, Нижнее Дуванное.

8-й кавалерийский корпус ведет бой на восточной окраине Дебальцево.

1-й гвардейский механизированный корпус в 12.00 сосредоточен [в] совхозе [им.] Челюскинцев, имеет задачу овладеть [совхозом] «Парижская коммуна».

2-й танковый корпус — в районе совхоза [им.] Челюскинцев, вел бой за совхоз «Давыдовка», 2-й гвардейский танковый корпус — в районе Георгиевское.

Танковые корпуса имеют задачу соединиться с 8-м кавалерийским корпусом.

7. 5-я танковая армия в течение 14 февраля 1943 г. продолжала наступление в западном направлении, продвинувшись за день до 20 км. В результате боев частями занято до 30 населенных пунктов, в том числе город и железнодорожную станцию Красный Сулин, и к исходу дня 14 февраля 1943 г. вышли на рубеж Нижняя Герасимовка — Верхняя Герасимовка — Плещаково — Анникин — Ковалевка — Халимоновка — Платово — Долотинка — Скелеватский — Красный Сулин — Сулинский. В районе Платово захвачено 2 исправных самолета, из них 1-МЕ-109 и 1-ХЕ-111, и 37 пленных, принадлежащих 302-й пехотной дивизии.

8. Войска фронта 15 февраля продолжают действовать по плану.

9. Тов. Федоров у т. Харитоновна. Тов. Фомин у т. Лелюшенко.

*Начальник штаба Юго-Западного фронта
гвардии генерал-лейтенант*

Иванов

*ЦАМО СРСР, ф. 229, оп. 590, спр. 230,
арк. 207—209. Оригинал.*

№ 3

3 бойового донесення командування Південно-Західного фронту Верховному Головнокомандуючому про завершення боїв за визволення Донбасу і вихід військ фронту до Дніпра

22 вересня 1943 р.

1. Противник в течение 22 сентября 1943 г. на центральном участке и левом фланге фронта, опираясь на заранее подготовленный рубеж, оказывал упорное сопротивление наступлению частей 12-й и 3-й гвардейской армий, предпринимая на отдельных направлениях контратаки силою от двух рот автоматчиков до батальона пехоты с 6—35 танками.

На остальных участках фронта, прикрываясь частями прикрытия, продолжал отступать за р. Днепр.

2. Войска Юго-Западного фронта, продолжая развивать наступление в прежних направлениях, в течение 22 сентября 1943 г. продвинулись от 5 до 20 км, заняли до 100 населенных пунктов, в том числе город и железнодорожную станцию Новомосковск и крупные населенные пункты: Николаевка, Губиниха, Кулебовка, Песчанка. К исходу дня занимали положение: 1-я гвардейская армия, сломив сопротивление противника на рубеже Губиниха—Вольное—Орловщина, продолжала развивать наступление в

юго-западном направлении. За день боев продвинулась до 25 км, заняла до 20 населенных пунктов, в том числе город и железнодорожную станцию Новомосковск и крупные населенные пункты: Николаевка, Губиниха, Кулебовка, Орловщина, Пещанка, правым флангом вышла на р. Кильчень и к исходу дня вела бои на рубеже: южная окраина северной части Спасское — Куроедовка — северо-восточная окраина Подпольное — колхоз Половинцы — Новоселовка — Красный — Одиноква — п. Карла Маркса — Васильевка.

6-я армия, преследуя отходящего противника в юго-западном направлении, за день боя продвинулась от 8 до 25 км, заняла 35 населенных пунктов, своим левым флангом вышла на р. Днепр. К исходу дня войска армии вели бои на рубеже Богдановка — х. Веселый — Сухая Калина — х. Грушевато-Криничный и далее по левому берегу р. Днепр до р. Плоская, Осокоревка.

Подвижная группа полковника Белика — на левом берегу р. Днепр в районе Марьевка — Васильевка, отрезая противника от р. Днепр, в направлении Любимовка. В районе переправы у Васильевка уничтожено 10 автомашин с пехотой, огнем танков уничтожено 4 баржи, 1 буксир, 1 катер с пехотой.

12-я армия, преодолевая сопротивление противника и отразив 5 контратак силою до 200 автоматчиков с 35—40 танками каждая, продолжала наступление в западном направлении, за день боя продвинулась от 5 до 10 км и к исходу дня вела бои на рубеже: Дубовый — Капустяный — восточная окраина Петро-Михайловка — западная окраина Петро-Михайловка (3 км южнее Великодубовый) — восточная окраина Георгиевский — Любимовка — Герасимовский — Вольный. При отражении контратак противника уничтожено 8 танков и до 200 автоматчиков противника.

3-я гвардейская армия, продолжая развивать наступление в прежнем направлении, встретила упорное сопротивление противника, опирающегося на заранее подготовленный рубеж обороны, огрзила ряд контратак силою от роты до батальона, за день боев имела продвижение от 2 до 10 км и к исходу дня вела бои на рубеже: северо-восточная окраина Никифоровское — Нововоздвиженский — Бекаровка — Новостепнянский — Новоокрянский — Новоалександровка — Юлевка — Михайловка — Яковлевка — Норовское.

3. 17-я воздушная армия бомбардировочными ударами действовала по переправам и железнодорожным мостам через р. Днепр, штурмовала войска и технику противника на о. Хортица, вела разведку войск противника и производила свободные полеты охотников. Всего произведено 132 самолетовылета, из них 73 — ночью.

В результате боевых действий создано 12 очагов пожара, отмечено прямое попадание в железнодорожный мост севернее Днепропетровск, в районе моста южнее Днепропетровск создано 2 взрыва большой силы. В воздушных боях сбит 1 и подбит 1 самолет противника. Потерь армии нет.

Родионов *

Костиков ***

Алексеев **

ЦАМО СРСР, ф. 240, оп. 2900, спр. 71, арк. 67—69. Оригінал.

№ 4

З оперативного зведення УШПР Центральному штабу партизанського руху про подання допомоги партизанами наступаючим частинам Червоної Армії у захопленні і спорудженні переправ у період битви за Дніпро

6 жовтня 1943 р.

Выполняя приказ Ставки Верховного Главнокомандования содействовать наступающей Красной Армии, украинские партизанские соединения Ушакова, Бовкуна, Таранущенко, Покровского, Збанацкого за период с 22 по 29 сентября 1943 г. организовали 24 разных переправы (паромные, на лодках, плотах) через реки: Десна — 3, Днепр — 11, Припять — 10, в том числе построен один мост через р. Припять длиной 170 и шириной 4,5 м. Ряд переправ партизаны занимали с боем и удерживали их до подхода частей Красной Армии. Партизанами через реки Днепр и Припять переправлены передовые части 15-го и 17-го корпусов Красной Армии.

Соединение Ушакова

(Численность 600 человек, дислоцируется в районе Новошепеличи, 110 км северо-западнее Киев).

25 сентября 1943 г. соединение, следуя к месту сосредоточения, совместно с отрядами Покровского с боем заняло Старые Шепеличи и Новошепеличи и переправы на р. Припять в этом районе, организовав переправу частей 15-го корпуса Красной

* Псевдонім Р. Я. Малиновського.

** Псевдонім О. С. Желтова.

*** Псевдонім Ф. К. Корженевича.

Армии. При занятии переправ уничтожено до 100 немцев. Взяты трофеи — 3 станковых пулемета, 5 автоматов, 33 винтовки, 40 000 патронов, 10 продовольственных складов, 700 голов скота и запасы хлеба.

С 14 по 23 сентября 1943 г. диверсионными группами Марченко, Дмитриева и Грачева [из] отряда им. Сталина этого соединения пущено под откос 8 эшелонов противника с живой силой, техникой и обмундированием, из них на линиях Житомир — Фастов — 7, Киев — Коростень — 1. Разбито 8 паровозов, 49 вагонов, убито и ранено до 365 гитлеровцев.

Соединение Бовкуна

(Численность 2500 человек, дислоцируется в районе Сорокошичи, 80 км севернее Киев).

Соединением организованы переправы частей Красной Армии — 23 сентября через р. Десна частей 17-го корпуса, 21 сентября — р. Днепр в районе Новый Глыбов 70-й гвардейской стрелковой дивизии и 322-й стрелковой дивизии, 23 сентября через р. Припять в районе Оташев, Плютовище и Чернобыль 3 переправы.

С 23 по 27 сентября 1943 г. соединением захвачены и удержаны до подхода частей Красной Армии 3 переправы — в районе Остер через р. Десна, в районе Чернобыль через р. Припять. На захваченных переправах были переправлены части 17-го корпуса.

Соединение Таранущенко, Таранюка

(Численность 2100 человек, дислоцируется в районе Усов, 85 км западнее Чернигов).

Соединением организованы переправы частей Красной Армии — 25 сентября через р. Днепр, в районе Навозы, и через р. Припять, в районе Кривая Гора.

С 25 по 27 сентября 1943 г. соединением организовано 2 переправы в районе Навозы (100 км севернее г. Киев) на р. Днепр и в районе Кривая Гора (15 км северо-западнее Чернобыль) на р. Припять, через которые были переправлены части Красной Армии генерал-майора Лачева.

Соединение Збанацкого

(Численность 400 человек).

22—24 сентября 1943 г. соединением организованы 3 переправы частей Красной Армии через р. Днепр, в районе Сивки, Окуниново и Вернис-Навозы.

ЦПА ІМЛ при ЦК КПРС, ф. 69, оп. 1, стр. 521/1, арк. 9. Оригінал.

№ 5

Наказ Військової ради 1-го Українського фронту і Українського штабу партизанського руху командуванню партизанських з'єднань України з подякою за допомогу частинам Червоної Армії і вказівкою взяти участь у обороні м. Коростеня

26 листопада 1943 р.

Сабурову — Богатырю, Салай — Негрееву, Маликову — Бугаенко.

Благодарим вас, партизан и партизанок ваших отрядов, которые оказали большую помощь Красной Армии по освобождению нашей Родины от немецких захватчиков.

Обстановка как никогда требует от всех партизан Украины еще больше усилить удары по врагу.

ЦК КП(б)У и Военный совет 1-го Украинского фронта предлагает вам всеми находящимися при вас отрядами ваших соединений немедленно выступить совместно с частями Красной Армии под общим руководством командующего 60-й армии генерала Черняховского для нанесения удара противнику, наступающему на Коростень, повторяем — для нанесения удара противнику, наступающему на Коростень.

В подчинение Черняховского входите только на время указанной операции.

О ходе выполнения поставленной вам задачи молниейте ежедневно.

(Н. Ватутин)

(Т. Строчак)

ПА ІІП при ЦК Компартії України, ф. 62, оп. 10, стр. 30, арк. 283. Оригінал.

№ 6

Бойове донесення командування 1-го Українського фронту Верховному Головнокомандуючому про наступальні операції військ на Правобережній Україні

3 лютого 1944 р.

Первое: 2 февраля 1944 г. 13-я армия частью сил продолжала наступление и овладела Луцк, Млинов, Ровно.

На левом фланге фронта части 27-й армии в течение 2 февраля продолжали вести бой с окруженной курсунь-шевченковской группировкой противника.

На остальных участках войска фронта закреплялись на занимаемых рубежах и вели бой за улучшение своих позиций.

За 1 февраля войсками фронта подбито и сожжено 23 танка и самоходных орудия противника, 81 автомашинна, 11 бронемашин, 22 орудия и миномета, 20 пулеметов, уничтожено до 500 солдат и офицеров противника. Захвачено 157 пленных и трофеи: 15 автомашин, 1 склад и 200 лошадей.

Второе: противник на ровенском направлении во второй половине дня начал отход с рубежа р. Стырь на участке Рафаловка — Кожки. На староконстантиновском и винницком направлениях противник производил окопные работы.

Авиаразведкой отмечен подход 20 танков от Винница в районе Липовец.

Радиоразведка отметила одну из радиостанций сети 19-й танковой дивизии в районе Антонины (25 км северо-западнее Староконстантинов).

Уманское направление. На рубеже Ивахны — Будовка отмечены части 82-й пехотной дивизии (ранее действовали на мионовском направлении). Противник к линии фронта на участке Буки — Екатеринополь продолжал подтягивать пехоту и грузы (по дорогам Умань — Маньковка и Умань — Екатеринополь к фронту подошло до 500 автомашин и 20 орудий).

Окруженная курсунь-шевченковская группировка противника оказывала упорное сопротивление наступлению наших войск и в течение дня неоднократно на участке Стеблев переходила в контратаку силами до полка пехоты с танками. Авиаразведка отмечала движение с рубежа Яхны — Мартыновка — Межирич автотранспорта и обозов в южном и юго-восточном направлении, большое скопление войск в районе Корсунь-Шевченковский и Городище.

Вывод: в районе Буки — Тальное — Екатеринополь противник создает ударную группировку в составе 17-й танковой дивизии, предположительно 16-й танковой дивизии и танкового полка танковой дивизии СС «Адольф Гитлер» с задачей удара на северо-восток в направлении Ольшана с одновременным ударом курсунь-шевченковской группировки противника на юго-запад с целью выхода из окружения.

Третье: 13-я армия левым флангом продолжала наступление. В результате напряженных боев 1-й гвардейский кавалерийский корпус основными силами овладел Луцк, двумя кавалерийскими дивизиями вышел на рубеж Кульчин — западнее и южнее окраины Луцк — Подгайцы — Ставок — Новоселки — Пальче, 1-я гвардейская кавалерийская дивизия [—в] районс Рафаловка — Вишнов.

6-й гвардейский кавалерийский корпус силами 13-й гвардейской кавалерийской дивизии овладел Млинов, Подгайцы и вел бой за Дубно; 8-я гвардейская кавалерийская дивизия* овладела Ульбарув, Цурков, Глинск.

Части левого фланга армии вышли к р. Усьце, овладели рубежом Новый Двор — Корнин — Загороща — Здолбича — Уездцы и вели бой за Здолбич.

В центре передовые отряды, преследуя отходящего противника, форсировали р. Стырь и овладели Цоминцы, Храск, Козлинич, м. Черторыйск, Новоселки. По предварительным данным, 2 февраля захвачено свыше 50 пленных, 6 орудий и много других трофеев.

60-я армия в течение дня в центре фронта вела бой за овладение Шепетовка и м. Судилков. К исходу дня наступающие части продолжали бой в северной части Шепетовка и в центре м. Судилков. На остальном фронте войска армии совершенствовали оборону на занимаемом рубеже.

Войска 3-й гвардейской, 18-й, 38-й и 40-й армий в течение дня продолжали оборонять занимаемые рубежи, производили инженерные работы на вторых армейских оборонительных рубежах.

3-я гвардейская и 2-я танковые армии закреплялись в боевых порядках 38-й армии.

1-я танковая армия — в прежнем районе.

6-я танковая армия в течение истекших суток закреплялась на занимаемом рубеже, производила частичную перегруппировку. В районах северо-западнее Звенигородка части армии отражали действия разведывательных отрядов противника.

27-я армия правым флангом и в центре 2 февраля вела бой с противником, атакующим силою до полка пехоты с танками из районов восточная часть Ольшана — Валява — Петрушки — Стеблев. Все атаки противника отбиты.

* 8-а гвардійська кавалерійська дивізія у взаємозв'язку з 121-ю стрілецькою дивізією: і 6-ю гвардійською стрілецькою дивізією оволоділа м. Ровно.

На левом фланге 206-я стрелковая дивизия частью сил форсировала р. Россава, в районе Горковищина, и к исходу дня передовыми отрядами вела бой в 2—3 км юго-восточнее и южнее за р. Россава.

2-я воздушная армия произвела 107 самолетовылетов. Проведено три воздушных боя, сбито 2 самолета противника, из них — один Ю-52.

Четвертое: задачи:

1. Закрепить занятые районы Луцк, Ровно и овладеть Дубно.

2. Продолжать ликвидацию окруженной корсунь-шевченковской группировки противника и не допустить прорыва его на выход из окружения.

3. На всех отдельных участках фронта прочно удерживать занимаемые рубежи и вести активную разведку с целью вскрытия намерений противника.

Командующий войсками 1-го Украинского фронта генерал армии

Ватутин

Член Военного совета 1-го Украинского фронта генерал-майор

Крайнюков

Начальник штаба 1-го Украинского фронта генерал-лейтенант

Боголюбов

ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2673, спр. 831, арк. 15—18. Оригінал.

№ 7

Повідомлення Військової ради 3-го Українського фронту Центральному Комітету КП(б)У про подання допомоги частинами Червоної Армії населенню визволених районів України у 1943 р.

*16 лютого 1944 р.**

Военный совет 3-го Украинского фронта 20 октября 1943 г. вынес постановление «Об оказании помощи частями Красной Армии населению районов Украины, освобожденных от немецкой оккупации». В соответствии с этим постановлением войска 3-го Украинского фронта оказали и оказывают помощь делу восстановления народного хозяйства Украины.

По предварительным данным за 1943 г., через местные органы Советской власти по линии трофеев передано предприятиям и учреждениям следующее:

угля — 54650 т, лесоматериала — 15 100 куб. м, химикатов — 750 бочек, металла — 84 800 т, строительных материалов — 102 т, разных красок — 768 кг, разных станков — 18 шт., кирпича шамотного — 99 500 шт., нефти — 8 бочек, кожсырья — 5 вагонов, тормозных колодок — отечественных и немецких — 315 шт., проволоки железной — 1070 кг.

Передано колхозам: зерновых культур — 1498 т, картофеля — 131 т, лука — 1 т, лошадей — 1370, в том числе 1218 лошадей передано после выбраковки конского состава в воинских частях. Жеребят — 842, в том числе передано из воинских частей 619 шт., волов — 141 шт., племенных жеребцов — 4 шт., племенных коров — 44 шт., свиноматок — 9 шт., овец — 171 шт., инвентаря: повозок — 48.

Материальная помощь, оказанная колхозам:

1. В период уборочной и посевной кампании оказана помощь колхозам, выразившаяся в 7 927 ч/дней и 5 583 к/днях.

2. Убрано урожая зерновых культур 5372 га, овощей и картофеля — 843 га. Скошено и закирдовано сена 965 га. Вспахано 706 га, посеяно озимых 410 га.

3. Перевезено автогужтранспортом с полей к хранилищу колхозов и ссыпным пунктам в счет госпоставок зерновых 8935 т, овощей и картофеля — 304 т, фуража (сено — солома) — 251 т.

4. Восстановлено и передано колхозам: тракторов — 17, комбайнов — 31, лобогрек — 39, молотилок — 11, мельниц — 49, маслобоек — 13, крупорушек — 15, хлебопечек — 12, выстроено колодцев — 30, конюшен — 15 на 290 кономест и отремонтировано и оборудовано 147 конюшених помещений, кузниц — 17, колодцев — 30, бань — 10.

5. Восстановлено жилых домов колхозников — 317, отремонтировано — 70, восстановлено школ — 7. Подвезено материалов для восстановления 140 домов.

6. Заготовлено и подвезено семьям военнослужащих 286 куб. м дров, 213 повозок ссломы на топливо. Для школ подвезено 40 т угля.

7. Перевезено 708 семей, эвакуированных немцами, к прежнему месту жительства.

8. На воинских мельницах произведена помолка 148 т зерна для колхозников.

9. Произведен обмен с колхозниками 174 овец на непродуктивный скот.

* Дата складання.

10. По линии санитарного обслуживания оказана медицинская помощь 2134 человекам.

11. В связи с крайне неблагоприятным санитарно-эпидемическим состоянием среди гражданского населения по сыпному тифу и другим инфекционным заболеваниям органам здравоохранения оказана помощь в организации инфекционных отделений при больницах, которые обеспечены медикаментами.

12. По линии ветеринарной службы помощь выразилась в обработке в газокамерах и излечено 613 чесоточных лошадей и оказана практическая помощь в лечении 197 больных чесоткой лошадей.

13. Дано в распоряжение местных ветлечебных учреждений 4,5 т серы и до 2,5 т других медикаментов. Для производства малейнизации конского состава в распоряжение местного ветперсонала дано 7,4 кг малейна.

14. Терапевтическая помощь оказана 1917 больным лошадям, хирургическая — 303 лошадям. Стационарное лечение — 69 лошадям. Через лаборатории проведено 433 лабораторные исследования животных местного населения.

Войсками 3-го Украинского фронта продолжается оказание помощи населению районов Украины, освобожденных от немецкой оккупации.

*Командующий войсками 3-го Украинского
фронта генерал армии
Малиновский*

*Члены Военного совета 3-го
Украинского фронта
генерал-лейтенант
Желтов
генерал-майор
Лайок*

*ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1,
оп. 14, спр. 1009, арк. 24. Оригинал.*

№ 8

Довідка Наркомату фінансів УРСР Центральному Комітету КП(б)У про надходження грошових коштів і матеріальних цінностей від трудящих Української РСР у фонд Червоної Армії

3 квітня 1944 р.

По данным от 12 областей внесено рабочими и служащими, колхозниками и прочим населением в фонд обороны:

1. Наличными деньгами	664 084 000 руб.
2. Облигациями займов	28 890 000 руб.
3. Золотом в монетах	1 983 050 коп.
4. Золотом в изделиях	5 926 г.
5. Золотых часов	6 шт.
6. Серебряных изделий	12 515 г.
7. Зерна разного	29 127 пудов
8. Скота и мяса	6 730 пудов
9. Картофеля	32 800 пудов
10. Молока	23 200 литров
11. Яиц	5 562 шт.
12. И много золотых, серебряных и платиновых изделий, носильных вещей и сельскохозяйственных продуктов, не поименованных выше.	

Народный комиссар финансов УССР

Сахновский

*ПА ИП при ЦК Компартии Украины, ф. 1,
оп. 16, спр. 231, арк. 14. Оригинал.*

№ 9

Бойове донесення штабу 1-го Українського фронту Верховному Головнокомандуючому про дії військ по визволенню м. Львова та інших населених пунктів

27 липня 1944 р.

Первое: войска фронта 27 июля продолжали наступление и продвинулись на 20—35 км.

В результате упорных боев овладели городами Львов, Ярослав, Перемышль, а также до 500 населенными пунктами, в том числе городами Пшевурск, Турбин, Кальчуга, Прухники-Място, Ходоров, м. Солотвина.

В боях за день захвачено свыше 250 орудий, 420 минометов, свыше 500 пулеметов, 35 танков и 60 бронетранспортеров, до 20 железнодорожных эшелонов, свыше 1 тыс. лошадей, большое количество складов, боеприпасов и вооружения.

Взято 2500 пленных 1-й, 24-й танковых дивизий, 20-й механизированной дивизии, 1-й, 68-й, 168-й, 72-й, 371-й пехотных дивизий, 100-й легкой пехотной дивизии, 101-й горнстрелковой дивизии, 16-й, 24-й пехотных дивизий, 201-й, 25-й легких пехотных дивизий венгров.

Второе: 3-я гвардейская армия продвинулась до 35 км, овладела г. Турбин и к исходу дня вышла на рубеж Келчевце — Быстрица — Закшувек — Сулов — Блинув — Бжозувка — Войцехув — Поток — Стоешин 2-й.

На левом фланге 58-я стрелковая дивизия на западном берегу р. Сан овладела Ниско.

13-я армия продолжала бои за расширение плацдармов на западном берегу р. Сан, овладела г. Пшевурск и частью сил во взаимодействии с 1-й и 3-й гвардейскими танковыми армиями после упорных боев овладела городами Ярослав и Перемышль.

К исходу дня вела бои на рубеже Прендзель — Новоселец — Ежове — Соколов — Пшебуска — Медыня — Домбрувки — Ланьцуцка — западнее Пшевурск — Бурдач — Цешадин — Быстровице — Тулиголовы — Уйковице — Перемышль.

60-я армия во взаимодействии с частями 4-й танковой армии и правого фланга 38-й армии, сломив сопротивление противника, после упорных уличных боев овладела г. Львов.

К исходу дня вышла на рубеж Поляны — Ясниска — Вроцув — Зимна — Басивка — Сокольники — Поршна.

38-я армия частями правого фланга совместно с 4-й танковой армией вела бои южнее Львов.

К исходу дня войска армии вышли на рубеж Сыгньювка — Сквилюв — Басивка — (иск) Солонка — восточная окраина Порошна — Кугаив — (иск) Раковец — Мидяки — (иск) Ходоркивцы — Мюльбах — Бертешув — Калиновка — Городыще Центорске.

1-я гвардейская армия с упорными боями продвинулась на 10 км, овладела городом и железнодорожной станцией Ходоров.

К исходу дня бои продолжали на рубеже Городыще — Крулевске — (иск) Жирова — (иск) Демидов — Буковина — Голешов, далее на восток по р. Днестр — Сливка — Гребли — восточнее Войнилов — Калуж — Вистова — Беднарувка — Мыслов — Рыпянка и восточнее Якорувка — Завий — Грабивка.

18-я армия, преодолевая сопротивление противника, за день боя правым крылом продвинулась до 20 км, овладела м. Солотвина.

К исходу дня вела бой на рубеже восточная окраина Красна — (иск) Небылов — Сливки — Пороги — Пасична — Дора — Ослав-Бяле — Бая — Прокурава — Шешоры.

1-я гвардейская танковая армия во взаимодействии с частями 13-й армии в результате упорных боев овладела г. Ярослав и городами Кальчуга, Прухники-Място.

К исходу дня вела бои в районах: 8-й гвардейский механизированный корпус — Кальчуга, Загуже, Прухники-Място, Зажече. 11-й гвардейский танковый корпус — м. Кшивче, Ваповце, Косенице.

Конно-механизированная группа генерала Баранова продвинулась до 20 км, овладела м. Яворник-Польски, м. Дубенко и главными силами вела бои в районах: м. Яворник-Польски — (иск) Дольно — Бахуж — северная окраина м. Дынув — Хедорувка — м. Дубецко — Дрогобычка.

3-я гвардейская танковая армия во взаимодействии с частями 1-й гвардейской танковой армии и 13-й армии овладела г. Перемышль.

4-я танковая армия после упорных боев во взаимодействии с частями 60-й и 38-й армий овладела г. Львов.

К исходу дня вела бои в районе Бартатив — Ставчаны, развивая наступление в юго-западном направлении.

Третье: 2-я воздушная армия произвела 784 самолетовылета.

В воздушных боях и на аэродромах уничтожено 15 самолетов противника.

Авиация противника произвела до 350 самолетополетов.

Конев

Крайнюков

Соколовский

ЦАМО СРСР, ф. 236, оп. 2673, спр. 838,
арк. 66—68. Оригинал.

Наш календар

60-річчя КОМУНІСТИЧНОГО
ІНТЕРНАЦІОНАЛУ МОЛОДІ

60 років тому, в листопаді 1919 р. відбувся 1-й конгрес Комуністичного Інтернаціоналу Молоді (КІМ), який поклав початок міжнародному юнацькому комуністичному

рухові. Створення та існування організації трудящої молоді— КІМу стало можливим в результаті перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції та її впливу на революційні події у всьому світі. Вирішальне значення для об'єднання молодого покоління багатьох країн світу в єдиній комуністичній організації мало утворення в жовтні 1918 р. з ініціативи В. І. Леніна, партії більшовиків Російської Комуністичної Спілки Молоді (РКСМ). На 1-ому з'їзді РКСМ було висловлено тверду впевненість, «що вже недалекий той момент, коли трудяща молодь усіх країн з'єднається в одному Комуністичному Інтернаціоналі Молоді»¹.

За прикладом Країни Рад в кінці 1918 р. і протягом 1919 р. в Австрії, Болгарії, Угорщині, Норвегії, Фінляндії, Румунії, Польщі, Литві, Югославії, оформилися комуністичні спілки молоді. В міжнародному юнацькому русі відбулося остаточне розмежування революційних спілок молоді з соціал-шовіністичними і центристськими юнацькими організаціями. Всього на момент утворення КІМу в Європі налічувалося 13 комуністичних та інших революційних спілок молоді, що діяли ізольовано одна від одної.

Інтереси дальшого розвитку світового революційного процесу, об'єктивні умови, які склалися в пролетарському юнацькому русі, настійно вимагали скликання міжнародного конгресу революційної молоді і створення Комуністичного Інтернаціоналу Молоді, ідеологічні й організаційні основи якого вже були розроблені В. І. Леніним та Комінтерном².

Ініціативу скликання Установчого конгресу взяв на себе ЦК РКСМ, який в кінці квітня 1919 р. провів ряд зустрічей з представниками революційних спілок молоді Німеччини, Австрії, Швейцарії, Угорщини, Білорусії і Литви³. Було створено організаційну комісію на чолі з наркомом закордонних справ РРФСР Г. В. Чичеріним, в минулому активним учасником юнацького руху за рубезжем, яка протягом травня—липня здійснила велику роботу. В. І. Ленін, ЦК РКП(б) уважно стежили за підготовкою міжнародного конгресу. Так, вождь світового пролетаріату не раз обговорював з секретарем ЦК РКСМ Л. Шацкіним і молодим німецьким комуністом А. Куреллою питання про підготовку до конгресу революційної молоді світу⁴.

¹ Мы — интернационалисты, М., 1972, стор. 18.

² Докладніше про це див.: Ближе всех (Ленин и юные интернационалисты). Збірник документів і матеріалів, М., 1968; М. М. Мухомеджанов. Молодежь и революция (у истоков международного революционного движения молодежи), М., 1972; В. В. Привалов. Коммунистический Интернационал Молодежи. Страницы истории, М., 1973.

³ А. Зиновьев. Боевой отряд интернационалистов. Из истории международного движения ВЛКСМ (1918—1945 гг.), М., 1977, стор. 28—30.

⁴ Ближе всех (Ленин и юные интернационалисты), стор. 119—120.

У травні 1919 р. Виконком Комінтерну (ВККІ) звернувся з відозвою «До організацій пролетарської молоді всього світу», в якій закликав їх згуртуватися, приєднатися до Комуністичного Інтернаціоналу і створити Комуністичний Інтернаціонал Молоді. «Комуністи — підкреслював ВККІ, — ставляться до роботи серед молоді, як до одного з найбільш невідкладних і важливих завдань»⁵. Заклик Комінтерну знайшов широкий відгук в молодіжних пролетарських організаціях, посилив їх прагнення до об'єднання.

Спочатку конгрес планувався провести в Москві. Однак 12 червня 1919 р. з Угорської Радянської республіки надійшла радіограма, в якій пропонувалось провести конгрес КІМу в Будапешті, — столиці революції, що перемогла⁶.

15 червня 1919 р. пленум ЦК РКП(б) за участю В. І. Леніна, а також ВККІ і ЦК РКСМ підтримали пропозицію угорських комуністів⁷. Делегатами РКСМ посилались Л. Шацкін і А. Курелла. 24 червня перед від'їздом на конгрес В. І. Ленін прийняв у себе секретаря ЦК РКСМ Л. Шацкіна, дав йому ряд цінних порад з програмних питань Інтернаціоналу молоді. На конгрес також виїхали представники спілок молоді Литви і Білорусії.

Проте у зв'язку з поразкою угорської революції і жорстоким білим терором, розв'язаним контрреволюцією, провести конгрес молоді в Будапешті не вдалося. Після складної підготовчої роботи, в ході якої відбулася міжнародна конференція представників 6 країн у Відні (серпень 1919 р.), було створено Організаційне бюро по скликанню Установчого конгресу КІМу, визначено порядок денний і підготовлено політичні документи тощо, 20 листопада в Берліні почав свою роботу Перший конгрес Комуністичного Інтернаціоналу Молоді. У його роботі взяли участь 19 делегатів з 13 країн: Радянської Росії, Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі, Швейцарії, Румунії, Італії, Іспанії, Чехословаччини, Норвегії, Швеції, Данії, які представляли близько 250 тис. чоловік⁸.

Незважаючи на труднощі і поліцейські переслідування, робота конгресу відзначалася діловою і творчою обстановкою, була пройнята духом пролетарського інтернаціоналізму, ідеями братерської солідарності юних революціонерів, об'єднаних спільністю цілей і завдань. У зверненні «До російського пролетаріату», прийнятому в перший день, делегати висловили своє захоплення героїчною боротьбою робітничого класу Радянської Росії, його успіхами на фронтах і в праці, небувалим ідейним і культурним піднесенням народу та його молоді. Любові і поваги було сповнене звернення конгресу до РКП(б) і РКСМ, які під керівництвом В. І. Леніна «вказували шлях і напрям великої боротьби». Конгрес заявив про свою рішучість стати на захист Країни Рад, делегати поклялися «зробити все для того, щоб невтомною агітацією викривати брехню і наклепи, поширювані про Радянську Росію, продажною буржуазною і соціал-патріотичною пресою». Усвідомлюючи, що поразка Радянської Росії — є їх власна поразка, а її перемога — їх перемога, делегати конгресу закликали робітничий клас і робітничу молодь усіх країн «мобілізувати всі сили для того, щоб розбити ворогів Росії і через перемогу комуністичної Росії відкрити шлях до перемоги комунізму в усьому світі»⁹.

Протягом семи днів (20—26 листопада 1919 р.) конгрес обговорив такі питання: 1) про стан молодіжного руху в країнах; 2) міжнародне становище; 3) принципова і політична Програма КІМу; 4) Організаційний статут; 5) доповідь про діяльність Міжнародного бюро Соціалістичного Інтернаціоналу Молоді і Оргбюро по скликанню конгресу; 6) завдання спілок молоді в період диктатури пролетаріату; 7) вибори; 8) різне¹⁰.

⁵ Коминтерн, КИМ и молодежное движение (1919—1943), т. 1, М., 1977, стор. 44.

⁶ М. Мухамеджанов. Назв. праця, стор. 216—217.

⁷ Там же, стор. 217—218.

⁸ «Коммунистический интернационал», 1920, № 9, стор. 1415. (Колишній генеральний секретар ВК КІМ Р. Гюйо наводив цифру — 229 тис. — Коминтерн и его революционные традиции. Материалы научной сессии, М., 1969, стор. 249).

⁹ Коминтерн, КИМ и молодежное движение (1919—1943), т. 1, стор. 60—61.

¹⁰ Первый конгресс КИМ. Стенографическая запись, М.-Л., 1930, стор. 15.

З великою увагою делегати конгресу вислухали доповідь Л. Шацкіна про успіхи, досягнуті молоддю Радянської Росії в будівництві нового життя, боротьбу комсомольців на фронтах громадянської війни, про перетворення комсомолу в масову організацію, що діє в тісному контакті з Комуністичною партією і під її керівництвом. Делегація РКСМ послідовно проводила ленінську лінію про взаємовідносини між КІМом і Комінтерном, пропагувала ідеї наукового комунізму серед молоді інших країн.

Обговоривши насущні питання міжнародного становища, завдання і тактику революційної боротьби пролетаріату, роль комуністичної молоді в ній, конгрес заявив про приєднання КІМу до політичної платформи Комінтерну і після гострої дискусії оголосив про входження КІМу в Комінтерн на правах його секції.

Досвід Жовтня і діяльності Комуністичної партії та РКСМ, а також уроки революції були в центрі уваги конгресу при визначенні програмних положень і документів. Програма КІМу встановлювала завдання комуністичних спілок молоді в рамках боротьби Комінтерну за комунізм і підпорядковувалась великій меті: залучити до участі в класовій боротьбі пролетаріату широкі маси трудящої молоді, виховувати їх у дусі марксистсько-ленінської теорії, підготувати гідну зміну старшому поколінню революційних борців¹¹. Організаційні принципи діяльності КІМу як централізованої міжнародної організації були закріплені в статуті, схваленому конгресом¹². Проте авангардистські настрої ряду делегатів зробили вплив на прийняття конгресом програми КІМу і маніфесту «До робітничої молоді всіх країн», в яких трудяща молодь називалася найбільш активною і найреволюційнішою частиною пролетаріату.

Однак, незважаючи на окремі недоліки, документи I конгресу КІМу були боювою програмою революційного молодіжного робітничого руху, що піднімався на активну боротьбу за повалення влади експлуататорів.

Обравши виконком КІМу, заснувавши Міжнародне бюро КІМу, створивши 4 секретаріати Виконкому в Москві, Відні, Стокгольмі і Цюриху з метою поліпшення зв'язків з секціями і координації їх дій¹³, конгрес завершив свою роботу.

Утворення КІМу означало цілковитий розрив пролетарського руху молоді з ідеологією і практикою реформізму, мало надзвичайно велике значення для дальшого піднесення молодіжного руху, для його згуртування під прапором пролетарського інтернаціоналізму.

У спеціальному зверненні ВККІ до комуністичної молоді, до юних пролетарів усіх країн зазначалося, що створення КІМу «завершує довгий період героїчної боротьби революційних організацій молоді всіх країн проти війни і соціал-патріотизму, за пролетарську диктатуру і комунізм...», відкриває нову сторінку історії міжнародного юнацького руху, сторінку згуртованої боротьби юнацьких організацій...» Високо оцінюючи революційну діяльність молодіжних організацій, ВККІ запевнив, що Комінтерн з любов'ю і товариською допомогою підтримуватиме молодь, якій належить завершити справу будівництва комуністичного суспільства¹⁴.

З того далекого листопада почалася майже чвертьвікова історія КІМу — передового, ударного загону молоді всього світу, вірного помічника і резерву Комінтерну в його боротьбі проти капіталістичного гніту та імперіалістичної реакції, фашизму і війни, за національне визволення і соціальний прогрес людства. Сучасний комуністичний молодіжний рух дістав у спадщину і з честю розвиває все краще з революційного досвіду і традицій Комуністичного Інтернаціоналу Молоді.

Б. М. ЗАБАРКО (Київ)

¹¹ Комінтерн, КИМ и молодежное движение (1919—1943), т. 1, стор. 51—56.

¹² Там же, стор. 56—58.

¹³ А. Зиновьев. Назв. праця, стор. 38—39.

¹⁴ Комінтерн, КИМ и молодежное движение (1919—1943), т. 1, стор. 67.

70-річчя З ДНЯ НАРОДЖЕННЯ
В. С. КУДРЯШОВА

Ім'я Володимира Сидоровича Кудряшова— одного з організаторів і керівників боротьби радянських людей в тилу німецько-фашистських загарбників в роки Великої

Вітчизняної війни — добре відоме в нашій республіці та за її межами.

В. С. Кудряшов народився 21 жовтня 1909 р. у Києві в сім'ї робітника. Після закінчення фабрично-заводського училища працював слюсарем. Він, як і тисячі його однолітків, зростав разом з Країною Рад. В 1935 р. його було призначено начальником цеху Київського паровозоагоноремонтного заводу ім. Січневого повстання, де він працював до початку Великої Вітчизняної війни.

Влітку 1941 р. гітлерівські полчища рвалися до столиці Української РСР — Києва. За рішенням ЦК КП(б)У у місті було створено партійне підпілля. Наприкінці вересня 1941 р., коли фашистські окупанти захопили Київ, підпільний міськком КП(б)У провів своє перше засідання. В ньому взяли участь також представники підпільних райкомів партії. На засіданні було затверджено план масово-політичної роботи серед населення. Учасники засідання визнали за необхідне якомога ширше залучати киян до боротьби проти окупантів, викривати брехливу фашистську пропаганду. На цьому ж засіданні підпільний міськком партії створив штаб на чолі з В. С. Кудряшовим по проведенню диверсій проти окупантів. До складу штабу увійшли також члени Залізничного підпільного райкому партії Г. І. Левицький, І. М. Сікорський та комсомолка-підпільниця Тетяна Маркус¹. Штаб розгорнув велику діяльність у Києві, створив бойові групи у Київській, Житомирській і Чернігівській областях.

Наприкінці вересня підпільники на чолі з В. С. Кудряшовим підірвали приміщення залізничної станції Київ-Товарний, основні цехи Київського паровозоагоноремонтного заводу та депо ім. Андрєєва, Солом'янський міст та інші важливі об'єкти. На початку жовтня були виведені з ладу окремі цехи швейної фабрики ім. Розі Люксембург².

Але незабаром гестапо напало на слід підпільників. Розпочалися арешти. З десяти членів підпільного міськкому КП(б)У пощастило уникнути арешту тільки В. С. Кудряшову, М. П. П'ятуку та В. Г. Хохлову. Були втрачені зв'язки між підпільними організаціями. Та, незважаючи на труднощі, Кудряшов і його товариші продовжували боротьбу проти окупантів.

В жовтні 1941 року до Києва повернувся, вирвавшись з ворожого оточення, секретар Київського міськкому партії К. П. Івкін, який встановив зв'язок з членами підпільного міськкому і очолив його роботу. Під керівництвом підпільного міськкому партії протягом листопада—грудня 1941 р. у місті було створено шість нових райкомів та цілий ряд первинних партійних організацій³. Підпільний міськком систематично заслуховував секретарів і членів райкомів партії про їх діяльність, регулярно передавав інформацію про становище на фронтах, давав конкретні завдання по організації діяльності груп на підприємствах.

Для подання допомоги райкомам за ними були закріплені члени міськкому. В. С. Кудряшов багато зробив для активізації діяльності Залізничного підпільного райкому партії, створення первинних партійних організацій, розгортання диверсійної роботи. Разом з іншими підпільниками В. С. Кудряшов виїжджав у села Київської, Житомирської і Чернігівської областей з метою створення підпільних партизанських груп для боротьби проти окупантів. Підпільники проводили велику агітаційно-пропагандистську роботу серед населення, визволяли військовополонених з таборів, допомагали їм одягом, продовольством і відправляли в партизанські загони.

В результаті активної діяльності підпільного міськкому КП(б)У, зусиль членів підпільних райкомів партії в Києві було створено понад 50 підпільних організацій і груп, в тому числі партійна організація «Арсеналець» під керівництвом Д. Я. Нестеровського і М. І. Гайцана, підпільна організація «Київський робітник», очо-

¹ Партархів Київського обкому Компартії України, ф. 4, оп. 2, спр. 1, арк. 115.

² Там же, арк. 115, 135.

³ Історія Української РСР, т. 7, К., 1977, стор. 79.

лювана В. Д. Шишкіним, організації і групи на Дарницькому вагоноремонтному заводі на чолі з Л. М. Воробйовим, на Чоколівському лісозаводі під керівництвом М. Ф. Грищенка, на поліграфічній фабриці, теплоелектроцентралі, на заводах «Спорт» і «Буддеталь», хлібозаводі № 3, на мотOVERFІ німецької фірми «Усма», у медичному і гідромеліоративному інститутах і т. д.⁴

За рішенням підпільного міськкому КП(б)У В. С. Кудряшова було призначено командиром партійно-комсомольського партизанського загону, який мав активізувати боротьбу у тилу ворога. Володимир Сидорович був відповідальним і за матеріальне забезпечення — він готував резерви й поповнення для загону, добував зброю, боєприпаси, продукти харчування й одяг. В. С. Кудряшов багато уваги приділяв агітаційно-пропагандистській роботі серед населення. За його участю було створено підпільну друкарню, за допомогою якої поширювались повідомлення Радянського Інформбюро, листівки, відозви до населення із закликом вести непримиренну боротьбу проти окупантів, створювати партизанські групи й загони.

Фашисти довго розшукували відважного підпільника. Гітлерівці обіцяли винагороду за його голову. Зрадник навів фашистів на слід В. С. Кудряшова.

Гітлерівські кати жорстоко знущались над ним, але мужній підпільник не видав своїх товаришів. 15 липня 1942 р. фашисти стратили патріота. Перед стратою В. С. Кудряшову вдалося передати лист, який він адресував ЦК КП(б)У та своїй родині. Він писав: «...В катівнях гестапо я тримався як годиться комуністу. Я помру з твердою надією, що визволення від ненависного фашизму прийде скоро і що радянський народ буде святкувати перемогу. Привіт усім, хто з нами працював, допомагав і жив думкою про визволення у священній боротьбі з ненависним фашизмом.

Передайте моєму синові Саші, щоб він зростав чесним для народу, сильним і мужнім і щоб ворогів ненавидів, як його батько»⁵.

Указом Президії Верховної Ради СРСР від 2 травня 1945 р. Кудряшову Володимир Сидоровичу посмертно присвоєно звання Героя Радянського Союзу. Радянські люди шанують пам'ять безстрашного підпільника, який віддав своє життя за визволення країни від фашистського поневолення.

В. І. КУЧЕР (Київ),
Ю. І. ЗІНЧЕНКО (Київ)

⁴ Там же, стор. 106.

⁵ Боевые звезды киевлян. Очерки о героях Советского Союза, К., 1968, стор. 195.

КРИТИКА ФАЛЬСИФІКАЦІЇ ЗАХІДНОНІМЕЦЬКОЮ БУРЖУАЗНОЮ ІСТОРІОГРАФІЄЮ КЕРІВНОЇ РОЛІ ПАРТІЇ У ПАРТИЗАНСЬКОМУ РУСІ В РОКИ ВЕЛИКОЇ ВІТЧИЗНЯНОЇ ВІЙНИ

В умовах міжнародної розрядки, яка стала результатом невтомної діяльності КПРС, братніх комуністичних і робітничих партій, Радянської держави, інших країн соціалістичної співдружності, «...ідейне протиборство двох систем стає більш активним, імперіалістична пропаганда — більш витонченою»¹.

У своїх підступних діях проти Радянського Союзу та інших країн соціалізму імперіалістична реакція активно використовує різного роду фальсифікації історичного минулого нашого народу, в тому числі його великої перемоги над фашистською Німеччиною у Великій Вітчизняній війні і, зокрема, боротьби радянських людей проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території СРСР.

Перемога Радянського Союзу над гітлерівськими агресорами справила вирішальний вплив на весь хід історичного розвитку в післявоєнний період — виникла світова система соціалізму, розгром фашистської Німеччини ще раз довів правильність висновку класиків марксизму-ленінізму про те, що «...війна вносить остаточний вирок соціальним установам, що втратили свою життєздатність»², знову блискуче підтвердились передбачені марксистсько-ленінською теорією об'єктивні закономірності суспільного розвитку, що знайшло свій вияв у перемозі прогресивного соціального ладу — соціалістичного. І, нарешті, мільйони людей в усьому світі за роки війни значно змінили постійно виховуване в них буржуазною пропагандою спотворене уявлення про Радянський Союз і соціалістичний лад, про роль Комуністичної партії у житті радянського суспільства. Ось чому ідеологи імперіалізму намагаються будь-що перевернути причини і політичний характер, підсумки і уроки другої світової війни. Вони дедалі безсоромніше фальсифікують роль нашої країни в розгромі фашизму, суть партизанського руху на тимчасово окупованій гітлерівцями території, применшують, а то й заперечують значення, що його мало керівництво Комуністичної партії становленням і розвитком цього руху.

Провідне місце серед фальсифікаторів історичної правди про другу світову війну належить реакційним буржуазним історикам Сполучених Штатів Америки. Та не менш активно діють і їх колеги з Федеративної Республіки Німеччини.

Післявоєнний розвиток буржуазної історіографії ФРН відбувається в умовах, коли, з одного боку, в країні посилено відроджується воєнно-промисловий потенціал, активізуються реваншистські елементи, а з другого, — під впливом таких могутніх факторів, як висунута КПРС Програма миру, Хельсінська нарада з питань безпеки і співробітництва в Європі, боротьба робітничого класу за мир і демократію, поступово зміцнюються реалістичні тенденції, що знайшло свій вияв у нормалізації відносин з СРСР та іншими соціалістичними країнами, у переході ФРН до політики взаємовигідного співробітництва з Радянським Союзом тощо.

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 83.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 11, стор. 531.

Нині західнонімецька буржуазна історіографія являє собою складний конгломерат від лівих аж до крайньо правих, включаючи фашистські, течії і напрямів. Звичайно, серед буржуазних авторів є такі, що добросовісно прагнуть розібратися в проблемах, пов'язаних з другою світовою війною і партизанським рухом, вводять до наукового обігу деякі нові факти і документи. Однак і ці автори нерідко допускають мимовільні фальсифікації історичних подій і фактів. Це пояснюється, по-перше, їх недостатньою обізнаністю з історією нашої країни, а по-друге, і це головне, — класовою обмеженістю дослідників, тим, що методологічною основою буржуазної історіографії є ідеалізм і суб'єктивізм, які затемнюють справжні причинно-наслідкові зв'язки історичних явищ.

В цілому ж для західнонімецької буржуазної історіографії характерними є політична тенденційність, методологічна обмеженість, антикомунізм і антирадянщина, а для концепцій партизанського руху — применшення його розмаху та ефективності, заперечення законності та закономірності виникнення, ігнорування чи перекручення соціального характеру цього руху.

Багатющий досвід Комуністичної партії по організації всенародної боротьби в тилу фашистських військ та керівництву нею має велике міжнародне значення, особливо на сучасному етапі, в умовах широкого розгортання національно-визвольного руху. Ця обставина є також однією з причин фальсифікації буржуазною історіографією керівної ролі Комуністичної партії в партизанському русі періоду Великої Вітчизняної війни.

Аналіз праць західнонімецьких буржуазних істориків, присвячених другій світовій війні, показує, що однією з їх найважливіших цілей є перекурення ролі Комуністичної партії як творця й організатора перемоги радянського народу над фашистською Німеччиною. Буржуазні фальсифікатори намагаються також замовчати чи взяти під сумнів вирішальне значення керівної ролі Комуністичної партії в організації партизанського руху. Вони силкуються або взагалі заперечити зв'язок партії (а тим самим і керованого нею партизанського руху) з народом, зобразити контакти партизанів з населенням як результат насильства з боку партії, або ж перекурити цілі і применшити результати діяльності партії по організації партизанського руху.

Намагаючись показати у кривому дзеркалі керівну роль Комуністичної партії у досягненні перемоги над фашизмом, буржуазні історики у зв'язку з цим значну увагу приділяють фальсифікації поглядів класиків марксизму-ленінізму на питання про захист соціалістичної Вітчизни. Так, західнонімецький професор К. Вестен твердить, що К. Маркс і Ф. Енгельс нібито не пов'язували будівництво соціалізму — отже, і його захист — з наявністю партії та її керівною роллю³.

Уже в перших своїх працях фальсифікатори історії другої світової війни намагалися показати класиків марксизму-ленінізму противниками партизанського руху. Д. Каров, наприклад, заявляв, що В. І. Ленін негативно ставився до партизанської війни⁴. «На доказ» свого твердження він навів ленінські слова про те, що «як вогню треба боятись партизанщини, сваволі окремих загонів, непослуху центральній владі, бо це веде до загибелі...»⁵. Однак з наведеної цитати випливає, що В. І. Ленін був проти партизанщини, а зовсім не партизанської війни як форми боротьби народу проти гнобителів. Досліджуючи це «величезної ваги питання»⁶, Володимир Ілліч зазначав, що партизанщина руйнує «...всяку можливість організаційної роботи...»⁷, рішуче засуджував партизанщину⁸, вказував на неї як на одну з можливих причин воєнних невдач⁹. Тому В. І. Ленін вимагав підпорядкування партизанської боротьби

³ Цит. за: В. И. Салов. Историзм и современная буржуазная историография, М., 1977, стор. 192.

⁴ Д. Каров. Партизанское движение в СССР в 1941—1945 гг., Мюнхен, 1954, стор. 70.

⁵ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 143.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 13, стор. 342.

⁷ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 112.

⁸ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 38, стор. 278.

⁹ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 39, стор. 35.

головним засобом розгрому ворога¹⁰, вчив, що партизанські дії «...повинні провадитись під контролем партії...»¹¹. Вірність Комуністичної партії цим ленінським настановам стала важливою запорукою успішної організації та керівництва партизанським рухом у роки Великої Вітчизняної війни.

Підміна фальсифікаторами одного поняття (партизанська боротьба) іншим (партизанщина) з головою видає їх намагання зобразити війну в тилу фашистських військ саме як партизанщину, як виступи окремих елементів анархістського¹² і навіть бандитського напрямку, а не як всенародну боротьбу за визволення своєї соціалістичної Батьківщини від ненавистих загарбників. Таку ж політику проводили й фашистські окупанти, які називали партизанів не інакше як «бандитами».

Цілком очевидно, що спроба фальсифікації ленінських положень є ні чим іншим як спробою ідейного роззброєння радянських людей, актом ідеологічної диверсії. Досить наочно характер цих спроб проявляється у працях тих буржуазних авторів, які подібно до західнонімецького буржуазного історика Е. Хессе твердять, наприклад, що радянські партизани нібито спиралися не лише на досвід громадянської війни, а й «на вчення про партизанську боротьбу Комуністичної партії Китаю»¹³. Ці автори свідомо ігнорують той факт, що Компартия Китаю була створена лише в 1921 р. і її досвід в організації та керівництві партизанським рухом не може йти ні в яке порівняння з досвідом більшовиків, які очолювали цей рух не тільки в період громадянської війни та іноземної воєнної інтервенції в нашій країні, а ще в часи першої російської революції 1905—1907 рр.

Справжню суть і мету подібних фальсифікацій зрозуміти неважко, особливо на тлі нинішнього альянсу між представниками військово-промислового комплексу ФРН та реакційною правлячою військово-бюрократичною верхівкою Китаю. Вони свідчать про те, що дехто з буржуазних істориків будувє свої «наукові» концепції, зовсім не думаючи про історичну істину, а винятково на угоду найреакційнішим імперіалістичним колам.

Спроби перекрутити керівну роль Комуністичної партії в партизанському русі проявляються і в спотворенні буржуазними авторами цілей і завдань, що їх ставила партія перед партизанами. Так, фальсифікатори без будь-яких на те підстав і всупереч фактам твердять, нібито головним у діях радянських партизанів і підпільників була не боротьба з ворогом, а здійснення вимоги партії про забезпечення «контролю за населенням в окупованих районах»¹⁴. Цей «контроль», як твердить, наприклад, Е. Хельда, начебто потрібний був тому, що населення захоплених фашистами територій СРСР «...не було віддане більшовизму, комуністичній партії»¹⁵.

Примітивне поняття «контролю над масами, яке побутує в буржуазній історіографії, є характерним для капіталістичного, антагоністичного суспільства, де гнобляча меншість намагається тримати під постійним контролем дії пригнобленої, експлуатованої більшості. Це поняття не має нічого спільного з соціалістичним суспільством, із справжньою суттю і характером партійного керівництва народними масами, в даному разі партизанським рухом. А потрібне воно буржуазним авторам для того, щоб поставити під сумнів нерозривну єдність партії і народу.

Вигадку про «контроль» партії над масами буржуазні історики намагаються використати як вихідну тезу й для цілого ряду інших фальсифікацій. Для сучасної західнонімецької буржуазної історіографії типовою щодо повноти набору цих фальсифікацій про партизанський рух на тимчасово окупованих територіях СРСР є згадувана вже книжка Е. Хессе. В ній, зокрема, містяться твердження, що «перша і основна

¹⁰ Див.: В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 14, стор. 9.

¹¹ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 12, стор. 212—213.

¹² Atlas zur Weltgeschichte, Bd. II, München, 1972, стор. 208.

¹³ E. Hesse. Der Sowjetrussische Partisanenkrieg 1941 bis 1944 im Spiegel deutscher Kampfanweisungen und Befehle, Göttingen, 1969, стор. 253.

¹⁴ Sowjetsystem und demokratische Gesellschaft. Eine vergleichende Enzyklopädie, Bd. II, Herder, Freiburg, Basel, Wien, 1972, стор. 1157.

¹⁵ Erich Heldach. Überfall? Der Sowjetisch-deutsche Aufmarsch 1941, Neckargemünde, 1976, стор. 66.

мета партизанської війни полягала в завоюванні на свій бік напрямку думок і морального духу народу», що партизани повинні були «не допустити відходу населення від Радянської влади», «перешкоджати» його «зближенню з німецькою армією» і т.п.¹⁶ Але ж теза про «відхід» населення від Радянської влади та «зближення» з фашистами абсолютно безпідставна і штучно сконструйована. Навпаки, загальновідомо, що, не маючи ніякої соціально-політичної бази на захопленій ними радянській території, фашисти з першого і до останнього дня окупації перебували у стані непримиренного антагонізму з населенням, яке, за словами самих гітлерівців, «ніколи ще не зазнавало таких труднощів, як під німецьким пануванням»¹⁷. У зв'язку з цим загарбники, зяву ж таки, за їх власним визнанням, перебували «у безвихідному становищі»¹⁸.

Бойові дії проти ворога сотень тисяч підпільників і бійців партизанських загонів, масовий саботаж населенням будь-яких заходів гітлерівців, створення на окупованій території України більш як 40 партизанських країв і зон¹⁹, де фактично продовжувала існувати Радянська влада, — всі ці факти не залишають каменя на камені від тверджень фальсифікаторів про «прагнення» радянських людей «зблизитися» з окупантами.

До найбільш злісних вигадок, поширюваних свого часу гітлерівцями і підхоплених деякими сучасними буржуазними авторами, належать фальсифікації, що мають на меті дискредитувати комуністів, які діяли в тилу ворога, посягати сумніви в їх моральній стійкості та політичній переконаності і цим самим поставити під сумнів їх моральне право очолювати боротьбу радянських людей проти гітлерівців.

Однак вигадки фальсифікаторів на адресу комуністів лопаються як мильні бульбашки при зіткненні з численними фактами, які неспростовно свідчать про те, що, навіть перебуваючи в полоні, в нелюдських умовах, створених гітлерівцями на порушення міжнародних угод про поводження з військовополоненими, комуністи і комісари показували зразки мужності і витримки, вірності своєму обов'язку.

У гітлерівських концтаборах і катівнях, де фашисти намагалися перетворити радянських людей на покірних рабів, витравивши з їх свідомості все людське, насамперед комуністи підтримували моральний дух в'язнів, подавали приклад внутрішньої стійкості, непохитної віри в перемогу, навіть у цих, неймовірно складних умовах, організували їх на боротьбу проти ворога. Чимало підтверджень цьому міститься навіть у німецьких документах періоду війни, зокрема в так званому «Наказі про комісарів», де зазначалося, що комуністи, комісари становлять найбільшу перешкоду для окупантів «з погляду можливості швидкого втихомирення завойованих територій»²⁰. Тому в наказі вимагалось виявляти насамперед комуністів і знищувати їх фізично, оскільки «політичні комісари всіх типів» є «справжніми носіями ідеї опору»²¹.

Свідомо ігноруючи загальновідомі історичні факти, буржуазні фальсифікатори заперечують тісний зв'язок ВКП(б) з народом. Виходячи з цього, вони твердять, нібито радянські люди керувалися під час війни традиційним патріотизмом, ветхозавітними національними ідеями, боролися за «святую Русь» і що Комуністична партія, мовляв, тільки на це й могла спертися у своїй роботі по розгортанню партизанського руху. «Моральна рушійна сила бойового духу радянських людей, — зазначається з цього приводу в одному із західнонімецьких журналів, — випливала не з комуністичної свідомості, а була зобов'язана російському патріотизмові»²².

¹⁶ E. Hesse. Назв. праця, стор. 9, 54.

¹⁷ Див.: М. В. Коваль. Общественно-политическая деятельность трудящихся Украинской ССР в период Великой Отечественной войны, К., 1977, стор. 201.

¹⁸ Там же, стор. 195.

¹⁹ В. І. Кучер. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни, К., 1974, карта між стор. 32—33.

²⁰ Der Zweite Weltkrieg in Bildern und Dokumenten, Bd. III, München, 1963, стор. 29.

²¹ Там же.

²² „Wehrkunde“, München, 1968, Hf. 2, стор. 60.

Ці та їм подібні твердження²³ спираються не на історичні факти, а на давно спростовану «тезу» фальсифікаторів про те, що для марксизму таке поняття, як «вітчизна», нібито є чужим, таким, що суперечить принципам пролетарського інтернаціоналізму.

Внаслідок своєї класової і методологічної обмеженості західнонімецькі буржуазні історики не можуть зрозуміти того факту, що у Великій Вітчизняній війні радянський народ, керований Комуністичною партією, відстоював свої історичні завдання, досягнути завдяки перемозі Жовтневої революції. Для нашого народу поняття «Вітчизна» не тільки не суперечить принципам пролетарського інтернаціоналізму, а, навпаки, — наповнюється новим, прогресивнішим змістом. Споконвічні патріотичні традиції народів нашої багатонаціональної Батьківщини, у тому числі й українського народу, були помножені на високу комуністичну свідомість, яку за роки Радянської влади Комуністична партія виховала у радянських людей. Саме на цьому й ґрунтувалася величезна організаторська і політична робота партії в роки Великої Вітчизняної війни. Масовий патріотизм, виявлений у цей період представниками всіх націй і народностей нашої країни, був радянським, соціалістичним патріотизмом. І це насамперед намагаються затушувати буржуазні фальсифікатори. Джерелами подвигу радянського народу у Великій Вітчизняній війні були його ідейна переконаність, безмежна відданість ідеалам комунізму, радянський патріотизм. Масовий партизанський рух, що охопив усю окуповану ворогом територію, і був, за словами Л. І. Брежнєва, яскравим виявом радянського патріотизму²⁴. Саме ця обставина й не влаштує буржуазних ідеологів і тому найбільше фальсифікується ними.

Окремі з буржуазних авторів, розуміючи абсолютну безперспективність прямого заперечення тісного зв'язку нашої партії з партизанським рухом, з народом в роки війни, намагаються висунути версію про те, що населення у своїй масі не брало участі в партизанській боротьбі і що всі партизани, «особливо на Україні, були комуністами»²⁵. Ця «теза» також бере свій початок ще від гітлерівців, які помилково вважали, що із знищенням комуністів вони покінчать з партизанським рухом.

Подібні твердження суперечать добре відомим фактам про те, що в загальній кількості партизанів, які протягом війни діяли на Україні, комуністи становили близько 7%²⁶. Однак тут звертає на себе увагу інше. Хоч далеко не всі партизани були членами партії*, всі вони билися з ворогом так героїчно, так самовіддано і безстрашно, що фашисти вважали: так можуть битися тільки комуністи. Намагаючись фальсифікувати одну істину, вони в даному випадку несамохіть підтверджують іншу — відданість учасників партизанського руху комуністичним ідеалам, наявність у них високої комуністичної свідомості, тісний зв'язок між радянським народом і його Комуністичною партією.

Саме на основі нерозривної єдності партії і народу партизанський рух розвивався і міцнів як на Україні, так і на іншій тимчасово окупованій території СРСР. Приховати цю обставину буржуазні історики не можуть, тому намагаються будь-що перекрутити її. Застосовуючи до конкретного періоду історії радянського суспільства заявлені стереотипи, взяті з арсеналу антикомуністичної пропаганди, вони твердять, нібито радянський народ не хотів підніматися проти окупантів, що «буденне життя людей на Україні після вторгнення німецьких військ проходило по-старому»

²³ Див., наприклад: О. Münter. Guerillakampf und Terrorismus.— „Europäische Wehrkunde“, 1978, № 11, стор. 565.

²⁴ Див.: Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 1, К., 1971, стор. 127.

²⁵ E. Codo. Guerillakrieg in der Ukraine.— Der Krieg aus dem Dunkel, Köln, 1963, стор. 168.

²⁶ История Великой Отечественной войны Советского Союза 1941—1945, т. 6, М., 1965, стор. 274.

* Наприклад, серед 95 Героїв Радянського Союзу — партизанів і підпільників України — 35 на початку своєї партизанської діяльності не були членами партії і в більшості вступили до неї вже в ході війни (Подвигом уславлені, К., 1978).

й «українське населення не чинило німцям перешкод». Тому, мовляв, «на Україні ідея партизанської боротьби стимулювалася чисельно невеликою групою політичних функціонерів» в основному «насильством і терором», який був чи не єдиним «інструментом партизанської боротьби»²⁷. Будь-якими фактами ці та подібні твердження, звичайно, не підкріплюються.

Тим часом фактів, що спростовують подібні вигадки, більше ніж достатньо. Як відомо, визвольна боротьба ніколи і ніде в історії не велася з примусу. Вона можлива лише за умови внутрішньої переконаності людей у її необхідності. Коли гітлерівці увірвалися в Радомишль на Житомирщині і, зігнавши населення на міську площу, хотіли оголосити йому про «звільнення», хіба з чийогось примусу, а не з почуття любові до своєї соціалістичної Батьківщини робітник-комуніст А. Т. Гончаренко кинув у натовп гітлерівців дві гранати? Хіба не з власної волі бердичівський робітник комсомолец Ю. Д. Лонський зустрів фашистів, що входили в місто, вогнем з гвинтівки?²⁸ Цих і тисячі інших радянських патріотів запалювали на боротьбу з'єднання громадянства соціалістичної Вітчизни, комуніста, ненависті до загарбників.

Намагаючись підірвати єдність партії і народу, буржуазні історики цим самим розкривають класову основу своїх концепцій і демонструють нерозуміння, а нерідко й свідоме перекручення природи соціалістичного суспільства, мета якого — побудова комунізму — є спільною як для партії, так і для народу. Їх спільною справою, отже, є її захист соціалістичних завоювань.

Виходячи з цього, партія в період війни постійно дбала про глибокий зв'язок підлітків організації і партизанських загонів з масами, вбачаючи в цьому головну запоруку успішної боротьби проти фашистів у їхньому тилу.

Намагаючись применшити результати діяльності партії у справі організації партизанського руху, реакційні західнонімецькі історики твердять, нібито в початковий період війни ця робота взагалі не давала ніякого ефекту і «загального народного піднесення, як того вимагав Радянський уряд, на окупованій території не відбулося». Лише після значних воєнних поразок Німеччини, силкуються довести вони, комуністам вдалося підняти народ на боротьбу з окупантами²⁹.

Тут, по-перше, очевидно є спроба перенести акцент із сфери соціально-політичної у сферу воєнну, щоб таким чином уникнути необхідності визнати народний характер радянського партизанського руху. А по-друге, кожному неупередженому дослідникові відомо, з якими неймовірними труднощами довелося зустрітися партизанам у перший період війни, у тому числі і в організаційних питаннях. Ці труднощі були пов'язані з несподіваністю нападу фашистів, недостатнім досвідом організації партизанського руху в нових умовах, обмеженістю в матеріально-технічних засобах, озброєнні тощо. І все ж, навіть у цей період, радянські люди під керівництвом Комуністичної партії розгорнули активну боротьбу проти окупантів.

Першим програмним документом партії в роки війни стала директива Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) партійним і радянським організаціям прифронтових областей від 29 червня 1941 р., в якій були сформульовані завдання, пов'язані з мобілізацією радянського народу на відсіч ворогові.

В перші місяці війни на Україні під керівництвом ЦК КП(б)У були створені і залишені для роботи на тимчасово окупованій території 23 підпільні обкоми, 685 міськкомів і райкомів партії, 4316 первинних партійних та широка мережа комсомольських організацій. Для керівництва боротьбою народних мас проти фашистських загарбників на тимчасово окупованій території партійні організації республіки виділили 26 тис. комуністів³⁰. Згодом на Україні діяло 60 партизанських з'єднань, тисячі загонів і груп, у яких налічувалося півмільйона бійців-патріотів³¹.

²⁷ Krim, Stalingrad, Kaukasus, Fridberg, 1977, стор. 17; W. von Seydlitz. Stalingrad, Hamburg, 1977, стор. 107; E. Hesse. Назв. праця, стор. 59, 119; O. Münter. Назв. праця, стор. 566.

²⁸ Г. І. Денисенко. З історії народної боротьби проти фашистських окупантів на Житомирщині. — «УІЖ», 1975, № 11, стор. 67.

²⁹ E. Hesse. Назв. праця, стор. 13, 101.

³⁰ Нариси історії Комуністичної партії України, К., 1977, стор. 506.

³¹ Там же, стор. 543.

Всенародна партизанська війна проти загарбників почала розгортатися, і вже перші удари радянських патріотів змусили окупантів звернути увагу на цю загрозу їхньому тилу. Не поодинокі факти опору, з якими фашисти зустрічалися в інших країнах Європи, а організовані дії тисяч народних месників змусили Кейтеля вже 16 вересня 1941 р. видати відомий наказ «Про придушення комуністичного повстанського руху». Руху, а не виступів окремих патріотів! Причини появи такого наказу, виданого до того ж військовим командуванням, яке по суті брало до уваги лише фактори, що безпосередньо впливали на хід воєнних дій, очевидні. Та намаганням буржуазної реакційної історіографії спотворити небажані їй факти немає ніяких меж. Тільки цим можна пояснити спробу «довести» безрезультатність діяльності партії по організації партизанської боротьби. Що ж до наказу Кейтеля, то, виявляється, як твердить Е. Хессе, «хоч у ньому й говориться про «комуністичний повстанський рух», ця формула більше відповідала лякаючій невідомості і панічній нервозності, ніж реальним фактам»³².

Виникає питання, якщо не удари партизанів і підпільників, то що ж тоді ввергло «хоробрі», за оцінкою самих фашистських генералів, німецькі війська у стан «панічної нервозності»? Гітлерівська армія підкорила майже всю Європу, була озброєна до зубів найкращою тогочасною зброєю — і, раптом, якась безпричинна нервозність. Звідки вона? З позиції фальсифікаторів це, справді, пояснити важко. Та, коли залишатися на ґрунті реальних фактів, пояснення може бути лише одне: проти загарбників піднявся весь радянський народ. І це добре відчули рядові німецькі солдати, про що переконливо свідчать рядки з їх листів додому: «Нам, бойовій частині, протистоїть усе цивільне населення, у тому числі жінки і діти», «у партизанській війні слов'ян беруть участь чоловіки, жінки, старе й мале», «партизанські загони... фактично є всенародним рухом», «попереду — смерть від російської кулі чи снаряда. Позаду — смерть від російського партизана. Куди не повернешся — скрізь смерть дивиться на тебе. Народ ненавидить нас»³³.

Неспроможні перекрутити діяльність нашої партії по організації партизанського руху, деякі автори кидаються в іншу крайність і твердять, що, якби, мовляв, не комуністи, то партизанська боротьба «могла б бути ще більшою»³⁴. Важко допустити, що такі й подібні твердження є наслідком незнання фактів. У даному випадку — це незграбна спроба відвернути читача від істини, показати партію не організатором і керівником партизанського руху, а його противником. Насправді ж, як відзначав О. Ф. Федоров, «зростання народного опору було прямо пропорціональним зміцненню комуністичного впливу в масах, розширенню підпільної агітаційної роботи і посиленню партизанських ударів по ворогу. А ці удари були нічим іншим, як воєнною роботою партії в тилу ворога»³⁵.

У цьому зв'язку доцільно нагадати історичні події, на прикладі яких видно, що повести за собою народ може лише партія, кровно з ним зв'язана, інтереси якої невіддільні від інтересів народу. Коли Червона Армія почала свій визвольний похід на території Німеччини, нацистська правляча кліка намагалася за допомогою створеної 2 квітня 1945 р. так званої організації «Вервольф» організувати в тилу Радянських військ свого роду партизанську війну. Однак згадана акція фашистських правителів, які переслідували у війні загарбницькі, людиноненависницькі, антинародні цілі, не була підтримана німецьким народом і зазнала цілковитого краху. Цей факт і його оцінку буржуазні історики, які пишуть про партизанський рух в роки другої світової війни, старано обходять і всіляко замовчують.

Керований Комуністичною партією радянський партизанський рух на Україні перетворився в грізну для фашистських загарбників силу. Він став частиною всенародної боротьби, головним завданням якої була допомога Червоній Армії у розгромі окупантів. Партизанський рух переконливо продемонстрував кращі моральні

³² Е. Hesse. Назв. праця, стор. 101.

³³ Див.: А. А. Курносов, Е. С. Лагутин. Как и почему Пентагон изучает опыт советского партизанского движения. — «История СССР», 1965, № 4, стор. 176.

³⁴ Д. Каров. Назв. праця, стор. 109.

³⁵ А. Ф. Федоров. Подпольный обком действует, К., 1975, стор. 281.

якості радянських людей. Знову й знову були підтверджені ленінські слова про те, що трудящі Країни Рад морально сильніші за всіх і, «...якщо певним чином повернеться історія, то це буде доведено і не раз»³⁶.

Проблеми другої світової війни в сучасних умовах, коли ідеологічна боротьба дедалі більше загострюється, набули винятково важливого політичного значення.

Буржуазні ідеологи силкуються прищепити народам своїх країн уявлення, ніби-то невдалу війну проти СРСР можна «переграти» з переможним наслідком для імперіалізму. Фальсифікуючи історію, вони намагаються роззброїти народи перед лицем імперіалістичної агресії, «довести» безперспективність боротьби трудящих за соціальне й національне визволення. Але підсумки Великої Вітчизняної війни є серйозним застереженням імперіалістичним агресорам, тим уроком історії, якого не повинні забувати будь-які воєнні авантюристи.

Б. О. Яцко (Київ)

³⁶ В. І. Ленін. Повне зібрання творів, т. 44, стор. 287.

А. Н. Слюсаренко.

КПСС И ПРОГРЕСС НАУКИ
В РАЗВИТОМ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОМ
ОБЩЕСТВЕ,

Изб-во при Киевском государственном
университете издательского объединения
«Вища школа», К., 1978, 198 с.

Однією з характерних рис суспільного розвитку є всезростаючий вплив науки і техніки на всі сфери людської діяльності. Прогрес науки став одним з вирішальних факторів створення матеріально-технічної бази комунізму. Нормальне функціонування і тим більше дальший розвиток виробництва практично уже неможливі без постійного і зростаючого застосування наукових досягнень. XXV з'їзд КПРС наголосив, що «...тільки на основі прискореного розвитку науки і техніки можуть бути розв'язані кінцеві завдання революції соціальної — побудоване комуністичне суспільство»¹. Це відповідає лєнінському положенню про те, що соціалізм і комунізм неможливі без «техніки, побудованої за останнім словом новітньої науки»².

Виходячи з цього, Комуністична партія проявляла і проявляє постійну турботу про зміцнення творчої співдружності працівників науки і виробництва, спрямовує їх зусилля на розв'язання актуальних наукових проблем сучасності, на всемірне прискорення науково-технічного прогресу, якнайшвидше впровадження результатів наукових досліджень в народне господарство, забезпечення високих темпів зростання продуктивності суспільної праці.

У монографії А. Г. Слюсаренка на основі марксистсько-лєнінської теоретичної спадщини, документів КПРС, праць радянських істориків, а також матеріалів архівів і періодичної преси висвітлюється діяльність Комуністичної партії України по зміцненню і розвитку науково-технічного потенціалу країни, по підготовці і вихованню наукових і науково-педагогічних кадрів,

організаційно-політичному зміцненню парт-організацій наукових закладів і вузів. Особлива увага приділяється формам і методам роботи партії по зміцненню зв'язку науки з виробництвом в розвинутому соціалістичному суспільстві. При написанні книги використано матеріали головним чином 1959—1971 рр.

У монографії глибоко і всебічно аналізується політика партії у галузі науково-технічного розвитку країни. Автор розглядає роботу партійних організацій по розвитку науки і впровадженню її результатів в промислове виробництво як один з основних напрямів діяльності Комуністичної партії по створенню матеріально-технічної бази комунізму.

Послідовною і логічною є структура монографії. Автор розпочав своє дослідження з висвітлення такого важливого питання, як партійне керівництво розвитком науково-технічного потенціалу країни. На конкретному документальному матеріалі показана діяльність партійних організацій по підготовці наукових та науково-педагогічних кадрів і по підвищенню їх кваліфікації. Підкреслюється, що завдяки турботі Комуністичної партії про дальше зміцнення матеріальної бази науки радянські вчені мають всі необхідні умови для плідної роботи. За останні десятиріччя у країні помітно зріс науково-технічний потенціал, створена могутня матеріально-технічна і експериментальна база науки, яка дозволяє здійснювати важливі дослідження і успішно впроваджувати їх результати в практику комуністичного будівництва. На кінець 1971 р. у СРСР діяло 5307 наукових закладів, в тому числі 2648 науково-дослідних інститутів, їх філіалів і відділень, на Україні — відповідно 814 і 335 (стор. 69).

Вірна лєнінським нормам партійного життя і принципам партійного керівництва, КПРС безперервно удосконалює форми і методи організаційно-партійної роботи, неухильно добивається мобілізації вчених, як і всіх трудящих, їх знань і досвіду на розв'язання завдань будівництва комунізму, на всебічне прискорення науково-технічного прогресу, підвищення ефективності виробництва і поліпшення якості роботи у

¹ Матеріали XXV з'їзду КПРС, К., 1976, стор. 53.

² В. І. Лєнін. Повне зібрання творів, т. 43, стор. 192.

всіх ланках народного господарства. В монографії розповідається про дальше зміцнення партійних організацій наукових і науково-педагогічних закладів республіки, аналізується їх діяльність по підвищенню якісного складу партійних рядів, по підбору, розстановці і вихованню кадрів, удосконаленню форм і методів контролю і перевірки виконання, посиленню партійного керівництва громадськими організаціями.

Джерелом сили партії є ідейна стійкість її членів, що гартується в процесі глибокого і творчого засвоєння марксистсько-ленінської теорії. Автор показує, як КПРС, виходячи з об'єктивних закономірностей розвитку соціалістичного ладу, необхідності дальшого зростання керівної і спрямовуючої ролі партії в комуністичному суспільстві та загострення ідеологічної боротьби на міжнародній арені, у досліджуваній період вдосконалювала та збагачувала форми і методи партійної освіти, формувала науковий марксистсько-ленінський світогляд і комуністичну переконаність у працівників науки.

Центральним у монографії є третій розділ, в якому розкривається діяльність Комуністичної партії, її місцевих органів і первинних організацій по зміцненню творчої співдружності працівників науки і промислового виробництва.

У книзі підкреслюється, що максимальне і якнайшвидше використання у виробництві досягнень науково-технічного прогресу залежить від забезпеченості промислових підприємств кваліфікованими кадрами спеціалістів, від ефективності їх творчої праці, від рівня їх науково-технічної і культурної підготовки.

Автор аналізує такі важливі форми і засоби підвищення культурно-технічного рівня інженерно-технічних працівників і робітничих кадрів, як науково-практичні конференції, школи комуністичної праці, народні університети, інститути підвищення кваліфікації на громадських засадах, школи майстрів, курси цільового призначення. Завдяки цілеспрямованій і плідній роботі партійних організацій число трудящих, які підвищили свою кваліфікацію, невпинно зростало. Якщо в 1960 р. різними формами підвищення кваліфікації в республіці було охоплено 1243 тис. чоловік, то в 1971 р. — 2637 (стор. 134). Глибокі і міцні знання, висока кваліфікація і професійна майстерність працівників виробництва були основою, спираючись на яку партійні організації вдосконалювали форми творчої співдружності вчених і практиків у впровадженні науково-технічних досягнень в промислове виробництво.

Розвиток науки, пропаганда її досягнень — предмет постійної турботи Комуністичної партії. Автор показує, як партійні організації для пропаганди і впровадження науково-технічних досягнень широко використовували товариство «Знання», науково-технічні товариства, будинки науково-технічної пропаганди, бібліотеки, пресу, кіно,

радіо і телебачення, організували тематичні вечори-зустрічі трудящих з вченими. Дні науки, творчі звіти провідних учених і наукових колективів перед трудящими, науково-практичні конференції, наради, сімпозіуми тощо.

У книзі розкриваються об'єктивні і суб'єктивні передумови зміцнення творчої співдружності працівників науки і виробництва, розповідається про форми цієї співдружності, які добре зарекомендували себе в досліджуваній період, дається ґрунтовний аналіз таких важливих і ефективних форм зв'язку науки з виробництвом, як творчі комплексні плани, госпдоговори, які укладаються між підприємствами, науково-дослідними інститутами, вузами.

Цікаві дані наводяться про діяльність партійних комісій по контролю за впровадженням нової техніки, механізації й автоматизації виробничих процесів, комісій, рад, груп і бюро сприяння технічному прогресу, через які партійні організації залучили широкое коло вчених, інженерно-технічних працівників, передовиків і новаторів виробництва до розв'язання важливих завдань прискорення науково-технічного прогресу. У монографії аналізуються також такі перспективні засоби прискорення впровадження досягнень науки в практику, як організація роботи інститутів АН УРСР, вузів, установ, підприємств та міністерств за спільними планами; створення галузевих (або проблемних) лабораторій міністерств при інститутах академії, вузах; спільне використання виробничої та експериментальної бази, координація планів і зусиль учених і виробничників.

Автор з марксистсько-ленінських позицій аналізує і деякі недоліки, що мали місце в роботі партійних і господарських організацій по розвитку науки і впровадженню її досягнень у виробництво, подає практичні рекомендації по їх усуненню. У монографії наводяться прізвища партійних і державних працівників, вчених, новаторів і передовиків виробництва, чия патхенна праця залишила помітний слід у розвитку науково-технічного потенціалу нашої країни.

Позитивно оцінюючи монографію, хотілося б висловити її авторові деякі побажання. Варто було б більш ґрунтовно висвітлити діяльність партійних організацій України по дальшому розвитку і зміцненню творчої співдружності вчених республіки з діячами науки і техніки інших братніх республік СРСР, а також показати роботу партійних організацій наукових закладів і вузів по забезпеченню комплексної механізації і автоматизації виробничих процесів, по організації і здійсненню соціалістичного змагання.

Проте це не знижує високого науково-теоретичного рівня дослідження А. Г. Слюсаренка, яке з великим інтересом буде сприйнято викладачами вузів, науковими працівниками, широким колом читачів.

В. Ф. Остафійчук (Київ)

В. П. Дмитренко, Л. Ф. Морозов,
В. И. Погудин.
ПАРТИЯ И КООПЕРАЦИЯ,
изд-во политической литературы,
М., 1978, 296 с.

Вихід у світ монографії В. П. Дмитренка, Л. Ф. Морозова і В. І. Погудіна, присвяченої дослідженню актуальної проблеми «партія і кооперація», є першою спробою узагальнити теоретичну і практичну діяльність Комуністичної партії по керівництву розвитком кооперації.

Автори використовують великий фактичний матеріал, аналізують найважливіші ленінські положення про кооперацію, партійні документи, наводять узагальнюючі статистичні дані про зростання кооперативів, їх вплив на економічний розвиток країни. В книзі підкреслюється, що, спираючись на вчення К. Маркса і Ф. Енгельса, В. І. Ленін здійснив глибокий теоретичний аналіз соціально-економічної і політичної суті кооперації. На основі ленінського кооперативного плану партія перетворила кооперацію після завоювання влади пролетаріатом в дійсно масову організацію, провела велику роботу по кооперуванню селянства, соціалістичному перетворенню сільського господарства.

Приступивши до налагодження економічних зв'язків між містом і селом, використовуючи для організації розподілу продуктів стару кооперацію і поступово перетворюючи її на соціалістичних засадах, Комуністична партія одночасно вирішувала питання розвитку соціалістичних форм сільськогосподарського виробництва. Як зазначають автори, до кінця 1918 р. в 30 губерніях налічувалося близько 1 тис. сільськогосподарських колективів, переважно комун, а також понад 3 тис. державних сільськогосподарських підприємств — радгоспів.

Продовольче становище в роки громадянської війни вимагало створення централізованої системи розподілу і ліквідації на цій основі в найкоротший строк приватної торгівлі. Це зумовило корінну перебудову споживчої кооперації, пов'язаної з вирішенням цих завдань. Партія взяла курс на створення принципово нової кооперативної системи, яка передбачала охоплення всього населення споживчими товариствами.

Здійснюючи ленінський план соціалістичного перетворення кооперації, Комуністична партія долала безліч труднощів, зокрема саботаж буржуазних кооперативних лідерів. Авторі висвітлюють тимчасовий компроміс Радянського уряду з буржуазними кооператорами, а також питання боротьби за перетворення робітничої кооперації в опору партії в кооперативному русі. Будучи тісно пов'язаними з соціалістичним сектором економіки, робітничі кооперативи за соціально-економічною суттю ставали соціалістичними підприємствами, рішуче відходили від традицій старого кооперативізму.

Однією з форм поступового перетворення кооперації в соціалістичну організацію було залучення до роботи в кооперативних об'єднаннях кадрів спеціалістів, які мали необхідні навички в торговельній справі, а також використання в інтересах соціалістичного будівництва сітки існуючих кооперативів.

В монографії обгрунтовано думку про те, що у висновках і рішеннях VIII з'їзду РКП(б) відображено якісно новий рубіж у перетворенні кооперації. Виходячи з того, що компроміс з буржуазними кооператорами, укладений у 1918 р., вичерпав себе, з'їзд визнав за необхідне радикально перебудувати кооперативну систему шляхом організації споживчих комун.

В книзі широко показано політику партії в кооперативному русі в умовах непу. Аналізуючи рішення X з'їзду РКП(б) та інші партійні документи, автори доводять, що новий курс економічної політики зумовив вироблення ще більш гнучкої лінії партії по відношенню до кооперації і що необхідність стимулювання дрібнотоварного селянського виробництва вимагала переосмислення всього плану кооперативного будівництва для дальшого зміцнення економічної змички міста і села. На основі дяньської демократії розгорталася діяльність кооперативних організацій, забезпечувалася господарська самостійність кооперації знизу доверху, йшов процес її перебудови на соціалістичних засадах.

Детально аналізуючи роль кооперації в багатуокладній економіці перехідного періоду, автори монографії зазначають, що з переходом восени 1921 р. від товарообміну до товарно-грошових відносин в повній мірі розгорнулася перебудова кооперативної роботи. Радянська держава створювала необхідні умови для того, щоб традиційні форми і методи роботи кооперації збагатити новим соціалістичним змістом, націлити її на виробниче обслуговування населення.

Майже половина обсягу праці присвячена дослідженню діяльності партії по розвитку і зміцненню кооперації в період відбудови народного господарства і в умовах його соціалістичної реконструкції. Окремий параграф відведено завершальному етапові розробки В. І. Леніним плану соціалістичного перетворення дрібнобуржуазного виробництва. В зв'язку з цим цілком вірно наголошується, що ленінська концепція соціалістичного будівництва, яка була пов'язана з непом, дозволила зміцнити соціалістичний розвиток різних типів кооперації і що «політична економія соціалізму збагатилася одним з корінних положень — про збереження двох форм власності на базі усунування виробництва і обміну» (стор. 190). Авторі переконливо показують вирішальний вплив багатьох ідей В. І. Леніна, зокрема його програмної статті «Про кооперацію», на вироблення партією цілісного вчення про роль кооперації в системі радянського госпо-

дарства, про закономірності переходу одноосібного селянства до соціалізму через кооперацію. Не менше значення в лєнінській концепції мало й віднесення виробничої, збутової і споживчої кооперації до соціалістичного сектору, що в свою чергу закріплювало новий підхід до торгівлі, завдавало нищівного удару по буржуазних і опортуністичних теоріях, які трактували категорію товарно-грошових відносин, як риси буржуазного господарства.

З переходом до соціалістичної індустріалізації Комуністична партія і радянська держава залучали в орбіту планового господарства і державного регулювання з допомогою кооперації мільйони роздріблених селянських господарств, допомагали бідняцькій частині зміцнити економічно. В книзі глибоко проаналізовані рішення XIV конференції РКП(б), які, зокрема, накресливали програму кооперування мас трудового селянства, поліпшення діяльності різних кооперативних організацій.

Допомога держави кооперативам і найбіднішому селянству, велика організаторська і політична діяльність партії на селі забезпечили піднесення кооперативного руху, приплив до колективних господарств бідняків і середняків. Автори показують роль контрактації як найважливішого методу зміцнення зв'язку державної промисловості з кооперацією, посилення впливу соціалістичного сектору народного господарства на розвиток дрібного селянського виробництва.

В книзі значну увагу приділено початку соціалістичного перетворення сільського господарства, а також переходу партії до масового виробничого кооперування, підкреслено важливу роль рішень XV з'їзду ВКП(б) у дальшому розвитку партією питань вдосконалення кооперативного руху, поступовому переведенні сільського господарства на соціалістичний шлях.

У монографії висвітлено непримиренну боротьбу партії проти троцькістських і правоопортуністичних поглядів на коопе-

рацію в соціалістичному будівництві, показано також величезну допомогу робітничого класу соціалістичному селу.

У період, що передував масовій колективізації, розгортання кооперування було найсильнішим зняряддям залучення селянських мас до колективного ведення господарства. Із здійсненням колективізації сільського господарства деякі форми кооперації (початальна, збутова, кредитна) на початку 30-х років були ліквідовані. А ті, що залишилися зазнали суттєвих змін. Споживча, кустарно-промислова кооперація остаточно втратили риси перехідних господарських форм, зміцнівши як соціалістичні підприємства.

Ці та інші важливі авторські висновки, зокрема про вирішальну роль кооперації у підготовці селянина-власника до переходу на соціалістичний шлях, ґрунтуються на копїткому дослідженні і узагальненні майже п'ятнадцятирічного періоду керівництва лєнінською партією кооперативним рухом в умовах Радянської влади.

Викладаючи матеріал, автори, на жаль, не уникли окремих недоліків. Так, вони практично не висвітлили причин певної стихійності в кооперативному русі в середині 20-х років (стор. 215). У книзі наголошується на тому, що куркульство нерідко підкорювало «днки» кооперативні своєму впливові, однак масштаби цього впливу, на нашу думку, перебільшено. Важливим шляхом соціалістичного перетворення кооперації була, скажімо, здійснювана у величезних розмірах підготовка кадрів кооперативних працівників з представників робітничого класу. Однак в монографії ця підготовка висвітлюється тільки побіжно. Нарешті, недостатньо проаналізовано, на наш погляд, використання радянського досвіду кооперативного будівництва іншими країнами.

Та зазначені недоліки не зменшують високого науково-теоретичного рівня монографії.

Н. І. Ткач (Київ)

І. К. Рибалка.

**ІСТОРІЯ УКРАЇНСЬКОЇ РСР.
ДОРАДЯНСЬКИЙ ПЕРІОД,**

*Головне видавництво видавничого
об'єднання «Вища школа»,
К., 1978, 591 с.*

У рецензованому підручнику, що вийшов у світ під час відзначення 325-річчя возз'єднання України з Росією, стисло висвітлено головні аспекти розвитку суспільства на території Української РСР — від найдавніших часів до перемоги Лютневої революції. Автор переконливо показує спільність походження, непорушну єдність східнослов'янських народів, насамперед російсь-

кого і українського, в усіх сферах господарської діяльності, а також у боротьбі із зовнішніми ворогами, експлуататорами трудящих.

У підручнику досить ґрунтовно висвітлено розвиток матеріального виробництва на Україні, розповідається про діяльність первісних людей, появу й удосконалення знярядь праці, зростання сільськогосподарського, ремісничого та промислового виробництва, про економіку Давньоруської держави. Особливо багато уваги автор приділив розвитку господарства України в період капіталізму. При цьому він правильно наголошує, що «внаслідок перебування в складі Російської держави, завдяки суспільному поділу праці, промисловій та сільськогосподарській спеціалізації, господарст-

во України було важливою складовою частиною загальноросійської економіки, що благотворно впливало на його розвиток» (стор. 371).

У книзі розглянуто назрівання класових суперечностей у Давньоруській державі, широко висвітлено селянсько-козацькі повстання кінця XVI — першої половини XVII ст., проаналізовано причини і хід важливої події в історії українського народу — визвольної війни 1648—1654 рр., показано історичне значення возз'єднання України з Росією, яке, за висловом члена Політбюро ЦК КПРС, першого секретаря ЦК Компартії України товариша В. В. Щербицького, в історії українського народу стало подією «справді епохального значення»¹.

Автор підкреслює, що «в народі жила ідея єдності всієї Руської землі» (стор. 42), розповідає про взаємні зв'язки українського і російського народів, що виявлялися у торгівлі, спільній боротьбі із зовнішніми агресорами, у розвитку братніх культур, прагненні входження до складу Російської держави. У підручнику наводиться перше звернення козаків у 1593 р. до російського уряду з проханням прийняти їх у російське підданство (стор. 98), розповідається про намір Наливайка перейти межі Російської держави (стор. 100), а також про переселення козаків з України на територію Слобожанщини (стор. 112).

І. К. Рибалка переконливо доводить, що возз'єднання України з Росією було підготовлене усім ходом розвитку двох братніх народів. Воно мало великий вплив на інші українські землі, що перебували у складі сусідніх держав, зокрема, на Правобережжя. У спільній праці й боротьбі проти класових ворогів зростала й міцніла братерська єдність трудящих України з трудящими масами російського та інших народів країни. Російські війська захистили Україну від шведської навали. Було також ліквідовано постійну турецько-татарську загрозу, визволено споконвічні слов'янські землі Північного Причорномор'я, внаслідок чого почалося заселення Південної України.

Спільність інтересів і дій трудящих Росії та України особливо виразно виявлялася у класових битвах, зокрема, у селянських війнах під проводом Степана Разіна (1670—1671 рр.), Кіндрата Булавина (1707—1708 рр.), Омеляна Пугачова (1773—1775 рр.), в яких активну участь брали тисячі українських козаків і селян. Суспільно-політичний рух на Україні, відзначає автор, був складовою частиною загальноросійського визвольного руху. Особливо він зріс тоді, коли на політичній арені з'явився робітничий клас. У книзі висвітлено формування пролетаріату, зародження робітничого руху, розповідається про поши-

рення марксистсько-ленінських ідей, про діяльність В. І. Леніна. Автор наголошує, що створення партії більшовиків стало «поворотним пунктом в історії міжнародного революційного робітничого руху» (стор. 460), було запорукою повалення самодержавства.

У підручнику змістовно розповідається про давньоруську культуру, спільну для трьох братніх народів, розкривається система, зміст і характер освіти на різних етапах її розвитку. Інтерес викликають сторінки, де йдеться про становлення української літератури і вплив на неї передової російської літератури, про театр, музику тощо. Вирішальне значення для становлення передової культури, зазначає автор, мало марксистсько-ленінське вчення, яке благотворно впливало на світогляд і творчу діяльність кращої частини інтелігенції, діячів науки і культури.

Рецензована праця написана на високому науковому й методичному рівні. У ній аргументовано спростовуються антинаукові «теорії» і положення норманістів, українських буржуазно-націоналістичних фальсифікаторів, відстоюється марксистсько-ленінська концепція історичного розвитку українського народу.

Слід також відмітити досить високий поліграфічний рівень видання.

Рецензована праця не позбавлена й окремих недоліків. Зокрема, виданню бракує історіографічного огляду основної літератури. Хоч у вступі автор і зазначив про використання найновіших колективних праць з історії КПРС і СРСР, зокрема багатомної історії КПРС, загальних праць з історії Компартії України і УРСР (стор. 8), однак при написанні підручника він не врахував деяких останніх даних радянської історичної науки. Так, у підручнику говориться, що В. І. Ленін повернувся в Росію наприкінці жовтня 1905 р. (стор. 585), а в багатомній історії КПРС називається точна дата — 8 листопада.

При переліку Рад робітничих депутатів, що виникли на Україні у жовтні—грудні 1905 р., серед інших називаються Алчевська, Горлівська, Дебальцівська, Краматорська і Луганська Ради (стор. 482). Як відомо, у цих містах Ради не встигли організаційно оформитись і їх роль фактично виконували Депутатські збори великих заводів. Помилковим є також твердження про те, нібито під час збройного повстання в Горлівці (грудень 1905 р.) туди прибула бойова дружина з Луганська (стор. 490).

Автор твердить, що В. І. Ленін книгу «Матеріалізм і емпіріокритицизм» написав у 1909 р. (стор. 506), насправді він її написав ще до листопада 1908 р., коли надіслав рукопис для видання. У світ ця праця вийшла у квітні 1909 р.

На стор. 587 двічі має місце назва — РСДРП(б) (листопад 1914 р. і лютий 1917 р.). Але, як відомо, слово «більшовиків» після РСДРП додається лише з часу проведення VII (Квітневої) Всеросійської конференції РСДРП(б) (квітень 1917 р.).

¹ В. В. Щербицький. Могутня сила віковичної дружби, монолітної єдності народів-братів. — «Радянська Україна», 31 січня 1979 р.

Маніфест 1917 р. був виданий від імені Центрального Комітету, а не Російсько-го бюро ЦК, як пише автор. Пояснюючи причини, чому в Одесі не були використані можливості для захоплення міста спільними силами робітників і матросів у зв'язку з повстанням на броненосці «Потёмкин», автор пише, що через арешт багатьох більшовиків «в Одеському комітеті переважали меншовики й бундівці» (стор. 478), хоч фактично останні тоді вже мали свої окремі організації і до комітету не входили. Як відзначається у «Нарисах історії Комуністичної партії України», комітет був просто ослаблений цими арештами і не виявив бойової оперативності для дальшого розгортання повстання.

Зустрічаються помилки і в написанні прізвищ та ініціалів, зокрема, члена Ро-

сійського бюро ЦК РСДРП П. І. Голощюкіна (стор. 514), харківських більшовиків О. Ф. Корнеєва і О. П. Васильєва (стор. 488), донецького робітника Н. Г. Дубового (стор. 546), більшовички з Одеси О. І. Виноградової (стор. 474), «економістів» К. Д. Кускової і С. М. Прокоповича (стор. 457), меншовика М. В. Валентинова (стор. 506).

Підручник значно сприятиме поліпшенню вивчення історії Української РСР у вищих навчальних закладах. Він буде також корисним для вчителів історії середніх шкіл, краєзнавців, активістів Товариства охорони пам'яток історії та культури УРСР.

В. І. Наулко (Київ),

Р. Д. Лях (Донецьк),

П. М. Шморгун (Київ)

РЕВОЛЮЦИОННАЯ СИТУАЦИЯ В РОССИИ В СЕРЕДИНЕ XIX ВЕКА. КОЛЛЕКТИВНАЯ МОНОГРАФИЯ.

*Под редакцией академика М. В. Нечкиной.
изд-во «Наука»,
М., 1978, 438 с.*

У творчому доробку радянських істориків однією з найфундаментальніших праць, що вийшли в останній період, є колективна монографія, підготовлена керованими академіком М. В. Нечкіною учасниками групи по вивченню революційної ситуації при Відділенні історії Академії наук СРСР. Цим виданням група ознаменувала двадцятиріччя свого існування, безпосереднім результатом якого був вихід у світ, крім рецензованої монографії, ще семи збірників статей під назвою «Революционная ситуация в России в 1859—1861 гг.», а також науково підготовлених передруків герценівських видань — «Колокола», «Полярной звезды», «Голосов из России» тощо. Невелика кількісно група згуртувала навколо себе дослідників, які працюють у багатьох містах Радянського Союзу. На її засіданнях було заслухано 174 доповіді, переважну більшість яких надруковано в названих збірниках та періодичі.

На жаль, історики України брали незначну участь у роботі групи. Протягом усього періоду її існування з доповідями на засіданнях виступило лише кілька чоловік — з Києва, Харкова, Одеси, Дрогобича. Така явно недостатня активність відбиває певною мірою стан наукової роботи в республіці однієї з найважливіших проблем вітчизняної історії дожовтневого періоду — загальноросійської революційної ситуації середини XIX ст. Це позначилося і на рецензованій монографії. На багатьох її сторінках згадуються селянські рухи не в Україні кінця 50-х — початку 60-х років XIX ст., зокрема «київська козаччина»

1855 р. і рух селян 1856 р., відомий під назвою походу «в Таврію за волею», висвітлюється запровадження в життя так званої селянської реформи, загальнодемократичне піднесення на Україні, пов'язане з діяльністю М. Г. Чернишевського, М. О. Добролюбова, О. І. Герцена, М. П. Огарьова, Т. Г. Шевченка, А. О. Красовського, А. О. Потебні, докладно розповідається про Харківсько-Київське таємне товариство, зв'язки керівництва «Землі і Волі» з прогресивною демократичною українською громадськістю.

Рецензована праця не тільки узагальнює досягнення у вивченні загальноросійської революційної ситуації середини XIX ст., а й ставить завдання активізувати дальшу наукову роботу широкого кола істориків, дає можливість виявити дослідницькі прогалини в розробці цього питання, визначити її найактуальніші напрями. Революційна ситуація середини XIX ст., підкреслює академік М. В. Нечкіна, відкрила шлях до капіталізму, почала його висхідну, прогресивну стадію (стор. 416). Вона докладно аналізує при цьому статтю В. І. Леніна «Селянська реформа» і пролетарсько-селянська революція», в якій Володимир Ілліч поставив дуже важливе завдання — дослідити питання про нагромадження Росією сил для наступного революційного вибуху. «Навіть зараз, — відзначається в історіографічній главі рецензованої монографії, — коли від реформи 1861 р. нас відділяє понад століття, треба, на жаль, визнати, що в радянській дослідницькій літературі недостатньо розроблена тема «Реформа 1861 р. як побічний продукт революційної боротьби». Ці завдання залишаються першорядними в історичній науці і потребують дальшого вивчення» (стор. 9).

У рецензованій монографії наголошується на важливості комплексного дослідження такої широкої історичної проблеми, як

революційна ситуація середини XIX ст. Основні компоненти її загальносоціологічного характеру, як і найголовніші явища та події того часу, охарактеризовані в працях В. І. Леніна. Синхронно об'єднані, вони сприймаються інакше, зауважує академік М. В. Нечкіна, ніж процеси, взяті для розгляду окремо (стор. 417). Це наочно демонструє й сама рецензована монографія. Чітка структура змісту книги, яка складається з трьох частин («Переддень революційної ситуації», «Революційна ситуація», «Спад революційної ситуації»), дає можливість максимально повно показати першу революційну ситуацію в Росії.

Всі питання висвітлюються в монографі на загальноросійському тлі з широким залученням матеріалів з історії народів СРСР. Читач знайде тут узагальнені дані про революційний вплив на переделу громадськості творів Т. Г. Шевченка, А. П. Свидницького, Марка Вовчка, С. В. Руданського, Л. І. Глбова. Згадується й про створення в той період перлини української музичної класики — опери «Запорожець за Дунаєм» С. С. Гулака-Артемовського, але органічно пов'язати цей багатозначний факт з подіями революційної ситуації авторам монографії не вдалося, хоча, зрештою, то й не їх вина, бо в українській радянській історіографії поки що ця проблема в такому аспекті не розглядалася. Не варто також було, на наш погляд, у деяких випадках роздрібновати по окремих розділах одну тему (наприклад, про літературу й мистецтво). Це не тільки породжує певні повтори, а й заважає цілісному сприйняттю матеріалу читачем.

Авторам рецензованої монографії не вдалося відобразити події в Росії в органічному зв'язку з демократичним рухом того ж періоду в усьому світі. Про такий зв'язок лише згадується на стор. 6. А тим часом ленінська характеристика революційної ситуації середини XIX ст. розпочинається словами про пошавлення демократичного руху в Європі (див.: В. І. Ленін. Позне зібрання творів, т. 5, стор. 28).

Найактуальнішим завданням у справі розробки історичної проблеми першої загальноросійської революційної ситуації, підкреслюється в рецензованій монографії, є глибоке вивчення практичної революційної діяльності великих революціонерів-демократів (на Україні це найбільше стосується Т. Г. Шевченка), а також колективних форм революційного руху того часу, визвольних рухів народів нашої країни, діяльності ліберального дворянства тощо. «Всі ці сторони питання повинні, очевидно, вивчатися під одним кутом зору — в плані дослідження революційної ситуації як вузла, до якого всі вони стягуються, якому належать» (стор. 15). Важливою методологічною підмогою історикам України буде обґрунтоване керіванню академіком М. В. Нечкіною Групою визначення хронологічних рамок першої загальноросійської революційної ситуації. Запропоновано

обмежити їх початком Кримської війни 1853—1856 рр. і поразкою повстання 1863—1864 рр.

Автори рецензованої монографії вказують, що участь у суспільному житті того часу амністованих декабристів мала важливе значення (стор. 63). До речі, це безпосередньо стосується і життя та діяльності великого українського революціонера-демократа Т. Г. Шевченка. Разом з Шевченком повернулися із заслання й інші учасники Кирило-Мефодіївського товариства — першої на Україні таємної антикріпосницької організації, що діяла в 1846—1847 рр. У книзі високо оцінюється діяльність недільних шкіл (стор. 80, 161), які вперше виникли в Києві і найбільшого поширення набули на Україні в період загальноросійської революційної ситуації середини XIX ст. Позитивно оцінюються антикріпосницька агітаційно-пропагандистська діяльність товариства «хлопоманів», яке діяло на Київщині на початку 60-х років, відзначаються його зв'язки з Петербурзьким відділенням «Землі і Волі» (стор. 162, 288, 371). На жаль, у «Покажчику імен» ініціали відомого революційно-демократичного діяча цього товариства А. О. Красовського подано неправильно. Його однофамілець, прізвище якого тут і зазначено, керував напівлегальним революційно-просвітительським гуртком у Вятці (стор. 433). Організаціями революційно-демократичного напрямку показано створені М. П. Баллінін «Піквікський клуб» у Катеринославі та «Клуб чесних і благородних людей» у Харкові (стор. 165). Відзначається, що й після розгрому Харківсько-Київського таємного товариства його учасники продовжували революційно-демократичну діяльність у різних містах Росії (стор. 163, 200).

За даними М. В. Нечкіної, з місцевих відділень «Землі і Волі» на Україні діяло Полтавське (стор. 270). Обов'язком українських дослідників є докладне вивчення діяльності цього відділення, його зв'язків з Харковом (стор. 275).

Архівосховища країни ще відкриють багато таємниць з історії революційної ситуації в Росії середини XIX ст. В рецензованій монографії, зокрема, вказується: «В ЦДІА СРСР зберігаються складені III відділенням списки учасників революційного руху 60-х років із зазначенням осіб, не притягнутих до дізнання, хоча доказів для цього було більше ніж достатньо. Серед них — А. А. Слєпцов, М. О. Антонович, В. Д. Спасович, М. І. Костомаров та багато інших» (стор. 410).

Отже, успіхи в дослідницькій роботі значною мірою залежать від вивчення першоджерел. Їх глибоке осмислення, порівняння з уже відомими документами дасть можливість висвітлити в усій різнобічності один з найважливіших періодів минулого нашої багатонаціональної Батьківщини.

В. Г. Сарбей (Київ),

О. О. Франко (Київ)

Хроніка та інформація

ВСЕСОЮЗНА НАУКОВО-ТЕОРЕТИЧНА КОНФЕРЕНЦІЯ У НОВОСІБІРСЬКУ

26—29 червня 1979 р. у Новосибірську відбулася науково-теоретична конференція «Радянська інтелігенція та її роль у будівництві комунізму», яка була організована АН СРСР, Філософським товариством СРСР, Всесоюзним товариством «Знання». З метою підготовки конференції у травні 1978 р. було проведено симпозіум з проблем радянської інтелігенції, а у 1979 р. видано 13 збірників матеріалів та ряд праць джерелознавчого і бібліографічного характеру, присвячених цій темі. Така ґрунтовна підготовка дозволила провести конференцію в суто дискусійному плані. В її роботі взяло участь більш як 300 істориків, філософів, соціологів, економістів, філологів, етнографів, відповідальних працівників партійних, державних, громадських організацій і підприємств. Наукові установи УРСР представляли 23 науковці.

Конференцію відкрив голова оргкомітету академік АН СРСР О. П. Окладніков. Від Новосибірського обкому партії учасників конференції вітав секретар обкому чл.-кор. АН СРСР А. П. Дерев'янко.

За дорученням оргкомітету чл.-кор. АН СРСР Ц. О. Степанян (Інститут філософії АН СРСР) та доктор істор. наук С. О. Федюкін (Інститут історії СРСР АН СРСР) зосередили увагу учасників конференції на основних проблемах радянської інтелігенції.

Ц. О. Степанян підкреслив необхідність цілісного вивчення суті та особливостей інтелігенції як верстви суспільства. Внутрікласову професійну диференціацію, зауважив він, не можна ототожнювати з соціальною і за рівнем кваліфікації розподіляти людей розумової праці. Представляючи учасникам конференції всебічно обґрунтовану дефініцію — «радянська інтелігенція»*, Ц. О. Степанян підкреслив, що головним критерієм визначення інтелігенції є не освітній рівень, а, як вчив В. І. Ленін, місце класу, чи верстви в історично певній системі суспільного виробництва.

* Див.: Некоторые теоретические проблемы формирования и развития советской интеллигенции на пути к коммунизму, М., 1979, стор. 7.

С. О. Федюкін відзначив, що, незважаючи на зростаючий інтерес науковців до проблеми радянської інтелігенції, ступінь та інтенсивність її розробки ще далеко не відповідають тій ролі, яку відіграє інтелігенція у комуністичному будівництві. Найбільшої уваги на сучасному етапі потребує, на його думку, дослідження духовного вкладу радянської інтелігенції у будівництво соціалізму і комунізму. С. О. Федюкін охарактеризував головні шляхи і напрями формування і розвитку радянської інтелігенції. Доповідач висловив думку, що при визначенні класової характеристики радянської інтелігенції треба враховувати не тільки і не стільки соціальний склад, а насамперед ступінь відтворення інтелігенцією інтересів робітничого класу та колгоспного селянства. На противагу Ц. О. Степаняну С. О. Федюкін є прихильником відокремлення службовців від інтелігенції. Виступи Ц. О. Степаняна і С. О. Федюкіна стали основою для розгортання творчої дискусії.

Великий інтерес учасників конференції викликав виступ д-ра філос. наук, головного редактора журналу «Вопросы философии» В. С. Семенова, який підкреслив, що при аналізі соціальної структури суспільства треба спиратись на фундаментальний марксистсько-ленінський критерій — відношення до засобів виробництва, відкидаючи як помилковий технологічний критерій характеру праці. В. С. Семенов, як і Ц. О. Степанян, виступив проти необґрунтованих, на його думку, понять «робітник-інтелігент», «селянин-робітник» тощо. Мова може йти, як неодноразово підкреслював товариш Л. І. Брежнев, про виробничника нового типу.

Чл.-кор. АН Казахської РСР Р. Б. Сулейменов (Інститут історії, літератури і мови АН Казахської РСР) зосередив увагу на проблемі періодизації та особливостей формування і розвитку інтелігенції раніше відсталих народів СРСР. Д-р філос. наук Ф. Р. Філіпов (Інститут соціологічних досліджень АН СРСР) зупинився на понятті «характер праці» та його застосуванні при аналізі соціальної структури суспільства, а також на деяких питаннях формування інтелігенції в країнах соціалістичної співдружності. Д-р істор. наук

О. Д. Модржинська (Інститут філософії АН СРСР) торкнулася питання про роль радянської інтелігенції в боротьбі проти буржуазної ідеології на сучасному етапі.

Підвищений інтерес учасників конференції викликав виступ чл.-кор. АН СРСР М. М. Руткевича (Академія народного господарства при Раді Міністрів СРСР), присвячений методологічним питанням структури інтелігенції як соціальної групи зрілого соціалістичного суспільства. Він наголосив, що інтелігенція в загальному (широкому) розумінні цього терміна — вся сукупність робітників розумової праці, яка, відрізняючись певною соціальною єдністю, разом з тим неоднорідна. Розподіл інтелігенції на зағони, на думку М. М. Руткевича, повинен розглядатися як соціально-професійний. Щодо робітників і селян, які мають окремі риси інтелігенції, а інтелігенції — кращі риси робітничого класу, то М. М. Руткевич також визнав найбільш обґрунтованим визначення «виробничник нового типу».

Виступ канд. істор. наук В. Т. Єрмакова (Інститут історії СРСР АН СРСР) відзначався гострою постановкою проблеми «радянська інтелігенція як предмет історичного вивчення». Він охарактеризував шляхи підвищення наукового рівня досліджень з історії радянської інтелігенції і критично-конструктивно проаналізував періодизацію основних етапів формування та розвитку радянської інтелігенції, яку дав Ц. О. Степанян. Д-р філос. наук Ф. Т. Константинов (Інститут філософії АН СРСР) зупинився на питаннях ролі інтелігенції у зміцненні єдності й згуртованості країн соціалістичної співдружності. Д-р філос. наук Л. Н. Коган (Уральський університет), звернувшись до структурного аналізу радянської інтелігенції, особливо увагу приділив співвідношенню понять «інтелігенція» та «інтелігентність».

Д-р філос. наук Л. В. Сохань (Інститут філософії АН УРСР) присвятила свій виступ ролі інтелігенції у розвитку радянського способу життя. Канд. філос. наук М. Х. Ігітханян (Інститут філософії АН СРСР) виступив проти розширеної трактовки та змішування понять «соціальні відмінності» і «професійні відмінності», що призводить, на його погляд, до заперечення внутрішньої єдності радянської інтелігенції як соціальної верстви. Д-р істор. наук К. С. Худавердян (Інститут історії АН Вірменської РСР) зосередив увагу на деяких питаннях формування і розвитку радянської багатонаціональної інтелігенції. Д-р філос. наук М. О. Добрускін (Харківський ін-т радіоелектроніки) охарактеризував загальне й особливе у формуванні соціалістичної інтелігенції.

Цікаві думки висловили й інші науковці. Всього у дискусії, яка розгорнулася на пленарних засіданнях, взяло участь близько 30 чоловік.

На заключному пленарному засіданні В. С. Семенов, Т. Ф. Константинов, В. Т. Єрмаков доповіли про діяльність секцій. Вони сповістили, що у їх плідотворній роботі виступило близько 70 науковців.

З заключним словом виступили Ц. О. Степанян і С. О. Федюкін. Вони підкреслили безсумнівний успіх експериментальної за своїм характером конференції. Було підбито підсумки конференції. Особливо підкреслювалася необхідність дальшої розробки методологічних питань, критеріїв визначення соціалістичної інтелігенції як єдиної соціальної верстви в умовах зрілого соціалізму та вдосконалення понятійного апарату проблеми. Було вирішено створити координаційний центр по дослідженню проблем, пов'язаних з радянською інтелігенцією, а також видати двотомну колективну працю на основі матеріалів конференції.

В. М. Шейко (Харків)

ТИМАНІВСЬКИЙ КОЛГОСПНИЙ МУЗЕЙ О. В. СУВОРОВА

Місто Тульчин Вінницької області та навколишні села: Тиманівка, Кинашів, Нестерварка, Кришинці та інші пов'язані з життям і діяльністю великого російського полководця фельдмаршала О. В. Суворова, 250-річчя якого відзначає радянський народ.

В с. Тиманівка збереглися суворівські криниці, земляні насипи табору, інші пам'ятні місця. Ця спадщина має велике історичне значення для нащадків, для військово-патріотичного виховання радянської молоді, майбутніх воїнів, на славних перемогах російської армії під командуванням О. В. Суворова.

Необхідно було якось зібрати великий за обсягом документальний матеріал, організувати цікаву експозицію.

Ініціатором створення колгоспного меморіального музею в с. Тиманівка був П. О. Желюк.

Ще в дитячі роки він з хлопцями знаходив на полі кулі, уламки шабель, старовинних пістолів. Від дорослих Пилип Олександрович — тоді ще Пилипко — чув, що О. В. Суворов бував у Тиманівці, жив тут.

З часом ідея колгоспного музею стала реальною. Вона була підтримана партійною організацією і колгоспними зборами. На зборах був В. М. Груслянов, науковий

працівник ленінградського Артилерійського музею, який розповів, що в кам'яному будинку з колонами в с. Тиманівка в 1796—1797 рр. жив О. В. Суворов, і порадив створити саме в ньому музей.

Було вирішено в першу чергу відремонтувати будинок і створити музейну раду на чолі з П. О. Желюком для збору матеріалів і організації музею. В різні кінці країни відправлені сотні листів з проханням допомогти новоствореному музею.

Особливо цінні експонати надіслав ленінградський Артилерійський музей — численні зразки озброєння, військового одягу російських воїнів часів О. В. Суворова і багато трофейної зброї — німецької, австрійської, турецької та ін.

З 1953 р. над Тиманівським колгоспним музеєм О. В. Суворова узяв шефство Державний історичний музей УРСР, який подає систематичну методичну і практичну допомогу в підготовці наукової документації, в організації нової експозиції, дає рекомендації щодо оформлення експонатів, створення допоміжного фонду. Почався новий етап в діяльності музею. Місцеві ентузіасти на чолі з П. П. Новіковим проводили надзвичайно активну організаційну роботу, спрямовану на створення нової експозиції, яка б логічно доповнювала стару, поповнила колекцію новими експонатами.

Для складання проекту художнього оформлення музею О. В. Суворова була запрошена із Києва бригада художників-оформителів: А. Крижопольський, В. Павлов, В. Губенко, Л. Козаченко. Консультував художників і працівників ради музею науковий співробіт-

ник Державного історичного музею УРСР В. О. Сидоренко.

Перебудову музею О. В. Суворова завершено в березні 1979 р. В шести кімнатах будинку зібрані документи, що розповідають про життя і діяльність великого російського полководця.

В новій експозиції близько 1000 експонатів — різноманітна російська, німецька, австрійська і турецька зброя (рушвиці, пістолети, шаблі, шпаги), військоове обмундирування російської армії (мундири, ківера, темляки тощо); армійський прапор і кілька турецьких трофейних прапорів, списи, ескадрони, артилерійські запальники, гармати.

За час свого існування Тиманівський колгоспний музей О. В. Суворова набув широкої популярності не тільки на Україні, а й в усьому Радянському Союзі. Книга побажань містить і доброзичливі записи, зроблені іноземними туристами (з Болгарії, Польщі та ін. країн). Тиманівка включена в туристські маршрути всесоюзного значення. Тому в розпал сезону, особливо влітку, тут буває близько 2,5 тис. відвідувачів на місяць.

Цікаві, змістовні екскурсії проводять вчителі місцевої школи, учні 9—10 класів. Вони самі збирають інформативний матеріал, розробляють тематику лекцій, проводять велику роботу по збиранню нових документів, пов'язаних з ім'ям славетного полководця. В музеї систематично організуються тематичні виставки, зустрічі з науковими співробітниками центральних історичних музеїв.

В. О. Сидоренко (Київ)

Художній редактор *Б. В. Сушко*

Технічний редактор *Н. Є. Любич*

Коректор *Н. Г. Тараскіна*

Здано до набору 6.09.79. Підп. до друку 12.10.79. БФ 33254. Формат 70×108/16. Вис. друк. Ум. друк. арк. 14,0. Обл.-вид. арк. 15,05. Тираж 5005 пр. Зам. К-124.

Видавництво «Наукова думка», 252601, Київ, МСП, вул. Репіна, 3.
Друкарня видавництва «Київська правда», 252030, Київ-30, вул. Леніна, 19.

«УКРАИНСКИЙ ИСТОРИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ», № 10 (223), 1979, август. (На украинском языке). Научный журнал Института истории Академии наук Украинской ССР. Института истории партии при ЦК Компартии Украины — филиала Института марксизма-ленинизма при ЦК КПСС. Основан в 1957 г. Выходит 12 раз в год. Адрес редакции: 252001, Киев-1, ул. Кирова, 4. Типография издательства «Київська правда», 252030, Киев-30, ул. Леніна, 19.

БРЕЖНЕВ Л. И. — Актуальные вопросы идеологической работы КПСС. В 2-х т. Изд. 2-е, доп. Т. 1. М., Политиздат, 1979. 591 с.

ХОНЕККЕР Э. — Избранное. Речи и статьи. 1971—1978 гг. М., Политиздат, 1979. 703 с.

Візит дружби і братерства. Візит в УНР радянської партійно-урядової делегації на чолі з Генеральним секретарем ЦК КПРС, Головою Президії Верховної Ради СРСР товаришем Л. І. Брежневим. 30 травня — 1 червня 1979 р. К., Політвидав України, 1979. 47 с.

Заради миру на землі. Радянсько - американська зустріч на найвищому рівні у Відні. 15—18 червня 1979 р. Документи, промови, матеріали. К., Політвидав України, 1979. 67 с.

АРТЕМОВ В. — Правда о неправде. Критические очерки по империалистической антисоветской пропаганде 70-х гг. М., Политиздат, 1979. 270 с.

БОГДАНОВ Л. П. — Русская армия в 1812 году. Организация, управление, вооружение. М., Воениздат, 1979. 192 с.

Возрастание руководящей роли КПСС в строительстве социализма и коммунизма. М., Политиздат, 1979. 296 с.

ГЛАДКИЙ Ю. Н. — Африка: проблемы регионального развития. Л., «Наука», 1979. 190 с.

XXV съезд КПСС и проблемы идеологической борьбы в странах Азии и Африки. Сборник статей. М., «Наука», 1979. 286 с.

ДУБИНИН Ю. В., КЕЛИН В. Н. — СССР—Франция. Опыт сотрудничества. Шестидесятые—семидесятые годы. М., Политиздат, 1979. 303 с.

Женщина и социализм. Сборник выступлений участников Международной встречи женщин, посвященной 60-летию Великого Октября. М., Издательство АПН, 1979. 214 с.

Історія Української РСР. У 8-ми т., 10-ти кн. Т. 8. Радянська Україна в період зміцнення соціалізму і поступового переходу до комунізму (1945—70-і роки). Кн. 1. Українська РСР в період зміцнення соціалізму (1945—50-і роки). К., «Наукова думка», 1979. 390 с.

Крила почину. З хроніки комуністичних суботників, розвитку і примноження традицій великого почину. К., «Молодь», 1979. 116 с.

КРОПОТКИН П. А. — Великая Французская революция. 1789—1793. М., «Наука», 1979. 575 с.

Куба: опыт общественного развития. М., «Наука», 1979. 237 с.

БУДРИЦЬКИЙ А. В. — Борьба КПРС за втілення в життя положень Заключного акта загальноєвропейської наради. К., 1979. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

Культурно-бытовые процессы на юге Украины. Сборник. М., «Наука», 1979. 191 с.

ЛУЗАН А. О. — Політична активність трудящих — важлива риса соціалістичного способу життя. К., 1979. 48 с. (Т-во «Знання» УРСР).

МАЦУЙ П. А., ХАБЛО А. С. — Говорит Большая земля. К., Политиздат Украины, 1979. 310 с.

МАЖОРОВ С. Т. — Военно-экономический потенциал современной Японии. М., «Наука», 1979. 200 с.

Массовые источники по социально-экономической истории советского общества. М., Издательство Московского университета, 1979. 374 с.

МИГОЛЯТЪЕВ А. А. — Империализм и милитаризм. М., Воениздат, 1979. 288 с.

МУРАШКО Г. П. — Борьба рабочего класса за национализацию промышленности. Из опыта революций 40-х годов в странах Центральной и Юго-Восточной Европы. М., «Наука», 1979. 320 с.

Основные проблемы балканистики в СССР. М., «Наука», 1979. 283 с.

ПАЛИШКО В. К. — Рост и укрепление партийных рядов в условиях строительства и упрочения социализма. 1926 г. — июнь 1941 г. К., «Вища школа», Издательство при Киевском университете, 1979. 167 с.

ПАНЧЕНКО П. П. — Научные основы развития общественно-политической жизни села. На материалах УССР. 1959—1973. К., «Вища школа», Головное издательство, 1979. 279 с.

ПЕТРОВИЧЕВ Н. А. — Важный фактор возрастания руководящей роли КПСС. М., Политиздат, 1979. 159 с.

Славяне и Русь. На материалах восточнославянских племен и Древней Руси. Сборник научных трудов. К., «Наукова думка», 1979. 140 с.

Советско-монгольские отношения 1921—1974. Документы и материалы. В 2-х т. Т. 2. 1941—1974. Ч. 1—2. М., «Международные отношения», 1979. Ч. 1, 612 с.; ч. 2, 530 с.

СТЕХОВ С. Т. — Загін особливого призначення. К., Політвидав України, 1979. 157 с.

США и НАТО: источники военной угрозы. М., Воениздат, 1979. 254 с.

ЮНЕЛЬ А. И. — Советско-индийские связи. 1917—1939. М., «Наука», 1979. 174 с.